

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

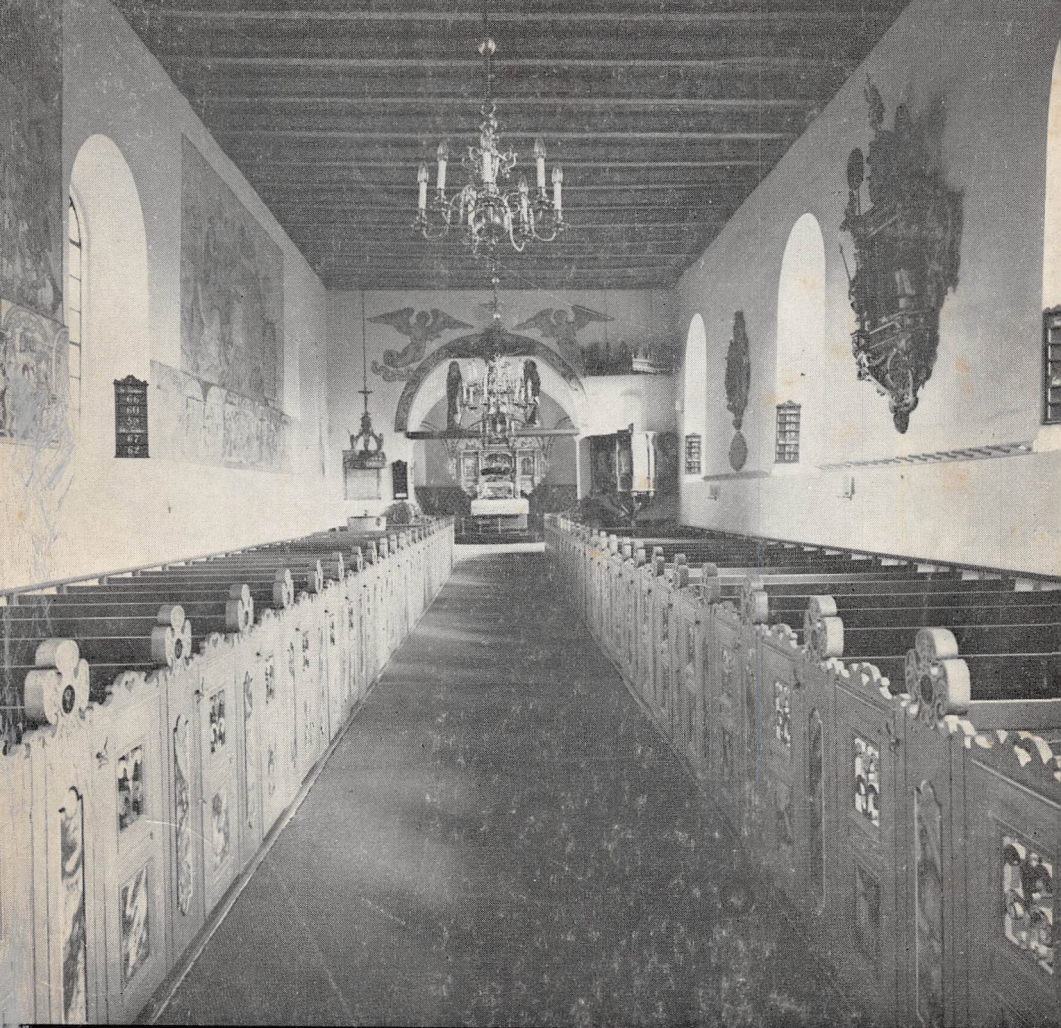
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

2. HALVBIND 1961

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
VED
JOHAN HVIDTFELDT, PETER KR. IVERSEN OG
KNUD FANØ

1961

HEJMDALS BOGTRYKKERI - AABENRAA

I N D H O L D :

<i>Axel Linvald: M. Mackeprang</i>	side 1-5
<i>Jens Holdt: Carsten Petersen. En dansk-slesvigsk præst 1871-1943</i>	» 6-79
<i>J. W. G. Norrie: Løjtnant Voldbyes breve fra 1864, I</i>	» 80-104
<i>J. W. G. Norrie: Løjtnant Voldbyes breve fra 1864, II</i> ..	» 105-120
<i>Anders Malling: Brøns mølle</i>	» 121-184
<i>H. Hejselbjerg Paulsen: Gamle nordslesvigske skolebøger, I</i>	» 185-215
<i>Holger Hjelholt: Sandemanden og sjælesørgeren</i>	» 216-227
<i>Ole Karup Pedersen: En Rømø-præst for Viborg landsting</i>	» 228-230
<i>Else-Marie Boyhus: Orgeldispositioner fra Sønderborg amt</i>	» 231-249
 <i>Anmeldelser:</i>	
<i>Holg. Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen (ved H. V. Gregersen)</i>	» 250-252
<i>Svend Thorsen: Fyrre år med Danmark</i>	
<i>Chr. Refslund: Liv og virke i vort grænseland (ved Johan Hvidtfeldt)</i>	» 252-254
<i>Danmarks kirker (ved Sig. Schoubye)</i>	» 254-255
<i>Theodor Link: Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807 (ved Vagn Dybdahl)</i>	» 255-257
<i>Oswald Hauser: Preussische Staatsräson und nation- alner Gedanke (ved Hans Lund)</i>	» 257-264
<i>Bognyt (ved Olav Christensen, Knud Fanø, H. V. Greger- sen, Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen, Peter Jeppesen, Poul Kürstein, Hans Worsøe)</i>	» 265-272
 <i>Noter og nyt:</i>	
<i>Landsarkivar Frode Gribsvad, 12. jan. 1890—16. jan. 1961 — Museumsdirektør, dr. Frits Fuglsang, 15. febr. 1897—16. maj 1961 — Landsarkivet — Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg Slot — Tønder Museum — Den store egnsvandring d. 3. sept. 1961 — Rettelser til navnene under orkesterbilledet, årg. 1960, s. 111 Tilbud til vore medlemmer (Fortid og Nutid — Arv og Eje) — Amtskredsenes arbejde</i>	» 273-289
<i>Årsberetning og regnskab 1960-61 (ved Peter Kr. Iversen og Olav Christensen)</i>	» 290-297
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 298-300

Løjtnant Voldbyes breve fra 1864

Ved *J. W. G. Norrie.*

II.

13.

Sebbelev, d. 18de fbr. 1864.

Kjære broder!

Dit brev med indlæg modtog jeg igaar. Du taler om, at der maaske ligger breve undervejs, som jeg ikke har faaet og tvivler ogsaa om, hvorvidt jeg faaer det. Jeg har modtaget breve, daterede som følger: fra fader d. 1. og 9. ds., fra Ida ogsaa d. 1ste, fra dig d. 3. og 11., men jeg antager ikke, der er flere afsendte og trøster mig med det.

Vi ligger endnu i ro og mag her paa Als og have nu været her i 8 dage. Efter sigende skulde vi blive her endnu indtil paa mandag d. 22de, hvis vi ikke rykke ud idag; der gaaer nemlig det rygte, at tyskerne idag agte at angribe Dybbølstillingen. Ja, lad dem bare komme, de skulle sandelig faae en modtagelse her, som bestemt vil kildre dem svært i næsen. Det er vistnok en af de stærkeste stillinger, man kan tænke sig. Grunden, hvorfor vi have ligget saa længe her, er, at 18de rgmts tour er gaaet over, fordi vi have haft det saa strengt. Saadan en lille ferie er forøvrigt gandske behagelig, naar man blot ikke, som tilfældet er med mig, er fordømt til at sidde og gnide paa en stol hele dagen igennem, min fod har nemlig hidindtil ikke tilladt mig at gaae udenfor en dør førend idag og vil endnu ikke rigtig gjøre gavn, men bedre er den dog, og jeg haaber, den kommer sig, inden vi atter skulle til at kløe tyskerne; det vilde være en forbandet ærgerlig historie, om man for saadan en pjalt fods skyld skulde gaae glip af en festdag. Kan du tænke dig, at tyskersnes frækhed

gaaer saa vidt, at de igaar ved en parlamentair lod spørge, om vi inte vilde være saa artige at rømme Als; jo nu komme vi strax. De ere jo gale. Idag er der kommen nogle overløbere til os, der have erklæret, at de kjendte Dybbøl og havde rigtignok ikke lyst til at lade sig slagte der. —

Du kan troe, feltlivets anstrengelser ere uhyre, det vil sige, de vi nu for tiden døie. Vi boe 4 mand, lt. Bruun, Helms, doktor Videbech og jeg, sammen hos Hans Smidt, Kroget Hjørne, i Sebelev; der have vi 3 smaastuer (ja, i den ene kan der kun være 1 menneske), og denne lille lejlighed er efterhaanden blevet samlingsstedet for al gemytlighed i hele egnen. Alle andre steder hører man, de kjede sig, men her — ja du skulde bare være her en dag, du vilde undre dig over, hvad man med en god villie kan præstere i retning af at leve godt — rigtigt godt. Vi leve af naturforplejning og lidt til. Hver morgen faaer vi leveret, ligesom mandskabet, kjød, flæsk, brød og brændevin, men seer du, naar vi faaer kjød er det jo til 4 mand i et stykke, og det stykke antager da som oftest skikkelse af den delikateste oxemørbrad, man kan tænke sig, og nydes afvexlende som steg eller beuf. Vores madamme er en fortrinlig kokkepige. Vi have altid en god viinbeholdning, og naar man saa dertil føier de leveringer, lt. Helms og doctoren faaer hjemme fra (fra herregaarde) saasom: stegte ænder, rulle-, spege-, blod- etc. pølser, ost, smør, salt og røget kjød, sardiner, portviin, madeira, cigarer, sukker, thee, caffe, salep og alle andre tænkelige og utænkelige spiselige og uspiselige (blødkogte æg) sager, saa kan du nok tænke dig, at man kan faae et gandske ordentlig maaltid ud deraf; især naar vi tager doctorens bitter med i beregning, foruden baiersk øl og fortrinligt hvedebrød fra Augustenborg.

I søndags var det jo lille Idas høie fødselsdag. I den anledning havde vi et lille middagsilde, retterne bestod af: 1) røget oxetunge med stuede grønrærter og asparges, hermetisk tilproppede fra Kjøbenhavn, 2) boeuf (og det noget af det bedste, jeg har smagt) med kartofler, 3) brød, smør og ost, 4) dessert, bestaaende af confect og krakmandler, appelsiner og andre sydfrugter. Vinene: rødvin (Leoville), portviin, madeira og champagne, dernæst caffe og saa whist. Se under feltforhold er det slet ikke saa daarligt præstet, naar man tager i betragtning, at vi selv ar-

rangerer det. Hver aften have vi os en gemytlig l'hombre, hvori overlægen, Wroblewsky som oftest deltager, det er ogsaa en gandske gemytlig fyr. Men det er vel bedst, at jeg siger stop med den snak, for ellers løber jeg vist for langt. Lad mig engang vide, hvorledes det nu staaer til i Kjøbenhavn med revolverne, om de nu er til at faae; den, jeg havde med var noget snavs, man kunde risikere, at den efter det første skud gjorde sig udtillbeens og ikke vilde meere, det var en gammel, raadden djævel, som jeg er glad til at være bleven qvit; jeg har solgt den for indkjøbsprisen. Men imidlertid er netop i en krig, som den vi nu føre, hvor bajonetangreb og skandsefægtninger hører til dagens orden, ere revolvere noget af det hensigtsmæssigste. Skulde du kunde opdrive en saadan til omkring 25 rdl., var det slet ikke af veien. Ved leilighed skal jeg saa sende pengene. — Jeg vilde egentlig denne gang have skrevet til fader, men saa kom jeg til at tænke paa, at du nu i saa lang tid slet ingen brev har faaet; derfor faaer du nu dette; men vil du hilse fader og takke mange gange for hans brev, mere kjærkomment brev kunde jeg ikke faae. Med det allerførste skriver jeg til fader. Hils saa vor kjære moder, siig, at mit høieste ønske er, at i alle derhjemme maae bevare et ligesaagodt humeur som jeg, og nære samme tillid til den gode stjerne, der hviler over mig. Hils Ida, hendes skaal blev tømt til bunden (champagne naturligviis), hils ogsaa Engeline mange gange, spørg hende, hvormeget hun vil have pr. time for at undervise mig i musik, naar jeg kommer hjem, hun maa tage i betragtning, at jeg muligt bliver vanskelig at lære noget, da mine fingre nu passe bedre for en smedie end for et instrument. Hils saa Dithmers og sig, at jeg just i dette øieblik fik brev fra dem; Tak dem rigtig mange gange derfor, og siig, at inden mange timer skriver jeg til dem, og maae du saa til slut hilse Frederik, Meinung, Emma og Agnes, Schumachers, Basse etc. etc. Saa skal du for denne gang være fri for flere commissioner fra din hengivne broder

Viggo.

Just som brevet sluttes, have vi faaet ordre til at afmarchere i morgen tidlig kl. 6. Vi skulle paa forpost i Dybbølstillingen, saa vidt jeg veed, naar blot foden vil gjøre det.

14.

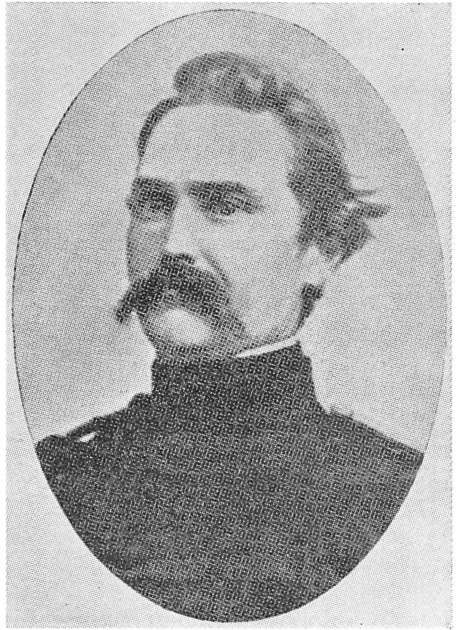
Sebbelev, d. 24. febr. 1864.

Kjære fader!

Hvis du af dette brev skulde faae det indtryk, at jeg havde mistet mit humeur og krigslyst, saa tager du ikke saa gandske feil i øieblikket, men jeg haaber ikke, det varer mange dage, inden jeg reiser mig igien. Ingen kan heller fortænke mig deri; min bedste ven og kammerat, min compagnicommandeur, Bruun, er falden; ikke som jeg paa slagdagen skrev, saaret og tagen tilfange; men truffet af en kugle i hjertet, og dernæst paa det skjændigste plyndret, saa at de endog have taget ringene af hans finger og prøvet paa at skjære støvlerne af ham. Lieutenant Helms, et prægtigt menneske, som jeg hver time har været sammen med, siden vi toge fra Kjøbenhavn, er saaret, i heldigste tilfælde fangen, maaske skudt eller saaret. (Vi kaldtes de uadskillelige), 12 af compagniets underofficerer og undercorporaler og c. 60 menige, deels faldne, saarede eller for størstedeelen fangne. Jeg er den eneste officer tilbage ved compagniet, der nu har mistet 4 officerer i denne maaned; og naar man saa tænker sig det samliv, vi førte, saa gemytlig og sorgløs, og saa nu seer doctor Videbech og mig sidde tavse her, hvor vi for faae dage siden havde det saa godt, og saa tillige betænker, hvad der er skyld i denne ulykke, da kan virkelig enhver dog forstaae, at vi just ikke have grund til at være glade.

I fredags, d. 19de, marcherede vi om morgenen tidlig til Dybbølstillingen, hvor vi den første dag var i skandserne, den næste dag ude i Dybbøl by, og søndag morgen droge vi paa feltvagt igien længere ude, saa at vi omtrent vare $\frac{1}{2}$ miil fra skandserne.

Bruun skulde med 2det compagnie danne 6 feltvagter og overspænde en bue paa ca. $\frac{1}{2}$ miil. Vi fik da $\frac{1}{2}$ comp. i forstærkning, men den stilling, vi da indtog, var saa skandaløs, at vi umulig kunde undgaae, hvad der paafulgte. Vore vedetter stode næsten overalt saaledes, at de paa grund af foranliggende byer, krat, huse etc. ikke kunde opdage noget fiendtligt, før det var lige inde paa dem, og desforuden stod hele vedetkjæden, især paa vor venstre fløi, i en saadan bue, at fjenden, hvad han da ogsaa gjorde, aldeles kunde omgaae os. Det er den uhyggeligste nat, jeg nogensinde har oplevet. Vi vidste alle, hvor farlig og uholdbar

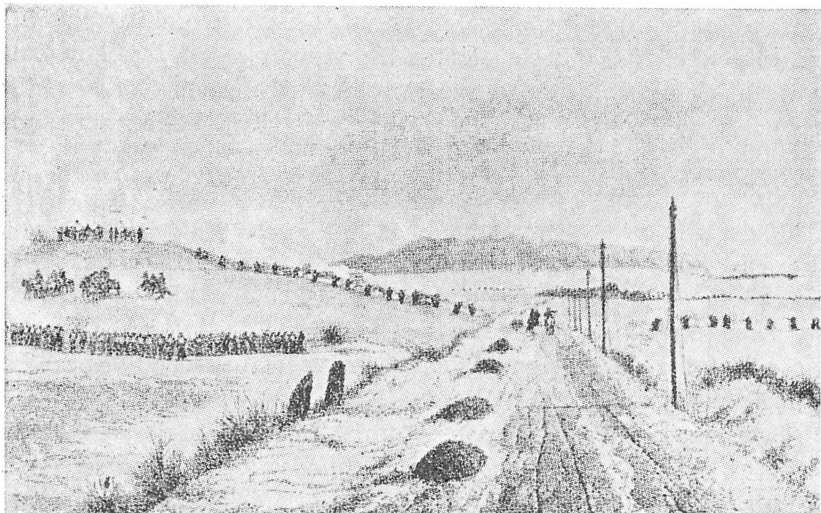

*Premierløjtnant
F. V. Bruun,
falden 22. februar 1864
ved Bøffelkobbøl*

stillingen var, og dygtig trætte vare vi allerede i forveien; da vi de 2 foregaaende dage hvert øieblik havde været allarmede, og saagodtsom ikke havde sovet. Hver mand stod med geværet i haanden, og en uhyggelig stilhed herskede overalt. Jeg havde min plads i en skov, med en stor landsby 100 alen fra mig. I denne by havde der tidligere været fremskudte poster, men de vare flere dage i rad stadig blevne skudte eller tagne, saa at jeg indskrænkede mig til stadig at sende patrouiller derhen. Den patrouille, der kom tilbage kl. 7 mandag morgen, meldte, at der intet var at observere, men i samme øieblik fik jeg melding fra en vedet, at der hørtes hørøstet talen i byen. Jeg sendte da atter en patrouille derover, og neppe var den kommen til byen, før jeg hørte den skyde, og 5 minutter efter myldrede fjenden frem. Jeg skulde holde mig nogen tid der, det havde jeg bestemt ordre til, og jeg gjorde det ogsaa, men da jeg efter flere retirader kom til Dybbøl, havde jeg neppe 10 mand hos mig. Jeg fik da samlet nogle folk fra 18de rgmt af de andre comp., som ogsaa vare splittede, saa at jeg i det hele havde c. 50 mand og gik da ud igien,

men neppe et kvarter efter var atter størstedelen af de folk løbne fra mig; og jeg kan virkelig ikke fortænke de folk i, at de løb, thi stort valg havde man ikke. Hvordan jeg kom fra det er næsten ubegribeligt, da jeg en tid havde fjenden paa de 3 sider, medens jeg selv med mine folk var paa en aaben mark, hvor der ikke var spor af dækning. Paa vor venstre fløi, hvor netop Bruun opholdt sig, var fjenden, uden at løsne et skud, kommen helt bag om os. De to feltvagter, der stode der, og hvoraf lt. Helms var den ene, var rimeligvis tagne til fange. Bruun havde kun 5—6 ordonnanser hos sig, da han opdagede fjenden imellem sig og Dybbølstillingen. Han troede først naturligvis, at det var vore egne, og raabte til preusserne, at de jo var gale; I skyder jo paa os, raabte han til dem, ere i gale, vi ere jo danske; men snart opdagede han, hvad det var for nogle, og med et par mand, som stødte til ham, omtrent 14 mand, gik han løs paa dem, for at aabne sig en udvei; men idet han stod oppe paa et gjærde og raabte til folkene, at de skulde følge ham, fik han en kugle, saa at han faldt ned paa den anden side, og kort efter kom 2 preussere og bar ham ind i et huus. Deraf sluttede jeg, at han kun var saaret, og det skrev jeg strax til hans familie; men imorges er hans lig bragt ind til Sønderborg. Kuglen var gaaet tværs igiennem brystet. Det var en tapper soldat, en prægtig kammerat og en ven, man ikke finder mage til. Jeg skammer mig ikke ved at sige, at jeg har grædt salte taarer ved hans død.

En tung pligt er det ogsaa at skrive til hans familie. Til alt dette kommer, at man paa høiere steder skal have bebrejdet 18de rgmt, at det er løben tilbage i en opløst tilstand, og det uagtet jeg kan nævne eksempler paa, hvorledes mange har staaet fast og modtaget vel den 10-dobbelte styrke med bajonetterne og mistet halvdelen, uagtet endvidere det jo som følge af den uhyre og tillige meget tynde udstrækning, det som forposter havde, jo næsten i forveien var opløst, og uagtet endelig, at det var i det mindste paa den ene fløi aldeles omgaaet, førend der faldt skud. Sørge ligt er det at lide saa stort tab (det anslaaes løseligt til henved 400), men dobbelt sørge ligt er det at vide, at skylden ligger i en aldeles umulig opstilling, og saa bagefter høre, at de store, der ere skyld deri, omtaler regimentet paa en mindre behagelig

Fægtningen ved Bøffelkobbet den 22. februar 1864

maade. Desuden havde vi just dagen før, vi rykkede derud, modtaget 300 forstærkningsmænd, alle slesvigere, og de af dem, som var paa forpost, ere næsten alle forsvundne, naturligviis ere de løbne over; men, naar man læser i aviserne, i Dagbladet f. ex., at de slesvigere, som falde i fiendens hænder, blive frigivne, saa er det jo heller ikke underligt, at de forsøge det; dog forekommer det mig ikke aldeles nødvendigt at skrive sligt i en avis. Nu efter den historie er forpoststillingen endelig forandret, men det er virkelig en dyrekjøbt erfaring, og uheldigt er det, at vore folk kun faaer øvelse i at gaac tilbage.

Saa kjære fader, i godt humeur er jeg ikke, og det vilde ogsaa falde mig vanskelig at affectere det; men under forhold, som dem vi leve under, maa man ikke gjerne hænge med hovedet, og vi gjøre alle herovre, hvad vi kunde for at opmuntre hverandre.

Det er en underlig forskjel, der er paa livet paa forpost og i cantonnement. Derude leve vi meget tarveligt; Du skulde se noget caffe, man fabrikerer, og i cantonnementet leve vi i en overdaadighed, som er forbausende. Doctor Videbeck og jeg boe stadig sammen; tidligere var Bruun og Helms med; vi have et spisekammer saa enormt, at gjerne 100 mennesker kunde bespises

deraf. Pølser, skinker, stege, fjerkræ, viin etc. etc. faar man tilsendt overaltfra. I dette øieblik fik vi viin sendt fra børscomiteen, og nu kom just ogsaa et brev fra Frederik, der bebuder en ny forsyning. Det gjør virkelig godt at vide, at man derhjemme tænker saa meget paa os.

Nu har jeg faaet kassen fra Dithmers og pakken hjemmefra. Tak de kjære afsendere mange gange. — Imorgen skriver jeg, hvis jeg kan faae tid til Dithmers; hils dem inderlig fra mig. — Idas søde lille brev fik jeg om natten paa den uhyggelige feltvagt. Jeg læste det ved skinnets afvagtilden. Hils Engeline mange gange fra mig og ønsk hende en meget hurtig bedring; det gjorde mig meget ondt at høre, at hun var syg.

Vær nu til slutning forvisset om, kjære fader, at jeg tydelig indseer, det ikke kan hjælpe at tabe modet, og at jeg snart skal komme mig efter det stød, og hils saa alle de kjære derhjemme fra din hengivne søn

Viggo.

P.S. Vort regiment har 6 faldne og saarede officerer, 22 underofficerer og henved 300 menige enten fangne eller saarede og døde.

Husk imidlertid, at alt, hvad jeg beretter af den slags, ikke er for offentligheden.

Hvis der muligen skulde findes et visitkort portrait af mig, som er tilfalds, da er her et ungt menneske herovre, som jeg meget gjerne vilde give det, og den, jeg derved berører det, skal snart faae et andet.

V.

Skriv strax ud til Ludvig, det er ikke sagt jeg faar tid.

15.

(Brev fra løjtnant Helms til løjtnant Voldbye).

Maugdeburg, d. 1. marts.

Min kjære Voldbye!

Endelig er jeg engang igjen kommen til ro og vil da strax skrive til dem og give dem underretning om, hvorledes jeg har det, ligesom jeg har adskilligt at bede dem om; men først og fremmest, hvorledes er alt gaaet til den ulykkelige 22de februar, da jeg blev fangen, jeg havde, som de veed, mine vedetter udstil-

lede i den vestlige udkant af Bøffelkobbøl; om morgenen, just som jeg havde indtaget min dagstilling, hørte jeg pludselig et par skud lige bagved mig, men jeg kunde jo intet see, da jeg havde skov bagved mig, og jeg kunde jo aldrig ane, at fjenden allerede var bag ved os; da jeg imidlertid hørte flere skud i samme retning, blev jeg betænkelig og vilde just sende en patrouille derhen, da der kom en af vore dragoner sprængende, som sagde, at feltvagten skulde tilbage; saa hurtigt som muligt samlede jeg mine folk og gik tilbage, men vi vare allerede afskaarne; jeg vidste jo ikke, hvormange preussere der var i skoven bagved mig, og jeg nærede derfor de sangvinske forhaabninger, at det vilde være mig mueligt at slaae mig igjennem skoven med min feltvagt, vi løber derfor lige paa dem, som var den eneste vei, men de skiøde efter os dog uden at saare mere end et par mand; men da pludselig rykkede mindst 200 mand lige mod os og skiøde paa en afstand af neppe 20 skridt; da de vare saa mange mod os, var ethvert haab om redning umueligt, og det gjalt derfor kun at lade sig tage paa en anstændig maade, og det blev vi, det er dog altid en trøst; thi med undtagelse af et par slesvigere, der kastede deres geværer, saa bleve paa de fleste af de andre af mine folk gevæerne med magt revne ud af hænderne, og en kjæmpestor preusser sprang selv lige ind paa livet af mig og vristede mig sabel og revolver ud af hænderne. Saaledes gik dette til; men siig mig nu engang, hvis er skylden for, at vi ere blevne saaledes afskaarne; den maa efter min mening falde paa de feltvagter, der skulde observere Broager Land, thi derfra kom preusserne, og hvis blot de feltvagter havde holdt sig lidt længere og givet os underretning, da skulde vi nok være kommen i ordentlig tid tilbage; men saaledes at blive afskaarne, inden vi vidste et ord deraf, det er dog gandske mærkværdigt. Naturligvis havde de slesvigere, der deserterede om aftenen fra 7. compagni, givet fjenden underretning om, hvor vore forposter stode; idethele er det sørgeligt, at vi have faaet disse slesvigere med; de ere ikke at stole paa, og den næste dag havde de alle skaaret cocarderne af deres kasketter. Strax efter vi vare blevne fangne, blev jeg forestillet for Wrangel og kronprinsen af Preussen, der begge rakte mig deres haand og idethele vare meget forekommende, som overhovedet de preussiske officerer. Hertil Magdeburg kom jeg iforgaars led-

saget af en preussisk lieutenant; jeg blev strax indlogeret i citadellet, men allerede igaar fik jeg tilladelse til at opsøge mig en lejlighed i byen, og jeg har nu lejet et værelse i et hotel-garni, hvor ogsaa lieutenant Hansen af 9de regiment boer; idet hele ere vi 8 officerer, hvoriblandt capitain Weyhe af 1ste regt., der aldeles ikke har været saaret, som rygtet gik. Vi have lov at gaae frit omkring heri byen, men ikke udenfor. Dagen før jeg kom hertil, havde de fremmede preussiske officerer gjort et gilde, hvortil de danske officerer vare indbudne.

Er lieutenant Bruun falden eller ikke? Jeg hørte af en preussisk officer paa Graasteen, at han var falden, men i bladene seer jeg intet fast derom. Gjør mig den tjeneste, gode Voldbye, og skriv saa snart som mueligt til mig, og fortæl mig alt; dernæst gjør dem umage for, at jeg snarest mueligt faaer min kuffert sendt hertil, thi jeg har ikke andre klæder end dem, jeg staaer og gaaer i, og endelig spørg intendanten, om han ikke kan sende mig min gage hver maaned, thi de 12 rdl. vi faaer her, kan man hverken leve eller døe af.

Og nu levvel, gode Voldbye, hils alle, og vær forsikret om, at vi alle her intet hellere ønske, end at vi igjen vare ved vore afdelinger og kunde dele farer og besværligheder med vore kammerater.

Skriv endelig strax til mig og husk kuffert og intendanten.

Deres

Helms.

Min adresse: Dreibrezel-Strasse no 14. Magdeburg.

16.

Sønderborg, d. 1ste marts 1864.

Kjære fader!

Jeg er just kommen ind fra forpost nu i aften og skal ligge her i nat og vil derfor benytte tiden til i en fart at sende et par ord hjem. I søndags afmarcherede vi kl. 5 om morgenen fra Sebelöv og trak ud paa forpost. Vi stode paa feltvagter til mandag formiddag; denne gang lidt bedre end sidst; forpostlinien er nu trukket betydelig tilbage og er meget bedre og sikrere end før. Fra mandag middag til nu i eftermiddag vare vi i skandserne

og paa skandsearbejde, og imorgen tidlig kl. 7 rykker vi atter paa de yderste forposter. Det er nu saaledes arrangeret, at vi ere 6 dage i cantonnement paa Als og 6 dage ovre i Sundeved. De første 6 dage ere hviledage; de andre ere vi paa forpost eller i skandserne med een nats hvile i Sønderborg. (Vor bataillon ligger i kirken).

Denne gang var den første, siden krigen begyndte, at vi ikke have været i fægtning, medens vi vare paa forpost. Det pleier ellers at følges ad, saaledes at naar 18. rgmt. er paa forpost, faar vi altid slagsmaal. Denne gang fik vi kun 1 mand skudt af en patrouille. Forøvrigt befinder jeg mig nu betydelig bedre end sidst; det meget bevægede liv, vi føre, er altid heldigt i saadanne tilfælde. Alene at see det liv og høre soldaternes sludren, især ved deres maaltider, og fremfor alt at see dem lave mad og skaffe eller redde, alt dette er virkelig undertiden meget interessant. Var det blot sommer, da kunde man jo faa det saa prægtigt, som man vilde ønske det, da vilde jo det forpostliv, som nu i den kulde er yderst anstrengende, næsten være en behagelighed; man kunde da overalt, hvor man nu staaer og roder i snee og dynd, lægge sig ned, og om man end om natten ligger paa marken, kunde man dog sove lidt, hvorimod man nu ikke engang tør sætte sig ned, for ikke at fryse fordærvet; men vi maa jo trøste os med, at det værste af vinteren er forbi, og det bliver stadig bedre.

Der er en gammel tro, der siger, at een ulykke eller rettere eet uheld aldrig kommer alene, det er da ogsaa denne gang indtruffet. Vi vare tidligere, som jeg vist har skrevet, 4 i en gemytlig messe. Da Bruun og Helms gik væk, maatte dr. Videbeck og jeg slaae vore pjalter sammen, og glad maa jeg være til, at jeg havde ham i de dage; thi jeg var virkelig i et frygteligt humeur, vi kom overordentlig godt ud af det med hinanden; han var et prægtigt menneske, som jeg holder meget af. Igaar blev han, uden at andet, forsat til artilleriet, og vi fik en frivillig svensk doctor i stedet; saa nu er jeg alene tilbage. Det kan ikke nægtes, at det var en yderst ubehagelig overraskelse for os begge. Men jeg troer nu næsten, at jeg heldigviis nærmer mig til at være kommen paa det stadium, at jeg tager alt, som det falder, ja, i det første øieblik kan jeg nok blive i daarligt humeur; men det kan ogsaa overvindes, naar man blot vil. Du kan troe, kjære fader, en krig er

virkelig en god skole for et ungt menneske. Et uvurderligt gode har man, som omtrent erstatter alle de savn, man lider under, og det er tanken om hjemkomsten, den forjager mangt et kjedeligt øieblik! — Jeg har da haft den glæde, at et par stykker af mine folk rimeligviis blive dekorerede efter min indstilling. De 25 rdl. blive denne gang som sædvanlig at hæve i Kjøbenhavn. Jeg sender hermed 20 rdl., som jeg antager ogsaa at kunne spare op i denne maaned. Af dem tilgaae de 7 rdl og 80 sk til musikkasen. Den skal nu indeholde 154 rdl 16 sk. Der er i forveien 128 rdl. For januar er tilgaaet 9 rdl 24 sk, for februar 9 rdl 8 sk og for marts 7 rdl 80 sk. Jeg havde jo ved min afrejse laant 54 rdl af den; de maa lægges til. Ved næste maanedes begyndelse skal jeg vistnok aflægge regnskab for dem. Du er vel nok saa god, kjære fader, at notere de skillinger, jeg sender hjem, og besørge husleje og lignende betalt deraf. — Nu er jeg søvnic og maa høre op; kl. er mange, og jeg skal op kl. 5. Du kan tænke dig, jeg kommer i seng inat; ja vi ere rigtignok 2 om en meget lille seng; men det er dog altid noget. — Jeg haaber da, at alle ere raske og vel derhjemme, Engeline er vel ogsaa rask, haaber jeg; og brev faaer jeg vel snart. Hils min søde moder derhjemme og siig, at næste gang faar hun brev, og hils ogsaa de kjære sødskende, venner og bekendte fra din hengivne søn

Viggo.

17.

Sønderborg, d. 12te marts 1864.

Kjære broder!

Vil du først og fremmest hilse fader og sige, at hans brev med bilag fik jeg først igaar d. 11te altsaa c. 14 dage, efter at det var skrevet, og det er dog lidt vel længe, det gaaer hurtigere med posten, dernæst skriver fader, at penge i disse tider ere en biting, det indrømmer jeg tildeels, men vil du desuagtet hilse fader og takke ham hjerteligt for det, han veed nok, thi om end ikke guldet glimrer for mig nu med den glands som ellers, saa har en gave som den fra fader dog langt mere værd for mig end meget andet. Vil du tillige takke de andre kjære brevskrivere for deres smaae indlagte epistler, det er morsomt nok at faae breve

saadan fra hele geledet. Emilie har vel nu faaet et brev fra mig; ved lejlighed skal jeg ogsaa betænke de andre.

Jeg skrev i Emilies brev, at du skulde faae brev, næste gang jeg skrev, og du seer, jeg holder ord. Dit mærkværdige brev af 29de f. m. og 9de d. m. fik jeg for lidt siden og griber i en lignende fart pennen for at besvare det, men meget faaer du vist ikke, thi kl. er henad 10 aften, og imorgen tidlig skulde vi paa feltvagt; forrige nat vare vi i skandserne (fuld af utøi der), saa jeg maae sove dygtig i nat, da der næste nat ikke bliver noget deraf. Du skriver en deel om muggenhed etc.; den gaaer ikke, op med næbhet, og vent til jeg kommer hjem; der er saa mange ting, jeg skal snakke med dig om, du kan troe vi skulde slaae en lun passiar af sammen, men du maae faae en ren pibe til mig, og selv stoppe den. — Dernæst kommer jeg til at tænke paa, at lille Ida for længe siden engang skrev til mig, at mit pianoforte ikke var hjemme i St. Kongensgade, og at fader havde sagt, det ikke var mit ønske, at det blev brugt, jeg har aldeles glemt det siden; men vil du hilse og sige, at jeg meget gerne seer, at det bliver benyttet. — Saa var det om revolveren. En terzerol er maaske ligesaa god; jeg vil rigtignok ønske og haabe, at jeg aldrig skulde faae brug for en saadan tingest, da den jo egentlig kun kan komme til anvendelse i det tilfælde, at fjenden allerede er kommen i skandserne, men man har dog seet før, at den kan komme til anvendelse; og kan man redde sit liv for 12 rdl, saa kan det da egentlig nok betale sig. Send mig derfor kun en terzerol. NB hvis den kan skyde, og desuden ammunition dertil, saa skal du have tak. — Saa var det om Pfeiffer, saa vidt jeg veed, ligger han paa lazarettet; men efter Videbechs udsagn er den gledet af paa ribbenene og er vist ikke saa farlig; idetmindste gik Videbech med ham under armene mindst 1000 alen tilbage under fægtingen. Søg ham op, hvis du kan, og hils ham. Det er en flink soldat. Frandsen fik kuglen i albueledet (indvendig fra), nei det er ikke sandt.

Du kan troe, vi havde igaaer en skøn forestilling. Hele vor brigade stillede i en forfærdelig veir i dynd op til anklerne og hilste først paa vor nye brigadecommandeur, oberst Kauffmann, hver officer blev præsenteret for ham, dernæst inspicerede general Gerlach os og sagde nogle kjønne ord til folkene, og saa kom

det smukke. — Decorationerne i anledning af affairen ved Mysunde. Jeg har aldrig seet større forbavselse, end da der af hele klatten blev (af underclasserne) fremkaldt *een*, nemlig commandersergent Madsen, der blev dannebrogsmænd (corp. Møller, som ogsaa blev dannebrogsmænd er fangen). Regimentet havde indstillet henad en snees, og om man end ikke ventede, at alle skulde decoreres, saa havde man dog idetmindste ventet flere end 1. Hvad indtryk sligt gjør blandt mandskabet; især naar man tager hensyn til, at affairen ved Mysunde egentlig er den eneste i denne krig, hvor fjenden fik prygl, og dernæst, at mandskabet var trommet sammen til uddeling af decorationer. See, det taler jeg ikke om; men godt var det ikke. See, der tales jo nok om medailler, men det kjender vi fra forrige krig. —

Hvordan gaar det med den stakkels Engeline, jeg haaber da snart hun er rigtig rask, naar hun bliver det, saa bed hende skrive 2 ord under et brev hjemmefra til mig. Vil du saa hilse vor kjære fader og moder tilligemed Frederik, Ida etc. etc. rigtig mange gange. Paa tirsdag skriver jeg atter, saa ligger jeg om natten i Sønderborg.

Imorgen som sagt skal jeg paa forpost; det er en kjedelig tour i dette veir især. Fjenden arbejder nu stærkt paa skandser; men det gaar vist kun smaat for ham med at kjøre skyts op i det morads.

Der blev dog plads til at tegne mig som din hengivne broder

Viggo.

Dagen efter, at Voldbye havde skrevet ovenstaaende brev, besatte regimentet forposterne på venstre fløj, og tidlig næste morgen angreb preusserne Dybbøl kirke med to kompagnier i første og fire i anden linie, medens to kompagnier gik mod Ragebøl. Kirkegården var besat af to delinger af 1. kompagni, medens 2. kompagni stod længere tilbage som piket. Der udviklede sig nu en hård fægtning om det forstærkede kirkegårdsdige, og Voldbye blev sendt frem til præstegårdshaven med sin deling. Det lykkedes de tre delinger at standse det tyske angreb i 1½ time, og da fjenden så, at der var flere tropper længere tilbage, opgav de deres forehavende og trak sig tilbage. Om eftermiddagen blev 18. regiment afløst og overtog bevogtningen af skandserne.

Preusserne havde i den foregående tid indrettet batterierne på Broager Land, og den 15. marts kl. 11 åbnede de ilden med 26 piecer navnlig mod skandse 2. Ved den uventede beskydning søgte besætningerne straks ly i blokhusene, men de var kun af svært tømmer med et jorddække beregnet på beskydning fra Sundeved.

En af de første granater gik gennem væggen i blokhuset i skanse 2 og sprang derinde. Løjtnant Voldbye blev ramt af et sprængstykke i den ene skulder og et andet i brystet og døde straks. Desuden såredes to af hans deling og to artillerister.

Hans død følte i regimentet som en stor sorg, fordi han var ualmindelig afholdt af foresatte, kammerater og undergivne. Han var freidig, livsglad og forstod i en sjælden grad at føre kommando med en passende blanding af alvor og lune. Hans lig førtes til København og begravedes med militær honnør på Garnisons Kirkegård. Det følgende brev til hans fader giver et tydeligt begreb om de følelser, der næredes for ham.

18.

Augustenborg, den 24de marts 1864.

Kjære hr. doctor!

Det er ikke med nogen behagelig følelse, at jeg skriver nærværende linier, og jeg beder dem at være overbeviist om, at jeg i meget høi grad beklager og deler den smerte, som de med høitærede familie maa føle over tabet af en søn, til hvem de med rette havde saa store forhaabninger, som det her var tilfældet. — Idet jeg altsaa herved beder dem, med ærede frue, samt børn og øvrige familie, at modtage min hjerteligste condulation i anledning af dette høist sørgelige og beklagelige dødsfald, kan jeg dog ikke nægte, at det i deres store sorg maa være dem til betydelig trøst at kjende det i høi grad, hæderlige og fordeelagtige vidnesbyrd, som hans foresatte, kammerater og undergivne ere enige om at give, som »dygtig og brav officeer, tapper soldat, god kammerat og behagelig, human foresatte«, thi de kan være vis paa, at kun faae have et saa hæderligt eftermæle, og at hans er fortient, derom vidne alle udtalelser af dem, som kjendte den salig afdøde eller havde staaet i noget forhold til ham. —

De bedes undskyldte, at jeg forinden min bortreise ikke fik tid til at aflægge dem en skyldig visit for at tage afsked med dem, men det højest uventede ved dette tilfælde i forening med den korte frist, som blev mig til deel ved denne leilighed, maa tiene mig som undskyldning af en pligtfølelse, som jeg under andre omstændigheder ikke vilde have gjort mig skyldig i. —

Slutteligen bedes de, med ærede frue, børn og hele familie at modtage min hjerteligste hilsen, de selv hilses først og sidst fra deres forbindtlige

Müller.

NOTER

- 1) Kaptajn Ludvig Carl Christian Maximilian Schow, 1827—1864. — Mistede 1849 sin højre arm ved Kolding. Falden ved Mysunde.
- 2) Løjtnant Henrik Steffens Helms, 1835—1914. Kaptajn, skolebestyrer.
- 3) Lægerne: konstitueret overlæge Johannes Julius Wroblewsky, 1820—1888. Kommunelæge i København, konstitueret underlæge Carl Alexis Henrik Bernhard Videbeck, 1836—1889 stiftsphysikus.
- 4) Løjtnant Jørgen Hansen, 1839—1905, oberstløjtnant.
- 5) Stillingen ved Mysunde lå tæt syd for byen og bestod af to skanser og en skyttegrav tværs over den ca. 400 m brede tange.
- 6) Premierløjtnant Frederik Wilhelm Bruun, 1832—1864. 16 år gammel frivillig i 1848, 1849 sekondløjtnant. Falden ved Bøffelkobbøl.
- 7) Forpoststillingen gik fra Vemming Bund ved Stenbæk over Smølvejen, sønden og vesten om Bøffelkobbøl og Stenderup skove. I tæt snefog fra vest løb fire preussiske bataljoner feltvagten ved Smølvejen og pikettet ved Hvilehøj over ende og afskar derved feltvakterne i skovene, der samtidig blev angrebet af tre bataljoner fra Nybøl. Premierløjtnant Bruun opholdt sig ved Jørgen Finks hus og faldt der.
- 8) svensk cand. med. & chir A. Eckerbom.
- 9) Terzerol, lille lommepistol.

RETTELSE til 1. halvbind 1961 side 104 tredje sidste linie: andens skyld, læs: *ordens skyld*.

BRØNS MØLLE

Af Anders Malling.

Brøns mølle ligger omtrent to km øst for byen, lidt syd for landevejen fra Brøns til Haderslev. Men den er ikke mølle mere. Dens turbiner, som afløste de gamle møllehjul, er standsede, men Brøns å er ikke derfor blevet arbejdsløs. Dens vand fordeles i lange rækker af fiskedamme, som hører til det forsøgsdambrug, som nu har til huse i møllens gamle bygninger. Efter denne store forandring vil det være naturligt at danne sig et overblik over den gamle vandmølles historie.

Den lokale tradition siger, at den er bygget af Valdemar Sej. Det er ikke usandsynligt. Han var ikke blot en krigens, men også en fredens mand. Vi ved, at han byggede møller, og jordebogen fra 1231 fortæller, at Brøns sogn var kongeleve, krongods¹. Også 1285, 1286 og 1299 nævnes Brøns som krongods. Det ældste skriftlige vidnesbyrd om møllens eksistens er en ekstrakt fra 1579 over de årlige visse og uvisse indtægter af hertug Hans den Ældres amter, hans arvedel efter Frederik I^o. Da skulle møllen svare 2½ læster mel, dvs. 55 tønder. Allerede på den tid har den altså været i god drift. Men når en mølle er så gammel, er det i betragtning af møllebygningsperioderne sandsynligt, at den er meget ældre, især når den tilhører kronen. De ydre forhold taler også derfor. Brøns var et centrum på egnen. Her stod Danmarks anseeligste romanske landsbykirke. Her var Hviding herreds tingsted. Her var et stort og delvis frugtbart opland. Den vandrige å og dalen, som just her indsnævredes, afgav glimrende betingelser for en stor mølle. Vejforholdene var i orden. Når kongens private møller kunne ligge så tæt som Vilslev og Jedsted, og når der fra Brøns var 15 km til Ribe, ville det næsten være påfaldende, om kronen ikke skulle have en mølle her. Det er da slet ikke usandsynligt, at den gamle tradition har ret, når den nævner Valdemar Sej. som møllens bygmester og første ejer. Møllerne i Brøns var altså kongelige fæstere, og bønderne var forpligtede til at lade deres brødkorn male hos dem.

Navne dukker frem af tågen.

Omkring 1600 begynder man gennem uklarhedens tåge at kunne skimte omridsene af møllens historie. Forskellige navne dukker frem og forsvinder igen. Det er ikke let at udrede deres forhold til hinanden, og det er navnlig slet ikke muligt at tegne et billede af det daglige liv på møllen. De kilder, som er bevaret, er retsprotokoller og regnskaber. De første taler kun, når noget ikke er, som det skal være, men tier om det normale og glædelige. Regnskaberne fortæller navnlig om ulykker og hovedreparationer; det er nemlig kongens og ikke møllerens regnskaber, vi har. Det følgende er derfor ikke hele sandheden, men kun brudstykker, og de giver måske på visse punkter et skævt billede.

Om *Anders Thomsen*, den første, som dukker frem af tågen, hører vi i en retssag fra 1589³. Hans søn Thames Andersen har været indviklet i et slagsmål i Ribe, hvor han i selvforsvar dræbte sin slægtning Jens Hansen fra Kagebøl; han blev pure frikendt, endda uden bøde for drabet. Men 1597 må Anders Thomsen selv betale en daler til kongens kasse for at have givet en mand to slag med en spade, og 1604 må han bøde 10 skilling for at have slået en mand et slag med næven⁴.

Det foregående århundrede synes at have været en opgangstid med stigende priser, men 1599 meldes om flerårig misvækst på grund af tørke. Bønderne avlede intet, og møllerne havde intet at bestille og kom i gæld til kongen. Kristian den Fjerde bemyndigede da lensmanden i Haderslev til at eftergive de uformuende møllere en trediedel, og de »som noget formuende var« en femtedel af deres gæld. Her hedder det da om Anders Thomsen: »Eftersom Anders Møller udi Brønsmølle haver ogsaa været med efterstaaende af hans aarlige mølleskyld 100 ørtug, da efterdi han er noget formuende« havde lensmanden efterladt ham 10 ørtug mel, altså kun en tiendedel. Anders Thomsen har på den tid været ret velstillet og har tillige ejet en vejrmølle i Spandet, som o. 1620 blev flyttet til Brøns.

1602-3 blev møllehuset i Brøns ombygget; vi har de specificerede regnskaber og kan se, at der har været et grundmuret hus af mursten, og selve møllehuset ud mod åen har været af svært tømmer. Men næste år var det galt igen. Der kom en stor storm og et Guds vejr. Spandet vindmølle blæste om, og i Brøns var der

stormflod, så vandet underminerede den nye bygning, der dels måtte bygges op igen, dels bringes på ret køl af »seks par skruer udi fire dage«. Det var ikke alene tørke, misvækst, storm og vandflod, som hærgede, men tillige en farlig pest, som bortrev mange mennesker og lagde mange gårde øde. Måske er det alt dette, som gjorde Anders Thomsen træt og fik ham til at træde til side for yngre kræfter.

Tømmermanden *Bendit Offersen* havde 1600 lavet to møllehjul, og 1602 var han med til at bygge møllehuset. Året efter kaldes han Bendit Møller. Han betaler dog først indfæstningen i regnskabsåret 1605-6. Da han på grund af stormfloden ikke har kunnet male i et halvt år og dog betalt sin mølleskyld, må han nøjes med at give 30 daler i fæstepenge. Anders Thomsen er imidlertid ikke ude af sagaen; heller ikke er det forbi med ulykkerne. 1606-7 blev møllen igen undermineret af stormflod og måtte repareres. Derpå arbejdede »Bendit Møller og Anders Møller« og flere tømmermænd i 55 dage. De to har måske haft møllen i fællesskab; men nu er det sidste gang, vi hører om Anders Thomsen.

Nu kom der en rolig periode. Først o. 1620 var det nødvendigt med nye reparationer, men så var freden også snart forbi. Efter Kristian den Fjerdes nederlag i Trediveårskrigen rykkede Wallenstein med sine vilde, hvervede soldater op i Jylland. Også Brøns mølle led under krigen, og *Offer Benditsen*, som nu er blevet møller efter sin fader, må i gang med store reparationer. Men kongen havde nok heller ikke mange penge, og han var ked af de stadige udgifter til møllerne. Han lod amtmanden i Haderslev optage forhandlinger med møllerne om, at de selv skulle overtage vedligeholdelsesudgifterne. Det ville de ikke gerne, men stillede endelig det modforslag, at de skulle beholde det afleveringspligtige korn til en fast pris, altså betale en fast afgift i penge. Det står ikke helt klart, hvorledes tovtrækningen endte; det ser ud til, at amtmanden har bedt kongen om en fast formuleret mølleordning for Haderslev amt og om myndighed til at afsætte udelige og genstridige møllere. Midt i disse forhandlinger kom den store stormflod 1634 og lagde begge møllerne i Brøns i ruiner.

Det var et tungt slag for Offer Benditsen. Han havde i de senere år haft svært ved at betale sin mølleskyld. Fra 1634 til 1636

havde han slet intet kunnet betale. Kongen nedskrev gælden til det halve, og Offer Benditsen skulle stille borgen for resten. Om han ikke har kunnet dette, vides ikke, men året efter sidder der i hvert fald en ny mand på møllen.

Thomas Pedersen.

I den store stormflod natten mellem 11. og 12. oktober 1634 druknede der i Brøns sogn 21 personer. I et tingsvidne fra Hviding herreds ting 2. maj 1636 hedder det, at møllen var »ganske med alle både grundværk og andet bortspøldt og ødelagt, såvel som også vindmøllen derhos i samme storm nederfaldt og siden lagt øde«. Hvordan mølleordningen nu end var blevet, var det dog endnu denne gang kongens sag at bygge ruinerne op igen. Han lod sin overtørmester Hans Ahnamüller slutte kontrakt med tømmermand Dines Jæger om at istandsætte eller genopbygge følgende vandmøller i Haderslev amt: »Binderup mølle, Brøns mølle, Radding mølle, Alre mølle og Taring mølle« og dertil kom Brøns vindmølle⁵.

Han byggede først vindmøllen i 1635, derefter vandmøllen 1636. Vi har alle de specificerede regninger⁶. Men her dukker nu den nye møller Thomas Pedersen op med to regninger, den ene for udlæg til kalk og sten og kost til murermesteren, den anden for smedearbejde, som det ser ud til, at han selv har udført. Måske har han været smed, før han blev møller. Han har ikke kvitteret på regningen »med egen handt« som de andre, men med sit signet, hvori der står »Thames Pedersen, møller«. Han er altså kommet til møllen i forsommeren 1636 og måtte ind under den nye mølleordning og betalte sin afgift med en fast sum penge, nemlig 123 rdlr., regnet efter $102\frac{1}{2}$ tønder a 1 rdlr. 9 sk. lybsk. Desuden måtte han sørge for den årlige vedligeholdelse. Men han har næppe spundet guld på Brøns mølle. Også han fik krigens svøbe at føle, først Torstenssonkrigen 1643, derefter stormflod 1648, hvorved bøndernes korn blev ødelagt, endelig i vinteren 1656-57 et sammenbrud af en nyligt opført sluse, og da havde Thomas Pedersen ikke råd til at opføre den påny og bad kongen om hjælp⁷. Vi kender ikke svaret, måske er der intet kommet, for kongen fik andet at tænke på med Karl Gustav krigene. Da blev den ene mølle i landet afbrændt efter den anden, og i Brøns blev

begge møllerne »helt ruineret«. Thomas Pedersen fik dog vandmøllen i gang igen, men døde kort efter, måske 1660 eller 1661.

Peder Thomsen.

Peder Thomsen er det store navn i Brøns mølles ældre historie. Han havde møllen i fæste i 64 år, fra 1661 til sin død 1725. Men allerede inden han formelt overtog møllen, havde hans unge skuldre været med til at bære byrderne i svenskekrigens tid. Han var født 1640 og var altså kun en ung knøs, da svenskerne i september 1658 brandskattede møllen, det vil sige, at de forlangte en stor sum penge for at lade være med at brænde møllen af. Man havde ikke så mange penge på møllen, og da ser det ud til, at det er den unge søn, der har taget sagen i sin hånd. Så vidt vi kan forstå af kilderne, har han lånt pengene hos andre i sin fars og sit eget navn, og det endda til ingen nytte, for svenskerne ødelagde møllen alligevel. Han overtog møllen i fæste 1661 efter sin faders død, men på grund af »denne tids elendige tilstand« måtte han nøjes med at give 12 rdlr. i indfæstning⁹.

Han begyndte altså med den gæld, han havde stiftet for at løskøbe sit hjem fra fjenden, og dertil kom den gæld han måtte sætte sig i for at få vandmøllen nogenlunde i stand, så han kunne male for de forarmede bønder. Vindmøllen måtte han foreløbig lade ligge i ruiner. Han måtte se at skaffe sig indtægter. Vi ser af et gammelt regnskab, at han har gjort tjeneste som tolder. Hovedvejen gik ikke forbi møllen, men en sandet kreaturvej gav også lidt at bestille. Her er hans toldregnskab fra 1662-63:

Fortegnelse paa huiss som her wed

Brønss mølle er bleffuen fortollet.

Jenss Vollesen vdi Ribe 20 par øxen, er	40 Sk. dansk
Noch en friss*) med 3 hest, er	3 Sk. dansk
Noch en vdaff Wissby med 6 øxen, er	6 Sk. dansk
Noch en gammel friss med en hest, er	1 Sk. dansk
Noch Essben vdi Randerop med 2 kør, er	2 Sk. dansk
Noch haffr Peder Spannet fortollet heste, foller och følle, 13 støcker, er til hobe	13 Sk. dansk
Noch en ballemer**) med en koe, er	1 Sk. dansk
Noch en Hanss Hanssen vdi Huidding føl och plag fortollet til hobe, 7 støcker, er	7 Sk. dansk
	Summa 36 Sk. L. 1 Sk. d.

Er 2 Mk. lüb. 4½ Sk. l.

*) en friser

**) en mand fra Ballum.

Peder Thomssen egen hand⁹.

Han søgte flere gange om at få nedsættelse af mølleskylden, da han ellers ikke kunne få råd til at bygge vindmøllen op igen, men det var i det store og hele forgæves. Da fik han en ny ide. Han sender i 1667 eller måske 1668 en ærbødig skrivelse til amtmanden¹⁰, hvori han skildrer, at han begyndte med gæld, at han ikke har kunnet få vindmøllen bygget op, og at han undertiden ikke kan male på vandmøllen på grund af vandmangel, om sommeren på grund af tørke, om vinteren på grund af frost, og at mølle-gæsterne derfor har søgt andre møller, som står under fremmed herskab, hvilket er til ikke ringe skade for »mig fattige karl«. Han har nu fået den tanke, at der kunne bygges en lille overfalds vandmølle på den anden side af åen; den kunne gå med en meget mindre vandmængde end den store mølle, og den ville være billigere at bygge end vindmøllen. Til dette formål beder han om at få udvist tømmer fra de nærmeste kongelige skove og de nødvendige sten fra slottet. Med slottet mener han nok Hansborg i Haderslev, som var afbrændt af svenskerne i Torstenssonkrigen; kun de nøgne mure stod tilbage, og stenene fra dem blev spredt vidt om, hvor de kunne anvendes. Denne plan blev godkendt, den lille sparsommelige overfalds vandmølle blev bygget, og vi hører foreløbig ikke mere om vindmøllen.

I 1670 må han til at tænke på at ombygge slusen; den kunne i reglen ikke stå mere end 13 år. I de følgende år har han så store udgifter på forbedring og fornyelse, at »den fattige karl« får sin mølleskyld eftergivet 1673. Men vi kan af regningerne på disse store arbejder se, at mølleren tumler med store planer, og at han er ved at få hovedet over vandet. I de næste 12 år hører vi slet ikke noget om møllen; det er gode tegn; Peder Thomsen er ved at komme på den grønne gren, og i disse år bliver han da også gift med Magdalene Ambders af en af de førende borgerslægter i Tønder.

Iøvrigt var disse år for hele landet en genopbygningens tid, men det var dyrt for kongen at få alle sine møller bygget op igen. Rentekammeret bestemte da, at mølleafgifterne skulle sættes noget ned, og til gengæld skulle fæsterne overtage alle vedligeholdelsesudgifter. Møllerne blev ligefrem udbudt til licitation efter disse nye regler. I en lang skrivelse byder Peder Thomsen 75 rdlr. år-

ligt for sin egen mølle, og efter at den var blevet synet, endte det med, at han fik den for 80 rdlr. i 1687¹¹.

Det er en mærkelig historie. Både Peder Thomsen og hans fader havde haft vedligeholdelsespligten, og nu får han altså nedsettelse i sin afgift for at overtage en pligt, som han havde i forvejen. Hvorledes skal det forstås? Man kan måske antage, at administrationen havde glemt, at mølleren i forvejen havde vedligeholdelsespligten, men man kan også antage, at når der nu skulle holdes licitation over hele Haderslev amt, følte man sig bundet af, at ingen bød højere end de 80 rdlr.

Men sagen bliver mærkeligere endnu. Skønt Peder Thomsen med egen hånd underskriver den nye kontrakt om de 80 rdlr., bliver han faktisk ved at betale 123 i de følgende år, indtil afdøde amtsskriver Peter Hansens regnskaber bliver revideret i 1702. Revisoren henstiller da, at Peder Thomsen skal have en tilbagebetaling på 43 rdlr. for 15 år, ialt 645 rdlr. Det gik dog ikke igennem, men for eftertiden betaler Peder Thomsen kun 80 rdl. om året. Her skjuler der sig måske noget, som vi ikke længere er i stand til at opklare⁸.

Der går nu atter en halv snes år, hvor der ikke meldes noget om møllen, og derved kommer man til året 1698, som står på de søjler, der bærer pulpituret i Brøns kirke. Da må Peder Thomsen altså have meddelt kirkestyrelsen, at han ville skænke kirken et orgel, og man har begyndt at bygge et pulpitur for at kunne modtage denne gave. »Den fattige karl« er blevet en rig mand, og han har ikke glemt, at velsignelsen kommer ovenfra. Og gaven er virkelig stor, et orgel på 11 stemmer, svarende til det store kirkerum, og med en prægtig barokfacade, der er smykket med udskårne akantusblade. Man må endda løfte loftet lidt over orglet, for at den skønne facade kan få plads. En mundtlig tradition vil vide, at orglet først har stået 75 år i en kirke i Hamborg, og når loftet i kirken måtte løftes, kunne det også tyde på, at orglet ikke oprindeligt var bygget til denne plads.

Menighedens og vel især præstens Peder Ægidii Dalers taknemlighed kommer til orde i en senere opsat mindetavle med en svulmende latinsk indskrift:

Vend, læser, øjnene hid,
 se på dette seværdige og rosværdige
 kirkeorgel,
 som til Guds ære og kirkens pryde
 er opstillet her ved siden med betydelige omkostninger
 ved den i sandhed kristne mands,
 Peder Thomsen Møllers
 velgørenhed og gavmildhed,
 med samtykke af hans meget fromme hustru
 Magdalene Ambders.
 Hidkaldt til at udføre arbejdet
 Herman Schaffehardts.

Det blev begyndt år 1698 i december måned,
 fuldendt år 1699 i juni måned.

Et ønske at tilføje:

Det behage Gud rigeligt at gengælde
 denne gavmildhed med gavmildhed
 og at pryde, skænke og velsigne
 begge disse ægtefæller,
 som har prydnet dette Guds hus,
 her på jordens bo med jordisk lykke,
 hist i Himlens bo med himmelsk ære.

Slutningen af indskriften kunne tyde på, at mindetavlen er opsat allerede inden Peder Thomsens død.

I årene efter 1700 synes Peder Thomsen stadig at have haft økonomisk fremgang. Det var en opgangstid. Vel rasede den store nordiske krig, som også berørte Sønderjylland, men i det store og hele var man ved at komme på ret køl igen. Og i hvert fald forstod Peder Thomsen at navigere og skaffe sig indtægter. 1710 forpagtede han tienderetten i Skærbæk sogn, og for årene 1715-20 forpagtede han for 20 rdlr. strandretten til vrage og gods i den del af Hviding og Kalvslund herreder, som hørte under Haderslev. De ekstraordinære skatter, som blev opkrævet i anledning af krigen, fortæller os også, at Peder Thomsen ikke var nogen jævn bonde mere. Han gik med paryk, og hans kone gik med højt opsat hår (fontange). Det måtte man svare skat af, 3 rdlr. for hver. Der krævedes også skat af tjenestefolkene, en femtedel årsløn, og deraf ved vi, at Peder Thomsen hjemme havde en møllersvend, en karl og en pige, som fik henholdsvis 10, 7 og 4 rdlr. om året. Formueskat svarede han af 1000 rdlr., og af sin mølleforpagtning 10 rdlr.⁸

Da Peder Thomsen var 85 år gammel, mærkede han, at det lakkede mod enden, men der var endnu noget, han skulle have ordnet. Han måtte sørge for, at det kære orgel i Brøns kirke kunne blive vedligeholdet gennem tiderne, og han måtte gøre sit til, at man altid i Brøns havde en degn, som kunne spille på det. Desuden var der jo de fattige at betænke. Han stiftede da et legat, som årligt skulle yde 4 rdlr. til orglets vedligeholdelse, 4 rdlr. til organistens underhold og 13 rdlr. og 1 mark lybsk til sognets fattige. Fundatsen er i sin helhed gengivet som bilag 1.

Han havde skønnet ganske rigtigt. Han skulle ikke leve længe efter dette. Han døde 12. aug. 1725 og blev begravet i Brøns kirke. Nu er hans ligsten indmuret i våbenhusets nordvæg. Det er en smuk og anselig sten, hvis hovedindskrift står i et cirkelrundt midterfelt, der er omsluttet af en krans af akantusblade. Over og under midterfeltet er der ovale felter med skriftsteder og i hjørnerne ornamenten. I det øverste felt står der: »Se, ieg vil oplade eders Graffuer og hente eder, mit Folck, af dem. Ezek. 37«. Skriftstedet i det nederste felt er afslidt. I midterfeltet ser man øverst Kristus med sejrspanen; på hver side af ham står der en vinstok, hvis tunge klaser bøjer stokken ind imod ham, et såre skønt symbol for et ægtepar, der har modtaget rigeligt af Guds velsignelse og derved nødes til taknemlighed og velgerninger. Herunder står så selve indskriften:

»Her huiler erlig oc velacht Mand Peder Thomsen, fordom Møller i Brøns Mølle, som salig udi Herren hensofuet Anno 1725 den 12. Aug. udi hans Alders 85 Aar. Med sin kiere Hustru erlig oc gudfrycctige Matrone Magdalene Peders, som salig udi Herren hensof Anno 1733, den 20. Jan. udi hendes Alders 78 Aar. Gud gifue dennem en glædelig oc ærefuld Opstandelse paa den yderste Dag«.

Husfoged A. Simonsen.

Efter Peder Thomsens død kom der en periode på 100 år, hvor fæsterne på Brøns mølle kom fra Løgumkloster og undertiden stadig hørte mere hjemme der end i Brøns. Den første af disse Løgumklosterfolk var krigskommissær og husfoged A. Simonsen, om hvem vi ikke ved ret meget. Han overtog møllen 4. sept. 1725¹². Om nogen auktion hører man ikke noget ved den lejlighed, men da han ligesom Peder Thomsen gav 80 specier i fæste, tør man måske formode, at han har benyttet sin stilling indenfor admini-

strationen til at skaffe sig dette gode aktiv på de hidtil gældende billige betingelser. Men glæden varede kun kort. Allerede 1733 afgik Simonsen ved døden.

Birkefoged Andreas Andersen.

Efter Simonsens død blev der holdt licitation over Brøns mølle, og birkefoged Andreas Andersen fra Løgumkloster blev den højstbydende med 450 rigsdaler courant.

Andreas Andersen stammede egentlig fra Svanstrup i Brede sogn, men i et par år havde han været ansat som medhjælper i birkedommerembedet i Løgumkloster for sin morbroder Chr. Hansen under dennes sygdom. Deraf beholdt han siden titlen. Chr. Hansen, som var ejer af Faargaard, var gift med en datter af godsforvalter Nic. Clausen på Trøjborg, en søster til biskop Hans Adolph Brorsons moder. Han sad i birkedommerembedet et halvt hundrede år og blev efterfulgt af Detlev Outzen, Andreas Andersens svigersøn, som vi senere skal høre mere om.

Man skulle synes, at Andreas Andersens bud på Brøns mølle var ganske antageligt; det var mere end det femdobbelte af, hvad de tidligere forpagtere havde givet. Amtmanden mente dog, at prisen burde være højere, og der blev holdt en ny licitation, hvor der slet ikke kom noget bud. Der blev da bestemt en tredje licitation, hvor Andreas Andersen gentog sit bud på 450 rdlr. årlig for en tolvårig forpagtning. Myndighederne var stadig utilfredse, og rentekammeret gav amtmanden besked om at få Andersen til at nøjes med en seksårig forpagtning, og det endte med, at man blev enig om 8 år.

I 1735 blev der oprettet et særligt slesvig-holstensk kammer, som fra 1738 fik myndighed til at foretage indstillinger direkte til kongen, selv om rentekammeret på en måde stadig var den overordnede instans. Det blev ophævet igen 1746. Det var altså dette kammer, som 1740 meddelte kongen fra Gottorp, hvor det havde sæde, at birkefoged Andersens kontrakt udløb til den følgende majdag. Der havde været afholdt en ny licitation, hvor Andersen var blevet højstbydende for de følgende 6 år med 320 rdlr. årlig. Da dette var 130 rdlr. mindre end hidtil, havde man undersøgt møllens forhold og fundet, at Simonsen kun havde givet 80 rdlr. på egen reparationsbekostning, og tidligere da kon-

gen skulle vedligeholde møllen, havde den kun givet 123 rdlr. Kamret foreslog derfor, at man tog mod Andersens tilbud, og det approberede kongen den 15. nov. 1740¹⁴. Der blev oprettet en kontrakt, som er bevaret, og som vel indeholder omtrent det samme som den tidligere, der er gået tabt. Den går i hovedsagen ud på følgende:

1. Birkefoged Andersen har fuld ret til møllen med to underfalds- og et overfaldshjul, mølledammen, dæmningerne på begge sider, to agertofter, den nordre og den søndre, og en lille eng øst for mølledammen, kaldet Møllerholm.

2. Han skal holde bygninger, sluser og den lange bro i god stand og aflevere det således. Han skal være ansvarlig for ufor-sigtighed med lys og ild og tage vare på frislusen i stærkt regn-vejr. Kun uafvendelige ulykker er undtaget.

3. Med hensyn til tvangsgæster og hoveriarbejde skal det være som hidtil.

4. Ved uafvendelige ulykker, som omfatter hele landet, hvilke Gud i nåde afvende, såsom krig, pest og lignende, kan forpagte-ren håbe på moderation, hvis skaden overstiger halvdelen af hans normale indtægt af møllen.

5. Forpagteren skal betale 320 rdlr. cour. med halvdelen til mor-tensdag og halvdelen til majdag, og som sikkerhed sætter han både sin nuværende og sin fremtidige ejendom i pant¹⁵.

Birkefogeden havde altså møllen noget billigere i de næste 6 år, men har nok ikke spundet guld alligevel. I den foregående periode havde kornpriserne været ret lave og landbruget stille-stående. I den kommende periode hindrede det fromme ønske, der blev udtalt i kontraktens § 4, ikke en voldsom kvægpest i at udbryde 1745. Det nyttede ikke noget overfor denne sygdom, at man slukkede ilden i alle gårde og med besvær optændte en ny ild ved at bore i træ, til det blev varmt, og derefter drive kvæget gennem denne nye ild. Det nyttede heller ikke noget, at bønderne den 15. dec. besluttede, at »ingen må understå sig at føre hornfæ til byen inden kyndelmisse næstkommende, såfremt de vil undgå øvrighedens straf«, om end man må indrømme, at denne for-holdsregel var mere fornuftig end den foregående. På Schacken-borg gods bortrev sygdommen 2765 stk. hornkvæg, på Trøjborg 2711, i Lustrup birk 480, i Riberhus birk 1282, siger amtmand

Gabel i Ribe. De to største åndens mænd, som dengang fandtes i landet, sukkede hver på sin vis derover. Holberg skrev på sit prosa: »Det synes at ligesom ved Guds besluttede råd er beskikket os, at alt vort hornkvæg skal forgå«. Og Brorson omtalte flere gange sagen i landemødeprotokollen som »Guds nidkærheds ild« eller »Guds ris, den fordærvelige fæsygdom, som endnu bliver ved iblandt os til bevis på, at han ikke har nået det, han søger«¹⁶. Hvad var det, Gud søgte? Naturligvis, at mennesker skulle omvende sig. Han havde advaret ved at sende en stor komet 1744, men da folk ikke lod sig advare, måtte kvægpesten jo komme. Brorson skrev endog en salme om denne kvægpest, hvori det hedder:

Gamle, Unge, Arme, Rige,
Kommer, følger, vender om!
Ja, hvo denne gang vil svige
Bærer Herrens Vredes Dom.
Børnene paa Moders Knæ,
Ja det arme, dumme Fæ,
Alle, hver en Blode-Draabe
Op til Gud i Himlen raabe¹⁷.

Man kunne måske sige, at kvægpest ikke vedkommer mølle-
ren, men dels havde han dog også kvæg, dels var hans kår af-
hængige af bondens.

Han havde desuden andre vanskeligheder. Særligt måtte han kæmpe for at gennemføre *mølletvangen*, som var ret almindelig i Slesvig. Det vil sige, at bønderne i et bestemt distrikt havde pligt til at lade deres brødkorn male på en bestemt mølle, og samtidig havde visse »tvangsgæster« en hoveripligt til at udføre visse arbejder for deres mølle. Denne tvang skyldtes naturligvis en finansiel betragtning. Når møllen var sikker på et bestemt antal faste kunder, var mølleren også i stand til at betale en større forpagtningsafgift af den. For Brøns mølles vedkommende går denne tvang langt tilbage. Peder Thomsen beklager 1668, at mølle-
gæsterne søger andre møller, fordi der er vandmangel hos ham, men han pukker ikke på tvangen. Men i hans kontrakt af 1687 står der ellers tydeligt nok i § 3:

»Det forsikres nævnte møller i hans kgl. majestæts navn, at under-
sätterne, som fra gammel tid indtil nu med rette har været henlagt til
Brøns mølle og stadig er det, uforandret skal være henlagt til den sam-

me mølle og dermed også uvægerligt skal forrette den sædvanlige tjeneste med kørsel af jord (til dæmningerne) og bygningstømmer og det nødvendige håndarbejde som hidtil, når de af mølleren får besked om det i tide«¹⁸.

I Andreas Andersens kontrakt af 1741 er ordlyden noget mere befalende, men tvangens omfang lidt mere udflydende, hvilket nok betyder en skærpelse af hoveripligterne. Der tilføjes da også den trusel, at de kongelige embedsmænd ved passende midler skal holde bønderne til at gøre deres pligt. Men mens det af Peder Thomsens kontrakt fremgår, at mølleren selv kunne give ordre angående hoveriet, blev det senere sådan, at mølleren skulle opgive til husfogeden, hvilket arbejde, der skulle udføres, hvorefter denne gennem sognefogederne skulle give bønderne ordre.

Først fra Andreas Andersens tid hører man om vanskeligheder ved at gennemføre mølletvangen. Bønderne havde håndkværne hjemme, hvorpå de også malede sådant korn, som møllen havde monopol på. På de adelige godser, hvis jord lå spredt mellem de kongelige gårde, blev der bygget møller, som i mange tilfælde lå meget nærmere for de kongelige møllers tvangsgæster, og som søgte at konkurrere ved at male for nedsat pris. Fra Andreas Andersens tid har man en fortegnelse over møllens tvangsgæster¹⁹. Den indeholder navne på de kongelige bønder i hele Hviding herred, som dengang var større end nu, nemlig Højrup sogn 55, Arrild 46, Skærbæk 88, Brøns 61, Rejsby 38, Hviding 41, Vester Vedsted 14, Farup 3, Seem 4, Spandet 8, Roager 24, Vodder 36, ja der er endda et navn fra Møgeltønder og et fra Roost, ialt 420. Fra Farup skulle man altså køre forbi møllerne i Ribe og 15 km videre til Brøns, og hvor mange møller man passerede fra Møgeltønder til Brøns, skal være usagt, men man forstår tvangsgæsternes fristelse. Disse vanskeligheder vedblev lige til mølletvangen i Slesvig blev ophævet 1. jan. 1853, men de var særlig store på Andersens tid.

Da forpagtningsperioden atter var ved at løbe ud, blev der igen holdt licitation den 2. febr. 1747, men denne gang kunne man byde dels på åremål, dels på arvefæste. Andersen bød da 450¹/₄ rdlr. årlig for 6 år, men kun 422 rdlr. årlig for arvefæste. Det kan administrationen ikke forstå; arvefæste må da være det mest værdifulde, og rentekammeret forlanger en nærmere udtalelse. Ander-

sen indsender da d. 6. marts en udførlig erklæring²⁰, hvori han hævder, at forpagtningsafgiften er drevet alt for højt op. Mølle-gæsterne maler deres malt på håndmøller hjemme, og andre lig-nende overtrædelser går hyppigt i svang. Mølleren kan ikke komme dem til livs uden kostbare processer, som han ikke har råd til at føre på grund af den høje pagtsum. Hvad nu særligt arve-fæste angår, forholder det sig jo sådan, at møllebygningerne og mølleværket skal betales ved overtagelsen efter stedfunden taksation. Når renterne af denne kapital bliver lagt til den sum, han har budt for arvefæste, kommer man rigeligt op på den sum, han har budt for en forpagtning på åremål.

Da Vorherre imidlertid har velsignet ham med mange små børn, og da han er nødt til at tænke på deres og hans stakkels kones nødtørftige underhold, er han nødt til at bekvemme sig til alt, og så vil han da også i Guds navn tage møllen i arvefæste for den samme sum, som han har budt for en forpagtning på åremål, nemlig 450¹/₄ rdlr., men på følgende betingelser:

1. At der ikke i Hviding herred bliver bygget nogen anden mølle, hverken på Løgumklosters jord eller andetsteds.

2. At alle møllegæster skal være forpligtet til at bringe den malt og rug, som de skal bruge i deres husholdning, til møllen og lade det male der.

3. At han må betale forpagtningssummen een gang årlig, nemlig 1. maj.

4. At alle møllepligtige, som ikke i et fjerdingår eller et halvt år har besøgt møllen, skal betragtes som overtrædere og være forpligtet til at rense sig på tinge, uden at mølleren behøver at føre proces imod dem, og i hvert fald skal de godtgøre ham skade og omkostninger.

5. At der må blive ham udvist to egetræer og et bøgetræ for en billig betaling til at bestride den meget tunge årlige vedligeholdelsespligt.

Da nu kongen ved Andersens antagelse af tilbudet om arvefæste faktisk får 30 rdlr. mere ind for møllen, håber han til gengæld, at kongen vil gå ind på disse fem punkter, da de jo ikke er til skade for kronen, men tværtimod sigter til at opretholde møllerettighederne.

Rentekammeret fejer hastigt Andersens betingelser til side med

undtagelse af den »anden«, nemlig at han må betale til maj i stedet for to gange om året. Da det jo ikke er den anden, men den tredje betingelse, kunne det tyde på, at man ikke har læst Andersens erklæring med megen tålmodighed. Det ender med, at han bøjer sig, og rentekammeret indstiller til kongen, at han skal have forpagtningen for 450¹/₄ rdlr. cour., så meget mere som det slesvigske kammer 1740 erklærede, at han ikke kunne give mere end 320 rdlr., når han skulle eksistere, og desuden overtager han nu ved arvefæste alle byrder. Det skinner tydeligt igennem, at rentekammeret mener at have gjort en god forretning, og måske skjuler der sig også et lille hip til det nyligt nedlagte slesvig-holstenske kammer. Kongen bifalder da også indstillingen og bemærker, at der skal indsendes en kontrakt til godkendelse²¹.

Denne kontrakt, som i mere end 100 år blev Brøns mølles grundlov, indeholder i det store og hele de samme bestemmelser som kontrakten fra 1740. Andersen skal årligt betale 450 rdlr. 12 sk. cour. i arvefæsteafgift. Een gang for alle skal han betale 725 rdlr. 14 sk., som møllen er takseret til. Når den går videre til hans arvinger i nedadstigende linje, skal der betales en rosenobel (en fin engelsk guldmønt) i fæstepenge. Han og hans arvinger skal holde møllen med alt tilbehør i god stand og holde den brandforsikret. Indtræffer der ulykker, skal han udbedre skaden på egen bekostning. Ved uafvendelige lands-ulykker kan han vente moderation, hvis hans indtægter af møllen derved falder til mindre end halvdelen af det normale. Han må ikke tage mere i told end sædvanligt; det var i Slesvig en tyvendedel af det maledede korn²².

Man kunne nu tænke sig, at Brøns mølle med dette arvefæste var kommet ind under gode og rolige forhold. Men det betød i virkeligheden, at møllerens afgifter var sat betydeligt op. Landbruget havde trykkede kår, selv om en opgangstid var ved at begynde. Skovene var forsvundet i svenskekrigene, så det kneb med at få materialer til vedligeholdelse, og priserne steg. En møllesten, som før kunne fås for 20 rdlr., kostede nu 50—60 rdlr. Og bønderne anskaffede håndkværne i stigende tal. Det er ikke alene birkefoged Andersen, der klager derover, men således lyder det fra hele landet. Og endelig indtraf der 1740—60 en række jordskælv, som mærkeligt nok fik til følge, at vandmængden i de danske åer formindskedes betydeligt, så det fik en skæbnesvan-

ger virkning for mange møller²³. Vi ved ganske vist ikke meget om dette for Brøns mølles vedkommende, men i hvert fald havde Andersen svært ved at klare sig. 1755 var han kommet i restance for to år og havde kun formået at stille kaution for det ene år. Rentekammeret havde rykket ham og havde fået en lang skrivelse fra ham, hvori han søgte om en halvårlig udsættelse og henviste til de store udgifter, han havde haft til byggeri og reparationer på mølleværket, og navnlig besværede han sig over, at mere end en trediedel af møllegæsterne kun kom sjældent eller aldrig, men lod male andre steder. Som svar bad rentekammeret amtmanden om at se på møllebygningerne og værket og udtale sig om, hvorvidt man kunne give Andersen udsættelse uden at risikere nogen skade for de allerhøjeste kongelige interesser²⁰.

Amtmanden svarede den 19. nov. 1755, at det var rigtigt nok med byggeomkostningerne. Både beboelseshuset, møllehuset og sluserne var i forfald, da Andersen overtog dem (formentlig 1747) men nu har Andersen bygget et helt nyt beboelseshus op fra grunden, og møllehuset og sluserne er kommet i god stand. Derfor har han ikke kunnet betale så prompte.

Det var også sandt, at mange møllegæster søgte andre møller, dels fordi de var nærmere, dels fordi de kunne nøjes med det halve toldkorn. Mange af møllegæsterne har langt til mølle, skriver han. Fra Hviding sogn har de bedre vej til Ribe, og fra Vester Vedsted sogn har de til Ribe bymølle en halv fjerdingvej, men til Brøns mølle halvanden mil. I Roager sogn har man til Skallebæk mølle under grevskabet Schackenborg en fjerdingvej, men til Brøns en mil. I Højrup sogn til Gjelsbro mølle under godset Nybøl en fjerdingvej og til deres pligtmølle i Brøns fem fjerdingvej. De møllepligtige undersætter i Spandet og Seem er helt nær ved Skallebæk mølle, og til Brøns har de fem fjerdingvej. I Arrild sogn er der til møllerne i Løgumkloster og til Branderup mølle en halv mil og til Brøns mølle over 1 mil. Disse vejlængder må nu stå for amtmandens regning, de stemmer ikke alle lige godt, men han har i hvert fald ikke overdrevet. Han drager den slutning, at det er let forståeligt, at de fjerne sogne sjældent eller aldrig besøgte deres pligtmølle i Brøns, og det var til stort tab for Andersen. Men de havde i hvert fald denne pligt, som de ikke

kunne slippe for uden at træffe aftale med mølleren og yde ham en godtgørelse.

Nu har Andersen imidlertid fået den ide, at hver møllegæst skal have en bog, hvori det bliver indført, hvor meget han har ladet male. Så kan man føre kontrol med, at tvangsgæsterne lader male så meget, som der bruges i en almindelig husholdning. Hvis de ikke gør dette, kan man skride ind, og så må vedkommende søge at rense sig eller høde for sin forseelse. Denne tanke synes amtmanden at billige, da det ellers vil være umuligt for mølleren at tjene så meget, at han kan betale den fastsatte pagtsum.

Endelig henviser amtmanden til et taksationsdokument, som han vedlægger. Ifølge dette dokument, der gengives i sin helhed som bilag, er møllen nu vurderet til 2508 rd. 32 sk. Man kan derfor godt give Andersen henstand eller lade ham betale halvårlig, thi hvis betalingen ikke falder, som den skal, er der fuld sikkerhed for restancen²⁰.

Det er meget interessant at studere dette taksationsdokument nøjere. Sammenligner man det med et »inventarium«, som blev optaget i 1725, lægger man mærke til en del forskelle. Den lange bro har fået den dobbelte bredde. I det store møllehus er nu alle 7 fag optaget af mølleri, så man har måttet bygge en tilbygning med en lille lejlighed til møllersvenden. Men her har vi tillige for første gang en beskrivelse af møllerens private bygninger, beboelseshuset og udbygningerne, og det viser sig at være en ganske herskabelig bolig, en meget rummelig beboelseslejlighed og en mængde udhuse af forskellig art. Man forstår så godt, at Andersen hellere ville bygge sig et sådant hus end betale sin mølleafgift. De fleste af udbygningerne stammer antagelig fra Peder Thomsens tid, men hvorledes hans salshus har set ud, ved vi ikke, da Andersen har bygget sit hus op fra grunden. Han har også bygget smedien og af hensyn til brandfaren tækket den med tegl, mens alle de øvrige bygninger var tækket med strå.

Hvorledes det nu er gået med birkefoged Andersens gode ide med »kontrabøger« over møllegæsternes besøg, ved vi ikke, men med restancerne gik det sådan, at hans svigersøn lagde pengene ud og mere til. Det var birkefoged Detlev Outzen, som havde overtaget Faargaard og birkedommerembedet ved Christen Hansens død 1753. Om nu Andersen har været træt af vanskelighe-

derne, eller om svigersønnen med gældsbrevene i hånden har lagt pres på ham, lader sig ikke afgøre, men vist er det, at Andersen i april 1756 søger at sælge møllen til Outzen. Sagen får dog et overraskende og uhyre dramatisk forløb.

Købekontrakten er opsat 7. april. Outzen skal overtage alle Andersens rettigheder og pligter ifølge arvefæstekontrakten. Men salget skal naturligvis have kongelig konfirmation, og Andersen ansøger rentekammeret derom. Det meddeler rentekammeret til amtmanden og beder ham om en erklæring i sagen, idet det dog forstår sig af sig selv, at møllen ikke kan sælges til svigersønnen, men kun til hans hustru. Arvefæstekontrakten lyder jo på, at møllen overlades til Andersen og hans efterkommere i nedstigende linje, altså nok til en datter, men ikke til en svigersøn.

Amtmanden forstår vinket og ved, hvad han skal erklære, men papir skal der til. Han lader sagen gå videre til sin juridiske medarbejder, som efter lange redegørelser svarer, at møllen kan gå over til datteren, men ikke til svigersønnen, hvorpå amtmanden svarer rentekammeret, at møllen efter hans mening kan gå over til datteren, men ikke til svigersønnen. Selv om Detlev Outzen på Faargaard vil gå ind i alle Andersens rettigheder og pligter og sætte hele sin ejendom i pant på, at forpligtelserne skal blive overholdt, er det dog klart, at der er tale om et regulært salg til Detlev Outzen og hans arvinger, hvilket strider mod arvefæstekontrakten. Derimod kan Andersens datter, som er gift med Outzen, få møllen for sig og sine arvinger, idet Andersens øvrige arvinger udelukkes. Meget papir og blæk er anvendt på at gøre dette klart, og det komiske ved sagen er, at alle instanser er klare over, at det kun er ord, og at realiteten er den, at Outzen får møllen, når hans kone får den. Da rentekammeret således har fået den ønskede erklæring, indstiller det salget til kongens konfirmation i den form, at det er datteren, som er køber, og det konfirmerer kongen.

Men hverken Andersen eller Outzen opfatter den skete ændring i købekontrakten som en formalitet. Hvad der nu sker, er ikke helt klart. Måske er Andersen blevet overrasket eller har fortrudt salget. Måske er Outzen blevet fornærmet og har ikke på disse betingelser villet betale sin svigerfaders gæld. Vist er det imidlertid, at Andersen indsender en besværing til rentekammeret over,

at salget ikke er gået i orden, som han ønskede det, og derfor forlanger han, at den kongelige konfirmation af salget skal omstødes, og at han selv skal indsættes i sine forrige rettigheder som kongelig arvefæster på Brøns mølle. Derover kommer rentekamret naturligvis i stor konfusion og spørger amtmanden om hans mening. Han tygger på sagen en måned og indsender så en lang redegørelse, som røber, at han heller ikke kan begribe, hvad der er gået for sig. Men næsten i forbigående fortæller han, at Outzen er blevet så rasende, at han sammen med herredsfoged Clausen i Haderslev har beskyldt sin svigerfader for et eller andet kriminelt og har fået ham kastet i fængsel, men at Andersen dog ved andre instansers mellemkomst er blevet løsladt igen. Outzen har åbenbart også indgivet en klage i sagen, hvori han har hævdet, at han har betalt sin svigerfaders restancer på 900 rdlr., og at denne desuden skylder ham 2400 rdlr., som han har papirer på, og 300 rdlr., som han ikke har papirer på²⁰.

Hvorledes denne uhyggelige familiestrid er endt, får man desværre ikke at vide. Amtmanden synes at mene, at Andersen skal have møllen igen, og det har han vel også fået. Men da kilderne ganske svigter for de næste 14 års vedkommende, ved vi faktisk intet om sagens videre forløb eller om stemningen mellem svigerfader og svigersøn. Heller ikke ved vi noget om, hvad datteren, den stakkels Christine Hanne, har følt ved at blive malet mellem disse to hårde møllesten. Først 1770 viser et nyt dokument, at Detlev Outzen nu er blevet ejer af Brøns mølle. Efter hans død er Christine Hanne ejer af møllen. I virkeligheden har hun også ejet den, mens hendes mand levede. Men han optræder i hvert fald i sit eget navn, selv om han kun har været hendes kurator.

Kancelliråd Outzen og frue.

Detlev Outzen var søn af ridefoged Hans Outzen i Roost, hvis bedstefaders epitafium hænger i Brøns kirke. I modsætning til sin svigerfader var han virkelig birkefoged i Løgumkloster birk. Han havde overtaget embedet 1753 efter Chr. Hansen, og samtidig havde han overtaget Faargaard, hvor han stadig havde sin bopæl. På møllen i Brøns havde han en bestyrer. På Faargaard byggede han stuehuset, som det står endnu. Her førte han et stort hus. Folketællingen fra 1769 meddeler, at der på Fårgård opholdt sig

birkefoged Outzen og hans hustru med 7 børn, desuden en søster til hustruen, endvidere en teologisk kandidat, der virkede som børnenes informator, og dertil 5 karle, 2 piger og 2 hyrdedrenge. I Sogn kirke byggede han til Faargaards folk et pulpitur, hvorom han længe stredes med kirkeværgerne, da han havde bygget det mod deres ønske. Striden blev dog bilagt, da han gik ind på at betale 6 mark af pulpituret årligt. Faargaard ejede også en begravelse i kirken; formentlig hviler Outzen selv deri; men nu er hans store ligsten opstillet i kirkens våbenhus. 1780 blev han udnævnt til kancelliråd, 1783 døde han, hvorefter hans enke overtog Brøns mølle og holdt en forpagter der. Måske har hun også nogen tid selv opholdt sig på møllen; hun holdt i hvert fald fast på sin stol i Brøns kirke. Hun synes ikke at have været særlig bevandret i skrivekunsten, hun skrev »med påholden pen«, men hun kan jo også have fået gigt. Hendes svigersøn pastor Friedrich Gabriel Braun, der først var præst i Nørre Løgum og siden i Brede, optræder som hendes kurator efter hendes mands død. Den datter, som var gift med pastor Braun, hed Cathrine Steenbæk Outzen, et navn, der understreger forbindelsen med den Brorsonske familie. Hun døde i Brøns præstegård 1832, 75 år gammel.

I Outzens tid skete der en væsentlig forandring ved Brøns mølle; der blev påny bygget en vejmølle. Muligvis er Peder Thomsens lille overfalds-vandmølle gået i forfald; vi hører i hvert fald ikke mere om den. Men den 27. april 1772 fik birkefoged Outzen kongelig bevilling til at lade opføre en »Gryn-, Gruber- og Korn-Vejmølle«. Han skulle selv betale omkostningerne og selv skaffe en byggeplads til den; til gengæld skulle den være hans privat-ejendom. Men den skulle være uadskilleligt forbundet med vandmøllen. Hvis der kom en ny arvefæster på denne, skulle han købe vejmøllen af arvingerne efter den tidligere arvefæster efter en rimelig taksation. Men der skulle ikke være tvangsgæster ved vejmøllen. Der skulle betales en årlig afgift af den på 12 rdlr. Hver gang møllen tilfaldt en ny arvefæster, skulle der søges bevilling for den påny.

Outzen holdt en bestyrer på møllerne i Brøns, men han fulgte selv med i enkelthederne ved deres drift. Anderledes blev det efter hans død. Christine Hanne har næppe magtet at føre et

sådant tilsyn og så derfor sin fordel ved at forpagte møllerne ud til den højstbydende. Det blev i 1786 Jes Lassen fra Ballum, som skulle betale 1130 rdlr. årlig og desuden overtage vedligeholdelsen. Forpagtningen gjaldt en tolvårig periode. Kontrakten, som er bevaret²⁴, nævner ud over de tidligere indretninger og bestemmelser også halvparten af fiskeriet og ålefangsten, »thi den halve Part af Fiskerierne reserverer sig Fruen selv«. Man mærker husmoderen. Der nævnes også den frie udskænk i huset. Forpagtningssummen skulle betales »udi god gangbar Myndt, dog Halv-Parten i Sølv klingende Myndt«. Brandpengene betaler fruene selv, og skulle møllen brænde ved lynnedslag, skal hun bygge den op for assurancesummen og eftergive forpagteren 100 rdlr. for afbræk i hans næring under opbygningen. Han skulle endvidere rette sig efter en kontrakt, der var indgået med møllegæsterne fra Højrup sogn, som mod en betaling af 7 td. og 7 skp. rug havde frihed til at lade deres korn male, hvor de ville. Han skulle »hvert Aar engang lade Vand-Hiulene, Axlerne og Fyrre-Bielkerne, samt Træ-Værket paa Veyer-Møllen overstryge med Tiære og Bruunrød: men ved Mølle-Huuset giøres sligt kuns hvert andet Aar«.

I kontrakten findes en paragraf, der nærmere omtaler møllevtingen og hoveriet. Den lyder i sin helhed:

De undersætter, som til dato beviislig have hørt til Vand-Møllen, skulle efterdags som Mølle-Giæster forblive dertil: hvilke ere følgende:

Hoyrup-Sogn	8	Gaarde
Arrild-Sogn	14 ¹ / ₂	»
Scherrebeck	30	»
Brøns	41	
Reisbye	11 ³ / ₄	»
Hvidding	17	»
Vester Vedsted	4 ³ / ₄	»
Roagger	10 ¹ / ₂	»
Vodder	14 ¹ / ₂	»
Seem	2 ¹ / ₂	»
og Spandet-Sogn	4	»

158¹/₂ Gaarde

hvilke forrette og præstere sædvaanlig Arbeide og Liverance ved samme med Jords Tilkiørsel ved Dæmningen og Sluserne, Haand-Arbeide, Bygnings-Tømmers, Mølle-Steenenes og Told-Kornets transport, dog sidste ey længere end til Tønder eller Høyer; Tags og Reeb's Anskaffelse til Mølle-Huuset, med videre, som de ere skyldige, naar de i Tide dertil vorder beordret.

Hoveriet er her noget nærmere specificeret end hidtil. »Tag og Reb« betyder strå og halmreb til tækning. Iøvrigt har hverken fru Outzen eller hendes forpagter Jes Lassen været særlig strenge med udnyttelsen af hoveriet.

I overensstemmelse med kontrakten betalte Jes Lassen sin afgift med halvdelen i sølvmønt, halvdelen i danske bankosedler. Men ved en forordning af 28. febr. 1788 blev der i hertugdømmerne indført en ny Specie-mønt, som skulle være den eneste gangbare, og da Jes Lassen til majdag 1789 kom med halvdelen af pagtsummen i de nye sølvmønter og halvdelen i danske bankosedler som sædvanligt, ville fru Outzen ikke modtage de sidste. Da de ikke kunne blive enige, klagede hun til amtet og hævdede, at de danske pengesedler ikke mere var god gangbar mønt, fordi hun derved tabte 11 skilling på hver daler. Amtet afgjorde sagen til hendes fordel, men Jes Lassen indankede sagen for overretten, som også gik ham imod²⁵.

De havde også andre mellemregnskaber. Der er bevaret en morsom regning fra Jes Lassen for udlæg, han har haft:

REGNING

Paa hvad jeg for S. T. Fru Cancelie-Raadinde Outzen i Lygum Closter har udlagt i Aaret 1792.

Til S. T. Herr Provst Ramus i Brøns for

6 Aars Tiende a 6 Mark	36 M.	8 Sk.
Til Herr Organist Holm 5 Skp. Rug a Skp. 24 Sk.	7 »	8 »
Jordemoder Løn	1 »	
For de Fattige	4 »	
Grund Leie for Gruben Møllen	3 »	
Til en Brandsted i Hawerward, 1 Skp. Rug	1 »	8 »
Den samme 1 Skp. Malt	1 »	2 »
En Ægte til Apenrade for Samme	1 »	12 »
For den Samme hendtet ved Havet 2 Læs Materialer ..	2 »	

57 M. 14 Sk.

Brøns Mølle d. 14. Decbr. 1792.

Jes Lassen Møller²⁴.

I al sin korthed åbner denne regning os et indblik i en svunden tid. Fru kancelliråadinden har naturligvis ikke haft brug for jordemoderen i sin alderdom, men denne agtværdige kvinde var en kommunalt ansat »embedsmand«, til hvis løn enhver måtte bidrage. Provsten har måttet vente på sin løn i 6 år, enten fordi man mente, at han havde råd til at vente, eller fordi man havde

glemt ham, og han har været for beskeden til straks at kræve. En ildebrand klarede det gamle landsbyfællesskab på den måde, at grundejerne hjalp med at forsørge de skadelidte og få ejendommen bygget op igen. Alt dette måtte hvile på ejeren og ikke forpagteren.

Det fremgår ligeledes indirekte af denne lille regning, at fru Outzen har haft en god indtægt af sin mølle. Hendes afgifter har ikke været stort mere end 500 rdlr., og hendes indtægt var 1130 rdlr. Vedligeholdelsen påhvilede forpagteren, men han har naturligvis ikke påtaget sig mere end det nødvendige, selv om han beholdt forpagtningen ud over de aftalte 12 år. Alligevel har fru Outzen i 1804 set sin fordel ved at udbyde møllerne til salg på auktion. Kornpriserne var gode, det var vandmøllernes guldalder²⁶; de to møller i Brøns måtte kunne indbringe en sum, som afkastede større rente end hendes årlige fortjeneste, hvortil kom, at hun så var fri for alle bryderier.

Den 13. aug. 1804 blev der da afholdt auktion på møllen. Salget omfattede både arvepagts-vandmøllen og ejendoms-vindmøllen, beboelseshuset, udskænkningen, alle udhusene og de tilhørende landerier. Køberen skulle søge godkendelse hos rentekammeret. Betalingen skulle erlægges i slesv.-holst. courant daler, de første 4000 til mortensdag samme år, de næste 4000 til mortensdag 1805, halvdelen af resten af købesummen til mortensdag 1806. Den anden halvdel af restsummen kunne blive stående som 1. prioritet i møllerne. Sælgeren forbeholdt sig en dags betænkningstid til at tage mod budet. Det mindste bud skulle være 20.000 daler, og under 50 daler blev intet bud antaget.

Så begyndte budene at falde. Hans Nicolaysen fra Løgumkloster bød 20.000. Kancelliråd Holst på Trøjborg bød ham over med 100. Nicolaysen lagde 50 på. Holst søgte at ryste ham af sig ved at springe 350 op. Nicolaysen lagde 50 på. Sådan fortsatte de, den ene sprang, den anden tog det mindste tilladte skridt ad gangen. Det var som en kamp mellem springeren og bonden i et skakspil. Bonden kan blive dronning ved længe nok at rykke et skridt frem. Sådan gik det her. Hans Nicolaysen fik møllen for 22.000 daler.

Jacob Nicolaysen.

Hans Nicolaysen tog ikke selv bolig på møllen. Hans søn Jacob optræder meget snart som bestyrer eller ejer. Kort efter giftede han sig med Maren Degn fra Brøns, og så tog han med vældig energi fat på at genrejse den forfaldne mølle. Alt ialt ofrede han de første år op mod 10.000 rdlr. på reparationer og nybygninger, dertil medgik hans egen fædrearv og hans kones medgift på 3000 rdlr. Han gjorde i høj grad brug af tvangsgæsternes pligt til hoveriarbejde og kom derved ud i en treårig krig med Hviding herreds bønder.

Det er naturligt, at hoveriarbejde af den art, der her er tale om, tårner sig op i korte perioder, for derefter at hvile i lang tid, så pligten næsten glemmes. Nu havde der været en forpagter, som havde forsømt vedligeholdelsespligten gennem mange år; møllen var ganske forfalden, og af samme grund havde bønderne været fri for pligterne. Det er desuden fristende at prøve, hvor langt man kan gå, når der kommer en ny ejer. På den anden side må en ny energisk ejer have gjort alt i stand så hurtigt som muligt, og så vokser pligterne til det uoverkommelige.

Der var naturligvis visse aftaler. Fra 1801 har man en afgørelse om en retfærdig fordeling mellem sognene. Da Brøns sogn lå nærmest ved møllen, skulle mølleren først alarmere Brønserne, når det drejede sig om mindre tjenester eller nødtilfælde, f. eks. isgang eller oversvømmelse. Det skulle så ved lejlighed udlignes med de andre sogne. Tre mands håndtjeneste blev vurderet lige med en kort ægtkørsel på indtil to mil. En lang ægtkørsel, f. eks. til Haderslev, regnedes lige med 4 korte. Iøvrigt skulle arbejdet fordeles mellem sognene som følger:

Brøns	20	vogne
Rejsby	8	»
Hviding	12	
Vester Vedsted	3	»
Vodder	10	»
Roager	7	»
Spandet og Seem	3	»
Højrup	4	
Skærbæk	21	
Arrild	9	»

Men dermed er intet sagt om den faktiske størrelse af hoveriet;

det er kun forholdstal. Vi har også navnene på de 573 bønder, som i 1806 var hoveripligtige²⁴.

Det første år, 1805, byggede Nicolaysen slusen og den lange bro op fra grunden. I Mandbjerg skov købte han dertil noget egetømmer og andet træværk. I den anledning fik sognefogeden i Brøns den 5. jan. ordre fra husfogeden til at sende 10 firspændige og 93 tospændige vogne til Mandbjerg efter egetømmeret og 22 tospændige vogne efter det andet. Sognefogeden i Brøns skulle foretage fordelingen af kørselen og holde register over hele hovet. Den 23. febr. skulle 12 vogne til Fole og 8 til Hygum for at afhente egetømmer og bøgeplanker, som var købt der. Den 21. maj skulle der hentes 5 læs fyrreplanker i Højkro i Emmerlev sogn og 30 læs egeplanker i Fole »saa snart Sæden er lagt«. 16. juni skulle der hentes et læs tømmer i Mandbjerg. Den 2. juli skulle 2 vogne til Aabenraa efter 2 fyrrebjælker, en vogn enten til Aabenraa, Ballum eller Misthusum efter 2 tønder tjære, en vogn til Tønder efter en bjælke, en vogn til Løgumkloster efter en rambuk. Desuden skulle der daglig møde 6 mand for at bryde den gamle sluse ned og hjælpe med at nedramme pæle til den nye, måske skulle der endda siden møde flere. Den 2. aug. gives der ordre til, at der daglig skal køre 3 vogne med ler fra Ulleruplund til at fylde omkring slusen. Det kan ikke på forhånd beregnes, hvor mange læs der skal til ialt. Foruden kusken skal der på hver vogn en mand med til at læsse²⁷.

Allerede den første af disse ordrer vakte forståeligt nok bøndernes forfærdelse. Den 19. febr. skriver de til kongen gennem rentekammeret for at få at vide, hvor vidt deres pligter går. De vil ikke være prisgivet møllerens vilkårlighed. »Han går svanger med store Planer, som skal udføres med vore Heste og Vogne, med vore Hænder og i vort Ansigts Sved«. Han kan kalde på dem i den travleste såtid eller høsttid, han kan sende dem til fjerne steder efter uhyre læs, hente uhyre utilhuggede træblokke hjem, blot for at han også kan få spånerne til sit køkken osv. Det er også urimeligt, at præster, sognefogeder og sandemænd, der sidder på de såkaldte frigårde, skal være fri for byrderne, når de dog er møllegæster.

Rentekammeret ønsker den 3. marts en erklæring i sagen, men først den 1. juni afæsker husfoged Lorenzen Nicolaysen en så-

dan. Han billiger ganske, at bønderne får nærmere oplysninger om rækkevidden af deres pligter, men synes, at deres forlangende er en mistænkeliggørelse. Det ville stride mod hans pligter ikke at gøre den forfaldne mølle i stand. Foreløbig er det dog kun slusen. Materialerne dertil har han købt på de nærmeste pladser, og han har ladet bønderne hente det ved vintertid. De er på ingen måde prisgivet hans vilkårlighed, og ordrerne udgår jo gennem husfogeden²⁸.

Inden der er kommet svar på bøndernes første ansøgning, sender de en ny den 28. juni; de beder om at blive fri for hoveriet i høslættens tid. Amtmanden forlanger Nicolaysens erklæring dertil. 10. juli klager de over, at de ikke har fået svar, og nu er høslættens der. 15. juli svarer Nicolaysen, at han ikke har besværet dem med kørsel i pløjetiden og gerne stadig vil tage hensyn til dem, men han kan ikke give dem helt fri, da slusearbejdet nødvendigt skal udføres ved sommertid. Amtmanden giver mølleren ret, men to dage senere erklærer bønderne: »Hvis vi alene skal takke Møllerens Skånsel for, at vi roligt kan indsamle vore Markers Frugt, så nåde os Gud!« De anmoder om, at hele sagen må blive retsligt undersøgt, og amtmanden berammer et retsmøde til den 2. august.

Men inden det er kommet så vidt, begynder bønderne at strejke. Nicolaysen klager over, at en række gårdejere ikke har sendt 14 mand til at nedramme pæle. Amtmanden befaler dem at sende folkene ufortøvet eller finde sig i, at arbejdet bliver udført på deres regning. Og den besindige husfoged Lorenzen er helt ilter: »Nu går Brønserne dog for vidt. Selv om der også er nogle urolige og forstyrrede Hoveder mellem dem, havde jeg dog ikke troet, at Flertallet ville følge dem og oven i købet trække Rejsbyerne med...« Amtmanden beordrer eksekution hos en lang række møllegæster, som for deres udeblivelse skal betale hver 8 skilling om dagen, fordoblet hver fjerde dag, indtil de opfylder deres pligt. Men oprøret breder sig, og den 30. juli skriver husfogeden til Nicolaysen, at han skal leje folk i stedet for de udeblevne fra V. Vedsted. Husfogeden skal nok lægge pengene ud. Mølleren skal føre bog over dem, der kommer, og leje folk for dem, der udebliver. Slusearbejdet må ikke standses.

Endelig kommer retsdagen den 2. august, hvor det viser sig.

hvem der er oprørets bagmænd. Amtmanden giver mølleren ret i hele sagen, og bagefter kommer regnskabet. Ialt havde der manglet 84 karle og nogle vogne. Det takseres til 66 rdlr. 14 sk., som de skyldige har måttet betale foruden deres bøder. Og endelig den 10. aug. slutter sagen i første omgang med den besked fra rentekammeret, at man ikke har fundet nøjere bestemmelser om hånd- og spandtjenesten til Brøns mølle²⁹.

1806 vil Nicolaysen ordne baghullet, hvor vandet bag hjulene mere og mere huler jorden ud. Der skal rammes pæle ned og fyldes op med sand, jord og ler bagved. Det kan ikke på forhånd siges, hvor mange folk og vogne der skal til, men der bliver forlangt daglig 6 vogne med kuske og 6 arbejdere med spader og skovle, som skal arbejde efter møllerenes anvisning. Da har bønderne jo nok fået at vide, at selve møllehuset skulle ombygges det næste år, og efter det nedslående svar, som de fik på deres forrige ansøgning, sender de d. 29. okt. 1806 en ny skrivelse til kongen, hvori de beder om at få bestemte regler og grænser for hoveriet. Det er en lang og meget veltalende skrivelse med 5 bilag.

»Vi tror uden Pral at kunne hævde, at vi hører til de lydige og mest trofaste Undersåtter, over hvilke Deres Kongelige Majestæt regerer og spreder Lykke, Tilfredshed og Velsignelse. Uden at knurre bærer vi med villig Lydighed de Byrder, som Allerhøjst-samme pålægger os som Statsborgere, og fuldfører med største Fornøjelse den Undersåtspligt, som hviler på os, idet vi er overbevist om, at den bedste og viseste Landsfader regerer over os, og han forlanger ikke mere af sine lydige Børn end af andre, og ikke mere, end der er nødvendigt for hele Statens Vel«. Således begynder de på tysk, men det falder så let i oversættelse, at det tydeligt nok er tænkt på dansk. De har naturligtvis haft en sagfører.

De klager over, at de ikke har kunnet få fastsat nogen regel eller grænse for hoveriet. Så ofte mølleren fløjter, skal de danse. Han henter tømmer hjem fra de fjerneste steder, tilmed utilhugne blokke, for at han kan fyre med affaldet i sin husholdning. Og hvem kontrollerer, hvad han bruger tømmeret til? Og kan han forlange, at de også skal hente rambuk, tjære og kløvede sten? Han forlanger også meget håndarbejde. Når åen fryser til om

vinteren, opbyder han et stort antal folk til at slå isen i stykker, og det på en årstid, da det er vanskeligt at få daglejere. Desuden bliver de forurettet ved deres egen mølle. Fremmede bliver først betjent, eller de får malet ved vandmøllen, mens tvangsgæsterne bliver henvist til vindmøllen, der ikke maler nær så godt.

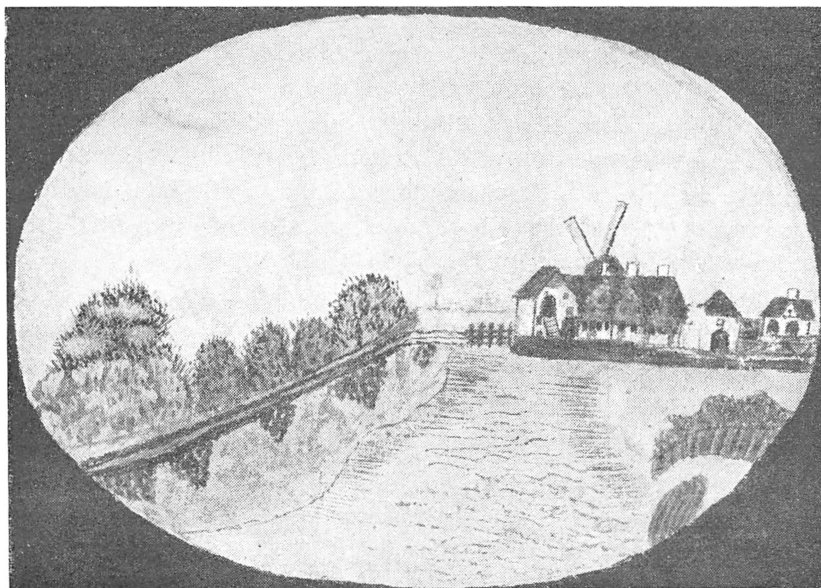
Bønderne har atter i denne skrivelse været så udiplomatiske at nævne, at sognefogeder og sandemænd ikke burde være fri; de har jo endda de største gårde. Derfor fremkommer herredets sandemænd med en protest mod at blive blandet ind i striden. De har altid været fri for hånd- og spandtjenesten. — Der kom ikke noget svar på denne klage, og i dette tilfælde kan det måske siges, at intet svar også er et svar. Dermed endte dramaets anden akt.

Men da var den tredie allerede under udvikling. I sommeren 1807 skulle selve møllehuset bygges op fra ny. I den anledning beordrede husfogeden: Hos Hans Hansen i Fole skal hentes 18 læs egetræ og planker med to heste for hver vogn. To læs skal hentes på blokvogn med 4 heste for og et læs med 6 heste. I Aller mølle skal hentes en mølleaksel på blokvogn med 6 heste for. Hos Nis Thomsen i Mandbjerg skal hentes 28 læs træ med to heste for hver vogn. Hos møller Brademann i Tønder skal hentes 3 læs planker. I Skærbæk eller Burkal skal hentes 23.000 mursten. hvortil der vel skal bruges 154 vogne. — Den 18. juni udgår der desuden ordre til, at der skal leveres 80 travet tag til den nye møllebygning. Det skal leveres den 4. og 5. juli, og leverancen fordeles mellem sognene.

Da sender bønderne en ny ansøgning, denne gang stilet til kronprinsen. De minder om tidligere skrivelser, som de ikke har fået svar på, beder atter om normer for hoveriet og nu navnlig om at blive fri for at levere de 80 travet tag, som de ikke er forpligtet til at yde. Niels Andersen Pinborre og Peder Lassen har skrevet under på bøndernes vegne.

Lorenzen er ikke i tvivl om, at bønderne skal levere tag til møllen, og Nicolaysen oplyser, hvornår de sidst har gjort det. Det står desuden i arvefæstekontrakten. Det ved bønderne også godt, og mange sogne har allerede leveret deres part, så Pinborre og Lassen har nok ikke noget mandat til at skrive under på alles vegne. Heller ikke denne ansøgning synes at være besvaret.

Men nu er det værste overstået for denne gang. I 1808 bliver

Brøns mølle o. 1830, farvelagt tegning, ingen initialer.

der kun rekvireret vogne til transport af 15 td. rug, som Nicolaysen har solgt. Men der kommer et lille efterspil. Blokvognen, som skulle hente mølleakslen i Aller, gik i stykker. Vognmændene, som bønderne havde lejet til transporten, tog hjem. Nicolaysen måtte have nye folk fra Haderslev og ville have sit udlæg godtgjort. Der blev retssag om det, men vi ved ikke, hvordan det endte.

1820 var der atter betydeligt hoveriarbejde, og 1838 skulle bønderne levere 30 travrer rugtag til reparation. Derefter mangler der efterretninger, indtil både mølletvangen og hoveriet blev afløst i 1853. Da blev værdien af hoveriet af vurderingsmændene, som var bønder, ansat så lavt, at man vel kan betragte det som bondens hævn over møllen.

Da Nicolaysen i 1808 havde fået møllen genopbygget, tog han for alvor fat på at male. Der skulle også tjenes penge. Gælden var steget til over 30.000 rdlr. I renter og afgifter skulle han betale ca. 1000 rdlr. om året, og det lykkedes ham tillige i løbet af nogle gode år med høje kornpriser at bringe gælden ned til det halve.

Men så kom statsbankerotten i 1813, afslutningen på Napoleonskrigene 1814 og derefter et kolossalt fald på alle landbrugsprodukter. Det blev umuligt at betale mere af på gælden, og afgifterne var beregnet efter helt andre tider. Jakob Nicolaysen gav dog ikke straks op. Han søgte at konsolidere sin bedrift ved at forbedre og udvide møllens landbrug. 1820 gjorde han dæmningen i stand. Året efter bad han amtet om at få hele åen og de tilstødende bække rensat op. Det skete også.

Men under alt delte lå der et tryk på den ærekære mand, fordi han ikke kunne svare enhver sit. Dag efter dag græmmede han sig derover. Herredsfoged Wardenburg siger rent ud, at han døde af græmmelse, kun 40 år gammel. Det var den 23. marts 1823.

Derefter gik det ikke bedre for hans enke, der sad tilbage med 6 små børn. 1824 bad hun om eftergivelse af halvdelen af afgiften til kronen, men fik afslag. Hun foreslog da rentekammeret, at kronen afkøbte hende arvepagts-vandmøllen og den private vejr-mølle, men fik atter afslag. Det endte da med, at kreditorerne drev hende til konkurs.

Af kreditorer var der mange, men de fleste var repræsentanter for arvingerne efter fru Outzen. De udbød møllen til offentlig auktion 28. aug. 1826. I auktionsprotokollens § 4 nævnes alle de »Instrumenter og Redskaber, som hører til Møllernes Brug«. Denne liste over det løse inventar gengives omstående i bilag 3.

Efter kreditorernes ønske skulle møllerne sælges hver for sig, og vejr-møllen blev først opbudt for 1000 rdlr., men hvem ville købe en vejr-mølle, når der lå en vandmølle ved siden af, som måske kom på andre hænder? De to møller blev da opbudt samlet for 5000 rdlr. Men da der stadig ikke faldt noget bud, blev auktionen standset, og en ny blev ansat til 26. sept. Da blev begge møllerne atter udbudt for 2500 rdlr. Lüdicke Jacobsen fra Brede mølle og A. C. Møller fra Løgumkloster bød forsigtigt hinanden over, indtil Lüdicke Jacobsen pludselig sprang fra 3200 til 4000, hvorved Møller tabte pusten. Summen blev omregnet til 6400 rbd. i sølv. Det er ejendommeligt at sammenligne denne auktion med den foregående i 1804. Dengang var det inflationstid, og summen var høj. Nu er det deflation, og i første omgang melder der sig ingen købere til den fastsatte mindstepris. En måned efter

udbyder man møllerne til den halve sum; det var en tid, hvor der var penge at tabe.

Men hvordan gik det Maren Nicolaysen, da hun således var drevet fra hus og hjem? Da hun var blevet enke og sad med 6 uforsørgede børn, brød det hele sammen for hende. Hun havde tidligere været en god husmoder, men nu så hun ingen udvej og begyndte at drukne sine sorger i flasken. Der var udskænkning på møllen, så hun havde ikke langt til brændevinen. Hun solgte et stykke jord og nogle møbler på et tidspunkt, hvor hun ikke kunne svare enhver sit. Måske vidste hun ikke, at dette var ulovligt. Kreditorerne, hvor af flere var familiens gamle venner, så først gennem fingre med det, men da det ved auktionen viste sig, at de fik så ringe dækning for deres tilgodehavende, tog de denne sag op påny. og mente tillige, at det havde været ulovligt, at Maren Nicolaysen havde søgt at sælge møllen til staten. Hvordan sagen endte, oplyser de gamle dokumenter ikke, men det gør Brøns kirkebog. Maren Nicolaysen døde 16. sept. 1828, 44 år gammel. Hendes sag var indanket for en højere domstol, som undertiden med synlig strenghed hjemsøger fædrenes synder på børnene, her dog moderens. Det sidste vi nemlig hører om familien Nicolaysen i Brøns er dette, at datteren Anna døde 1880 som fattiglem. En gammel kone i Brøns har fortalt mig, at hun godt kunne huske »Anna Klojzen«, snavset, pjaltet og luset. Hun boede på »Kalmar slot«, som man spøgefuldt kaldte sognets fattighus. Når trangten til brændevin sved alt for stærkt, gik hun til naboerne og tiggede en snaps. Byens børn var bange for hende, og mødrene sagde: Tænk, hun er født på Brøns mølle!

Hans Christian Jacobsen.

Den nye ejer af Brøns mølle, Lüdick Jacobsen, havde det ægte møllerblod i årerne fra sine forfædre³⁰. Han var født på Brede mølle 1774, blev gift 1801 med sin kusine Anna Thomsen fra Sdr. Vollum, der døde efter 9 års ægteskab. De havde tre sønner, Hans Christian Jacobsen, f. 1802, til hvem faderen købte Brøns mølle, Thomas Ludevig, f. 1807, som overtog Brede mølle, og Andreas Ludevig, f. 1809, til hvem faderen 1836 købte Hellevad mølle. Man kan vist med rette kalde dette et møllerdynasti.

Da nu Lüdick Jacobsen havde overtaget Brøns mølle, måtte

han straks i gang med de opgaver, som i reglen mødte en ny ejer, nemlig reparation af huset og bedriften og forsvar for mølleprivilegierne mod dem, som troede at kunne tiltage sig friheder overfor en ny mand. Præsterne var blandt dem, der var ivrigst efter at bryde mølletvangen, men Jacobsen fik amtmanden til at udstede et »mandatum publicum«, hvori mølletvangen blev indskærpet. Det skulle oplæses på kirkestævne, så det kan ikke have været præsterne ubekendt. Alligevel måtte Jacobsen føre proces mod tre af dem. Han måtte ligeledes gennem en hel række processer angående stævning i åen og det rette flodmål i mølledammen³¹.

Med hensyn til reparationerne var det den lange bro, som først stod for tur. Både Lüdick Jacobsen og sønnen Hans Christian var til stede ved ombygningen, men lidt efter lidt overtog sønnen både møllens og landbrugets drift, selv om hans fader vedblev at stå som ejer helt til 1852. Ved en lang række jordhandler udvidede H. C. Jacobsen møllens landbrug, og dertil måtte der skaffes passende bygninger. 1832 byggede han de stald- og ladebygninger, som delvis står endnu, i midten en lang staldbygning og i hver ende af den en fløj ud mod syd. Fløjene var hver på 8 fag, stalden på 24. Det kostede ham over 1000 rdlr.

1844 var det stuehuset, som stod for tur. Men her var baggrunden den glædelige, at der var kommet familie til. 1833 var han blevet gift med Anna Winther fra Hjerndrup. Deres ældste søn, Lydik Jacobsen (i kirkebogen Lydick) blev født 22. sept. 1835, den næste Hans Michael, den senere ejer af Kærmark, blev født 15. maj 1839. Dertil kom efterhånden en stor husførelse og et stort folkehold. Altså måtte det gamle stuehus, som Andreas Andersen havde bygget, og som han havde været så stolt af, rives ned. Det nye hus blev 15 fag stort og bygget så højt op, at soklen er to trin højere end vejen på dæmningen; det gamle hus lå vel en meter lavere. Men da huset skulle være længere end det gamle, rev Jacobsen to fag ned af sydfløjen på avlsbygningen for at give plads, og i stedet byggede han to fløje ud mod nord, hver på 6 fag, så avlsbygningernes grundplan derved kom til at ligne et bredt H. Det nye stuehus kostede 1500 rdlr.; det blev bygget med stor omhu og står endnu.

Denne travlhed med at skabe et større landbrug og rummeli-

*Ludvig Jakobsen,
1774—1867.*

gere bygninger såvel til dette som til beboelse, betyder dog ikke, at selve mølleriet blev forsømt, eller at det ikke gav ret meget at bestille. Denne side af virksomheden afspejler sig blot ikke i tilsvarende grad i de bevarede dokumenter. Men der er på møllen gennem mere end hundrede år ført bog over formalingen fra år til år. Heraf skal der til belysning af møllerivirksomheden gives et lille uddrag. Af de normale år angives højst hvert femte, men i krigstiderne hvert år. Tallene angiver hele tønder a 100 kg.

År	Hvede	Rug	Skørt	Byg pillet	Malt	Boghvede	Kilowatt
1836	25	4343	2499	1712	1060	543	
1841	19	4554	2052	1801	1219	610	
1846	156	3999	2639	1271	1009	638	
1851	151	3852	2368	1276	800	540	
1856	118	3110	2379	1588	583	629	
1861	80	2741	2902	1315	382	760	
1866	72	2716	2740	1283	371	495	
1871	38	2322	2720	1241	361	439	
1876	580	2507	2506	635	254	190	

År	Hvede	Rug	Skørt	Byg pillet	Malt	Boghvede	Kilowatt
1884	572	1742	3109	515	233	196	
1907	1700	2668	5696	236	59	9	
1910	478	3376	4692	162	92	16	824
1914	663	2422	2564	129	30	9	994
1915	985	529	1772	457		10	1050
1916	2344	1772	1698	1020			1131
1917	2373	1472	1433	1183			1049
1918	826	1650	1223	496			1640
1919	270	2959	1123	491			2276
1920	954	3085	2014	0			2030
1925	96	1889	3144	0			1416
1930	80	2371	5152	34			1311
1935	96	2717	3317	47			8053
1940	361	2960	1731	303			7745
1941	288	3367	1276	202			6326
1942	10	2115	945	501			3202
1943	23	2711	1960	378			8080
1944	15	2975	1421	135			13020
1945		2890		90			14670

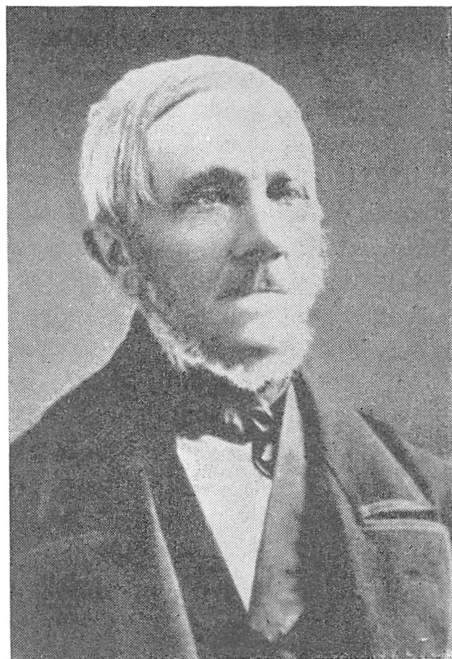
Disse tal viser os ikke blot, at mølleren i Brøns altid har haft noget at bestille, men de fortæller os også noget om befolkningen og dens levevilkår. Man ser, at folk omkring ved århundredskiftet er hørt op med at brygge deres øl selv, og at de på samme tid blev ked af boghvedegrød. Man lægger også mærke til nedgangen for byggenes vedkommende, men hver gang der kommer en verdenskrig, kommer man igen i tanker om, at der er noget, der hedder byg. Med skørtkornet er det omvendt. I de gode tider bruger man meget korn til kreaturfoder, men når krigen kommer, skal kornet bruges til menneskeføde. Rugen er mest konstant; den betyder det daglige brød, som man altid skal have. Hveden kommer mere og mere i brug i det 19. årh., men her gør konkurrencen med de store industrimøller og med udlandet sig stærkt gældende, en konkurrence, som forsvinder når krigen spærrer mellem landene. Formalingen af hvede viser derfor stærke udsving. For rugens vedkommende må man dog lægge mærke til, at selv om den betyder det daglige brød, er der en betydelig nedgang i halvtredserne. Det betyder ikke, at man gik på smalkost med hensyn til rugbrødet, men at mølletvangen blev ophævet, så bønderne i Hviding herred kunne lade deres brødkorn male, hvor de ville. Derved led Brøns mølle et føleligt tab. Endelig viser den sidste

kolonne produktionen af elektricitet gennem den overskydende vandkraft. Det første tal gælder dog ikke året 1910, men 1913.

Fra dette udblik over et århundredes virksomhed vender vi tilbage til H. C. Jacobsen. Trods hele hans stigende arbejdsområde var han dog stadig kun forpagter af Brøns mølle. En vis ændring i dette forhold var vel indtrådt i 1841 ved en deklaration mellem de tre brødre, som deres fader havde opfordret dem til at oprette. De skulle hver som arveforskud have 6000 rdlr. cour. Da Andreas havde fået Hellevad mølle til en værdi af 7000 rdlr. cour. og Thomas Brede mølle til en værdi af 5000 rdlr. cour., skulle Andreas til Thomas forrente 1000 rdlr. cour. indtil deres faders død. Og da H. C. Jacobsen havde fået Brøns mølle til en værdi af 12000 rdlr. c., skulle han forrente 6000 rdlr. c. til faderen indtil dennes død²⁵. En halv snes år senere blev der endelig skrevet købekontrakt mellem fader og søn, først den 3. marts 1852 en mere privat kontrakt, undertegnet af Lüdick Jacobsen og to vitterlighedsvidner. Den fastslog, at møllen skulle koste 12000 rdlr. c. (19200 rbd. sølv), hvoraf halvdelen var betalt ved det nævnte arveforskud, mens resten blev stående som 1. prioritet. Dernæst blev der den 18. nov. oprettet en lovformeligt stemplet købekontrakt, hvori dog kun de 6000 rdlr. c., som blev stående i møllen, blev omtalt som salgspris. Det skete formentlig for at spare på stempelpenge, men det fik senere skæbnesvangre følger. — Nu var H. C. Jacobsen endelig ejer af møllen også formelt, og 1866 udbetalte han den nævnte prioritet, så han havde møllen gældfrit. Året efter døde hans fader.

Halvtredserne blev en meget bevæget tid med store opgaver. At den lange bro og slusen, som havde stået siden 1827, igen trængte til fornyelse, var kun, hvad man kunne vente. Ombygningen fandt sted 1858. Nej, mere væsentligt var det, at *mølletvangen 1852 blev afløst*. Liberalismen for som en stormvind hen over landene og bortfejede privilegier og gjorde alle mennesker frie og lige. I kongeriget blev der ikke givet nogen erstatning til møllerne, fordi der ikke var nogen egentlig mølletvang. Men der måtte ikke bygges nye møller i de første 10 år; de gamle møllere måtte i denne overgangstid bygge filialmøller for at konsolidere sig²⁶.

I hertugdømmerne var forholdene noget anderledes, fordi der

*Hans Chr. Jacobsen,
1802—1892.*

her var en klart udtalt mølletvang, og fordi den danske grundlov ikke kom til at gælde i Slesvig. Kongen udstedte den 21. nov. 1852 en »Forordning angaaende Mølletvangens Ophævelse i Hertugdømmet Slesvig« og forbeholdt sig at forelægge den i næste forsamling af »Vore troe Provindsialstænder«, hvorefter han ville overveje, om der var noget at ændre i den. Den var altså et provisorium. Den bestemte, at mølletvangen skulle ophæves fra 1. jan. 1853. Den blev oplæst på kirkestævne i Brøns kirke d. 12. dec. Da har H. C. Jacobsen jo nok været i kirke.

Forordningen bestemmer, at møllerne skal have erstatning for ophævelse af mølletvangen. Er de ikke tilfredse med erstatningen, kan de gå rettens vej, eller kongen vil overtage møllen til den pris, de har givet for den. Men desuden bliver møllenæringen i grunden ikke fri. Der skal søges koncession til oprettelse af nye møller og betales en afgift på 25 rdlr. for hver kværn i disse.

Størrelsen af erstatningen skulle bestemmes på grundlag af en taksation af det tab, som ophævelsen af mølletvangen påførte

*Anna Winther fra Bjerndrup,
gift med
Hans Chr. Jacobsen.*

møllerne. For Brøns mølles vedkommende fandt taksationen sted 18. marts 1853. Fire bønder med herredsfogeden i spidsen udgjorde kommissionen. Den opgjorde tabet således:

Med undtagelse af halvdelen af beboerne i Højrup sogn var alle haderslevhusiske beboere i Hviding herred tvangspligtige til Brøns mølle. Efter folketællingen i 1845 anslog man deres tal til ca. 5000. Hver person konsumerede årligt 2 td. rug og malt, altså 10.000 td. Møllerens told heraf, en tyvendedel, var 500 td., som kostede 7 mk. 8 sk. cour. Møllerens indtægt var altså her 1250 rdlr. Således gik man videre til de andre kornsorter, noget blev sat for højt, noget for lavt, men Jacobsen protesterede foreløbigt ikke mod, at man ansatte hans indtægt af toldkornet til 1460 rdlr. cour. Når nu mølletvangen blev ophævet, ville Brøns mølle antagelig miste $\frac{3}{5}$ af sin formaling, altså 936 rdlr. cour. Men så ville der ikke slides så meget på møllen, og man behøvede mindre arbejdskraft. Herfor fradrog man 100 rdlr., altså facit 836 rdlr.

Nu mente kommissionen, at ikke blot mølletvangen, men også

hoveriet var ophævet ved den nye forordning. Deri havde den måske ret, men i virkeligheden stod der ikke et ord om hoveriet. De to ting var imidlertid således sammenknyttet i tankegangen, at ingen fandt på at protestere på dette punkt. Man opgjorde den årlige værdi af hoveriet til 111 rdlr. 40 sk. c. Det samlede tab kapitaliserede de til 23.695 rdlr. 40 sk. og anslog møllens værdi i handel og vandel til 33.000 rdlr.

Men alt dette fik ingen som helst betydning, når man læste § 4 i forordningen. Der stod, at erstatningen ikke måtte overstige fjerdedelen af møllens værdi, udregnet efter den sidste købesum med tillæg af den til 4 % kapitaliserede canon.

Det var så uheldigt, som det kunne være. Kun tre dage før forordningens udstedelse havde H. C. Jacobsen og hans fader underskrevet den lovformelige købekontrakt, i følge hvilken møllen kostede 6000 rdlr. Naturligvis fremdrog Jacobsen deklARATIONEN mellem de tre brødre, ifølge hvilken han havde givet 12.000 rdlr. for møllen, og vurderingsmændene forstod nok situationen, men det var ikke let at redde den. Den årlige afgift eller canon var 454 rdlr. 12 sk. c. Kapitaliseret efter 4 % var det 11356 rdlr. 12 sk. Hvis man nu kunne regne møllens købesum til 12.000 rdlr., hvad højere instanser måtte afgøre, ville vurderingssummen blive 23.356 rdlr., og ellers 17.356 rdlr. 12 sk. En fjerdedel heraf ville blive henholdsvis 5839 rdlr. 3 sk. eller 4339 rdlr. 3 sk., og en af de summer ville altså blive det højeste, som Jacobsen kunne få i erstatning.

Da han fik det at vide, protesterede han. I en lang skrivelse til regeringen³⁴, gennemgår han i enkeltheder taksationsforretningen. Han regner sin normalindtægt under mølletvangen ud til 4023 rdlr., og går ud fra, at han kun vil beholde lidt over en femtedel af møllegæsterne, hvorfor tabet ved mølletvangens ophævelse vil blive 3170 rdlr.

Særlig interessant er hans opgørelse af hoveriets værdi, der er anført som bilag 4. Selv om det på flere punkter må anses for at være topnotering, giver det dog en sagkyndig mands oversigt over, hvilke arbejder der gennem århundreder har skullet udføres for at holde en gammel vandmølle vel ved magt.

Men den grundige dokumentation hjalp ikke noget. Man gik frem efter lovens bogstav uden hensyn til, at den sidste salgspris

for Brøns mølle var en pris mellem brødre. Man tog det hensyn at lægge den egentlige salgsum på 12000 rdlr. til grund, og den deraf følgende godtgørelse på 5839 rdlr. 3 sk., som omregnet i rigsmønt blev 9342 rdlr. 48 sk., blev tilkendt Jacobsen på den måde, at hans årlige mølleskyld eller canon blev nedsat fra 720 rdlr. 38 sk. rigsmønt til 346 rdlr. 67 sk.²⁴. Men dermed var sagen ikke endt. Når de 12.000 var blevet lagt til grund for beregningen, mens den stemplede kontrakt lød på 6000, var der altså betalt for lidt i stemplingsgebyr, og det gav et eftersmæk i form af en regning fra herredsfogeden på 1665 rdlr. rigsmønt i »efterstemplingsgebyr«. De blev betalt fire dage efter, men sikkert ikke med glæde.

H. C. Jacobsen havde svært ved at affinde sig med dette resultat. Han mente at have tabt over 3800 rdlr. årligt og fik til erstatning en lettelse på 373 rdlr., hvis kursværdi endda kun var 5/8 af de tabtes. Han tøvede med at skrive under, men regeringen presede på, og endelig den 4. okt. 1857 satte han pennen til papiret og frafaldt alle yderligere krav.

Men hans sind fandt ikke ro. Han var 1859 i audiens hos ministeren for Slesvig og fik lov til at indsende et andragende om fritagelse for canon. Det blev ikke bevilget. Han indsendte den ene ansøgning efter den anden og fik stadig afslag. 1861 stiledede han et bønsskrift til kongen ledsaget af en ny vurdering af møllen, som var foretaget af »Hr. Rigsraad Krüger fra Bevtoft«, som selv var mølleeejer. Det nyltede heller ikke noget. 1866 og 1870 forsøgte han hos de tyske myndigheder med samme resultat. Canon var nu beregnet til 420 mark. Men efterhånden blev den betragtet som en ren grundbyrde og som sådan endelig afløst i halvfemsene, hvorefter møllen var selveje.

Der er imidlertid ved hele denne trængselshistorie den lyse side. at Brøns mølle klarede sig trods det lidte tab, ja klarede sig bedre end alle de konkurrenter, som opstod på de nye friheders grund. Åen var Brøns mølle tro. Det kunne hænde, at de omliggende vindmøller i stille vejr kom til Brøns mølle for at få deres kunders korn malet. Også kunder udenfor distriktet kunne på sådanne dage finde den gamle vandmølle.

H. C. Jacobsen nøjedes dog ikke med at skrive bønsskrifter for at afbøde de tab, som den nye tid bragte ham. Han tog aktivt fat

på at gøre brug af de nye vilkår. Med den stigende konkurrence havde han ikke brug for både en vandmølle og en vindmølle i Brøns, og han søgte derfor i 1858 om tilladelse til at flytte vindmøllen til Roager. Derved oplevede han et slemt sammenstød med kontorius. Det slesvigske ministerium sendte sagen tilbage til erklæring hos amtmanden, som sendte den til herredsfogeden, der skulle skaffe oplysninger om stedet, vejforholdene, og om der var andre møller i en mils omkreds. Så kunne han give ministeriet den ønskede erklæring, hvori han også pegede på Jacobsens tab og på det uløselige forhold mellem vandmøllen og vindmøllen. Tabet kom ikke sagen ved, svarede ministeriet, det afgørende var, om der var mølletrang i Roager. Det blev amtmanden lidt stødt over og svarede, at der ikke var nogen definition af ordet »mølletrang« i den slesvigske lovgivning, hvorfor han havde holdt sig til den kongerigske. Det tyggede ministeriet på i 16 måneder og traf så den salomoniske afgørelse, at Jacobsen måtte flytte møllen til Roager, men den skulle betragtes som en ny mølle, hvoraf der skulle betales 25 rdlr. af hver kværn. Hidtil havde Jacobsen betalt 19 rdlr. 19 sk. i afgift af vindmøllen. En selvstændig mølle i Roager ville kræve 4 kværne. Han svarede da, at han ikke kunne gå ind på de stillede betingelser og forlangte at få sin bevilling til vindmøllen i Brøns kasseret. Mod dette andragende kan der selvfølgelig ikke nævnes noget at erindre, siger amtmanden overrasket, da han videresender svaret til ministeriet. Det tog også pusten fra ministeriet, der »havde troet at komme Jacobsens Ønske i Møde«, men da det ikke syntes at være tilfældet, gav de ham lov til at flytte møllen og nøjes med en årlig afgift på 20 rdlr. Høfligt svarede Jacobsen, at han for nogen tid siden ville have taget mod dette tilbud med tak, men nu var der allerede påbegyndt en ny mølle i Roager på kongerigsk grund. Så blev hans koncession på vindmøllen endelig kasseret 8. maj 1860²⁰.

Det var kromanden i Roager, som skulle til at bygge mølle. Men det var også Jacobsen selv. Han benyttede sig af den kongerigske lovgivning af 1852, og da han snart efter fik kromanden overtalt til at lade være, var han ene om pladsen. Selve møllen kostede omtrent 4000 rdlr., et beboelseshus 1000 rdlr. Ved dette arbejde havde H. C. Jacobsen god hjælp af sin ældste søn, Lydik

der nu var 24 år gammel. Han var medhjælper ved håndværket, og det er ham, der har ført regnskabet for hele arbejdet²⁴.

Men Roager mølle blev ikke noget helt smertefrit aktiv for slægten Jacobsen. Forpagterne skiftede tit, og den kunne ikke bære nogen stor forpagtningsafgift. Det endte med, at H. C. Jacobsen i 1887 gav den til sine to sønner, Lydik og Hans Michael i forening. 15 år senere solgte de den til Fr. Clausen fra Nordborg for 11750 mark. »Det følte som en Lettelse«, skriver Lydik Jacobsen i dagbogen, »for den havde påført os mange Vanskeligheder og megen Besvær med de mange Forpagtere«.

H. C. Jacobsen var ikke blot optaget af det timelige. Børnenes danske undervisning lå ham meget på sinde. En tid havde han H. Tjellesen Schmidt som huslærer. Da det var meningen, at Lydik skulle være møller, måtte han se sig om efter et landbrug til Hans Michael. 1861 købte han en række kratbevoksede parceller i Brøns kær, hvor senere gården Kærmark blev bygget.

I en lang årrække var han kirkeværge, og det ikke blot af navn. Under restaureringen af kirken 1850—55 var han på ingen måde indstillet på tidens mode med imiteret egetræsmaling, marmoring osv. og vekslede flere skrivelser derom med biskoppen. »Havde han levet i disse Tider«, skriver Carsten Petersen i »Sønderj. Årb.« 1939, s. 214« ville han rimeligvis have restaureret sin kirke på linje med moderne videnskab og kunstopfattelse«.

1867 døde den gamle Lüdick Jacobsen i Brede og omtrent samtidig hans søn Thomas. Derved kom der endnu mere velstand til Brøns mølle. H. C. Jacobsen var også selv ved at komme op i årene, og da han tænkte på at overlade møllen til sin søn, købte han 1868 en toft i Brøns, hvorpå han byggede et dejligt hus og anlagde en smuk have. Der levede de to gamle møllerfolk i en række gode år, til de begge døde 1892, H. C. Jacobsen d. 18. marts 90 år gammel, og hans hustru Anna, født Winther, den 5. juni, 79 år gammel. Huset, som efter nogle års forløb blev købt af Poul Møller, er nu overtaget af kommunen til lærerboliger.

Lydik Jacobsen.

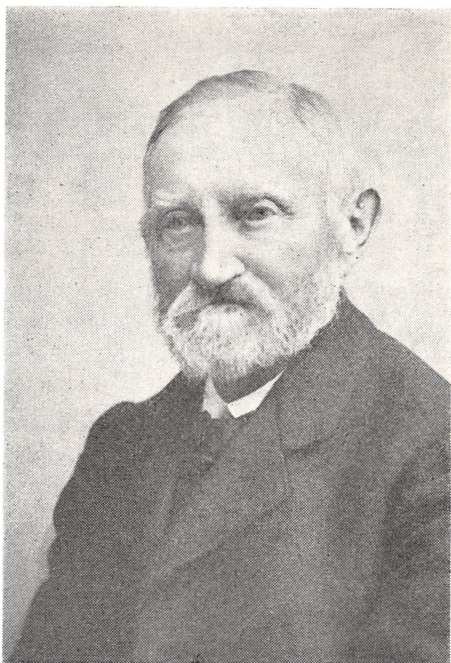
Lydik Jacobsen, som overtog møllen efter sin fader 1. jan. 1868, blev en af de store skikkelser, ikke blot i møllens historie, men også i egnens og landsdelens. Han blev 9. maj samme år gift

*Anna Nicoline Ellung fra Hjerting,
gift med
Lydik Jacobsen.*

med Hanne Sophie Lautrop fra Skjoldager. De fik i deres korte ægteskab tre børn, Hans Christian, som senere fik Slotsmøllen i Nyborg, men 1917 emigrerede til Amerika, Harald Egidius, som senere blev gårdejer i Kongsted ved Fredericia, og datteren Hanne Sophie, som blev gift med møllebygger Niels Peter Petersen, der kort efter købte Havnemøllen i Fredericia³⁰.

Lydik Jacobsen overtog møllen og landbruget til en pris af 60.000 kr., kornbeholdningen for 2492 og kreaturerne for 8000. Det har dog nok kun været en foreløbig vurdering, som han siden i sin dagbog har omregnet til danske penge. Seks år senere blev der skrevet kontrakt; da nævnes der en købesum på 21.000 daler prussisk cour. til en kurs af 56.000 kr. Desuden en årlig livrente til forældrene på 540 daler pr. c. Men de 21.000 daler var at betragte som arv og skulle ikke udbetales. For den anden søn, Hans Michael, havde H. C. Jacobsen sørget ved at bygge gården Kærmark og henlægge et betydeligt areal til den.

*Lydik Jacobsen,
1835—1927.*

Noget af det første, Lydik Jacobsen tog fat på, var en udbedring af vejene til møllen. Det påhvilede ganske vist ikke ham, men kommunerne og de enkelte beboere, men han havde interesse i, at det kom i orden, og derfor sluttede han kontrakt med beboerne om at gøre det. Snart derefter tog han fat på større opgaver. 1870 fik han efter forhandling med Brønserne åløbet vest for møllen reguleret, så møllen bedre kunne komme af med bagvandet.

Året efter regulerede han tilløbet på overraskende måde. Han havde fundet det overflødigt at have en mølledam på mere end 30 tdr. land. Han lod da ganske simpelt vandet løbe ud af den og gravede i den sydvestlige kant af den en kanal, gennem hvilken vandet kunne løbe til møllen, mens de store arbejder stod på. Og i den nordøstlige del af den udtørrede dam byggede han en dæmning, bag hvilken mølledammen skulle indsnævres i fremtiden. Derved indvandt han 15 ha. jord, som 1872 blev tilsået med græs.

Mens kanalen blev gravet mod sydvest, og dæmningen blev bygget mod nordøst, benyttede Lydik Jacobsen lejligheden til at ombygge møllen. Han havde tænkt på turbiner, men de var endnu ikke så udviklede, at de tilfredsstillede ham, så han besluttede sig til at indlægge overfaldsvandhjul i stedet for de gamle underfalds. De gamle hjul var anbragt udenfor møllen i selve åløbet, men han anbragte de nye inde i møllen og ledede vandet ind over dem gennem en kanal. Det krævede gennembrud af murene, for at vandet kunne komme både ind og ud, og vældige nye arbejder med fundamentering og anden sikkerhed. Endelig byggede han den sydlige ydermur helt op i højde med malesalen. I flere måneder havde han 5—6 mand i arbejde ved kanal og dæmning, og i lang tid 3 møllebyggere foruden. Arbejdsfolkene havde han på kost, så der var noget at forestå for hans hustru. Og selv havde han det store landbrug at passe. Den 12. aug. satte de det første nye vandhjul i gang og holdt i den anledning et lille gilde. Men fire dage senere viste det sig, at den unge energiske mand ikke ustraffet kunne byde sig selv alt. Da han om aftenen var omme på den gamle malekumme, besvimede han og faldt i vandet, men heldigvis slog han sig ikke og kom til sig selv igen og kravlede op og gik til sengs. Det blev ham en lære.

Den 13. dec. 1872 døde hans hustru af barselseber og lod ham ene med tre små børn. Det blev en tung tid for ham, men det meget krævende arbejde og ungdommens lyse sind kom ham til hjælp, og da han 29. sept. 1874 giftede sig påny med en datter af konsul Ellung i Hjerting, Anna Petra Nicoline Ellung, en søster til Hans Michaels hustru, mildnedes den dybe sorg. De fik lov at leve og arbejde sammen i over 52 år. I dette ægteskab kom der fire børn, Ivar Axel, som var svag fra fødslen og døde på Nyborg sygehus 1914, Aage, som blev født 29. april 1877, og som siden overtog Brøns mølle. Endvidere datteren Anna Nicoline, der blev gift med Hans Aage Knudsen fra Visby Hedegaard, og endelig sønnen Asger, som faldt i den første verdenskrig 1914.

At være mellem dobbelt ild er ikke behageligt, men at være mellem dobbelt vand kan også være slemt. Brøns mølle har altid ligget mellem dobbelt vand og har altid måttet kæmpe for at tøjle de kræfter, som skulle drive hjulene rundt. Da nu den formindskede dam lå pæn og glat ovenfor møllen, var det tid at tage fat

på »baghølet« nedefor. Lydik Jacobsen rammede pæle ned og sikrede bredderne med faskiner i 1874. Det slog ikke til. 1880 fyldte han hullet med store træer, der blev holdt fast af nedrammede pæle og jernbøjler. 1888 igen. 1897 igen. 1898 igen. En stadig kamp med det afbrugte vand!

Men også det tilflydende vand var vanskeligt at styre. Den udtørrede dam måtte drænes, Lydik Jacobsen lagde selv alle drænrørene. 1883 blev den nye dæmning gennembrudt, så vandet måtte ledes til møllen gennem den søndre kanal, og det var svært at få det i orden igen. 1889 blev han klar over, at den nye mølledam alligevel var for lille. Han ledede da atter vandet sønden om gennem kanalen og byggede en ny dæmning, men en lille stump af den gamle dæmning fik dog lov at stå midt ude i den nye dam som en ø til svanerne; det tænkte han også på. I februar 1895 var det så streng en vinter, at mølleslåden kunne køre over isen til Rømhø. Mølledammen og dæmningen var tilfrosset dybt ned. Men den 12. marts pressede vandet sådan på under isen, at det lettede både isen og de med denne sammenfrosne dæmninger, så vandet banede sig vej under frostlaget. Da måtte man lade hele den gamle dam løbe fuld af vand, så man atter kunne male, og imens kørte man jord over isen og fyldte i hullet og nedrammede spuns-pæle som ekstra sikring. Så skar vandet hul ved siden af frislusen og broen, og man måtte atter tømme den gamle dam og lade vandet løbe i den nye. Derved blev der for stort tryk på den nye, næppe færdige dæmning, så den brast igen, og det nye hul var større end det første. Så blev åen spærret og vandet ledet gennem kanalen, mens man med stort besvær reparerede dæmningen og rammede pæle ned i den frosne jord. Den 25. april var man færdig efter 6 ugers kamp, og siden har dæmningen skikket sig vel.

Men alt dette var kampene med det »normale« vand. Endnu værre var kampene mod det »unormale«, stormfloderne fra vest og regnfloderne fra øst. I juli 1877 var der på een gang stormflod fra vest og regnflod fra øst, så man på begge sider af dæmningen kunne fiske hø op, det som vesterhavet skyllede ind vestfra, og det som regnfloden skyllede med østfra. Lydik Jacobsen kunne huske den store isflod i 1839, da Vesterhavets isskodser jævned alle havens træer med jorden. 1894 gik havet trods landevejsdæmning og jernbanedæmning atter op til møllen og stod en alen

over bunden af friskøtterne, og i 1916 var det inde i møllens kælder.

Men den værste flod, Lydik Jacobsen oplevede, kom dog fra øst. Det var den 3. aug. 1879. Det var lummervarmt og stærk blæst fra øst. Om aftenen begyndte det at lyne og tordne, og regnen skyllede ned. Endnu efter midnat var den gamle mølledam tør, men så kom vandet væltende østfra. Der var en strækning på 200 meter af dæmningen, hvor denne var en halv snes cm lavere, så vandet kunne strømme over her, hvis den gamle mølledam blev fyldt. Men det slog ikke til. Vandet strømmede over i hele dæmningens længde. De måtte beskytte møllen med sandsække, ellers var vandet løbet ned i undermøllen og havde sprængt den indefra. Mellem stuehuset og avlsbygningerne var der en passage på 4 meters bredde; der skyllede vandet over vejen og ned mellem bygningerne, underminerede stuehusets gavl, så den væltede tillige med et par fag af sidemuren. Vandet væltede en 12 m lang og 2 m høj brandmur. Brosten, mursten og store træer blev begravet i dybe slugter, og sand blev skyllet ovenover. Nedenfor møllen lå sandet på sine steder 60 cm tykt på engene. En hel måned gik, inden man fik ryddet nogenlunde op efter denne ulykke, og så kom Lydik Jacobsen til at tænke på ordene i den gamle arvefæstekontrakt om de ulykker, som ikke kunne afværges, og som kunne berettiggemølleren til moderation i pagtsummen. Han lod skaden taksere; det blev for de større poster 4250 mark, og så søgte han om eftergivelse af canon for de følgende 8 år. Men han fik til svar fra regeringen i Slesvig, at han efter loven om afløsning af grundbyrder af 3. jan. 1873 ikke længere var at betragte som arvefæster, men selvejer, og den gamle pagtsum var at betragte som en grundbyrde. Så vidste han det.

Om arbejdsvilkårene i denne periode skriver han i 1880: »Karl-løn var i denne Periode 320 Kr., Pigeløn 120 Kr. Vi kørte Mølle-vogn til Skærbæk, Rejsby, Vodder og Havervad to gange ugentlig«. Rugen kostede på denne tid 17¹/₂ kr. pr. td. Det var gode tider for møllerne³⁶. Selv så svære tab, som den store vandflod medførte, lod sig bære, uden at økonomien blev rokket.

1887 blev møllen påny ombygget, der blev sat en ny etage på og trempelværk ovenpå. Der blev muret 31 dage. Det kunne gøres for 120 mark. Hver gang Lydik Jacobsen blev klar over, at noget

kunne forbedres, undersøgte han sagen nøje, og var af den grund på mange studierejser i ind- og udland. 1894 indbyggede han siloer. De var inddelt i 8 celler, som hver kunne rumme 120 tdr. korn.

Også med hensyn til stuehuset foretog han stadig forbedringer. 1895 brød han de gamle kviste ned og byggede den nye tværbygning ved den nordre ende af huset, satte trempelværk over det øvrige og tækkede det hele med tagpap i stedet for strå. En del af stuehuset fik derved to etager, og der blev indrettet 5 værelser ovenpå.

Den 1. jan. 1907 bortforpagtede han mølleriet til sin søn Aage for 3000 mark årlig. Han begyndte at tage reb i sejlene, men han lagde ikke op. Han vedblev selv at arbejde med landbruget, som altid havde haft hans kærlighed. 1910 byggede han stuehus (aftægtshus) til sig selv. Der var et lille slip mellem stuehuset og stalden, men for at få plads nok til et gavlhus måtte der dog nedbrydes 4 fag af staldbygningen. Her blev da det nye stuehus opført i to etager. Samme år byggede han et hus med bolig til to arbejderfamilier i nærheden af møllen. Det var klog politik. Det var lettere at få folk, når man havde et hus, de kunne bo i.

1911 havde han en grundejendom på 91.58 ha. 1912 gav han byggegrund til sin broder H. M. Jacobsen, hvor denne opførte villa Solbakken til aftægtsbolig. 1. maj 1922 bortforpagtede han også landbruget til sin søn Aage, der et år før havde købt møllen og året efter også købte landbruget.

Ved arv, ved overmåde flittigt arbejde og ved streng økonomi var Lydik Jacobsen blevet en holden mand. Man ser det gennem hans evindelige stridigheder med de tyske skattemyndigheder. Men læser man hele den stak papirer, som fortæller om disse stridigheder, får man indtryk af, at det også drejer sig om national opposition.

Men der var mange andre områder end hans egne, som gennem årene nød godt af hans evner, hans udholdenhed og energi.

Syd for den udtørrede mølledam lå et stort areal, som kaldtes »Møllebjergene«; det var bakker eller klitter af flyvesand, som endnu kunne vende det hvide ud, og som stadig havde nogen tilbøjelighed til at flytte sig. Ind mellem disse bakker var der lave steder med noget bedre jord, men til gengæld vandlidende og

sur. Allerede omkring 1870 begyndte Lydik Jacobsen på sit arbejde for at få dette areal tilplantet. Men folk skulle oplyses og overtales, medarbejdere findes, og det tog tid. Der blev endelig dannet et plantningsselskab 1881. Flyvesandet blev tøjlet og de vandlidende steder afvandet. Nu står der på stedet en dejlig skov, som giver mangan god dagløn til arbejderne, gavntræ til bønder og håndværkere og godt udbytte til aktionærerne og mange naturglæder til egnens beboere. — Men Lydik Jacobsen standsede ikke ved Møllebjergene. Syd for lå endnu et areal, som egnede sig til beplantning, »Kalbysmark«. En snes år efter at det første plantningsselskab var blevet til, var Jacobsen sjælen i et nyt, som fik navnet Kalbyskov. Disse to selskaber er siden sluttet sammen til eet, og man har fortsat med at tilplante nye arealer, så der nu er 160 ha tilplantet under fællesnavnet Brøns Skov.

Et par år før Lydik Jacobsens død overrakte de samvirkende Plantningsforeninger i Danmark ham deres store sølvbæger ved en festlighed i Grindsted, hvor man hædrede ham med navnet »Sønderjyllands største plantningsmand«. På hundredårsdagen for hans fødsel blev der på en beplantet klit i skellet mellem Møllebjergene og Kalbyskov rejst en mindesten med følgende indskrift:

Lydik Jacobsen
Brøns Mølle
Grundlagde Møllebjergene 1881,
Kalbyskov 1902.

Den øde Hede blev til Skov,
din Gerning mindes med Tak og Lov.

Men der var utallige andre områder, hvor han var med til at gøre en indsats for sin egn og sit land. 1876—87 var han med i arbejdet for at få bygget banen gennem det vestlige Slesvig, den såkaldte slesvig-holstenske marskbane.

1883 oprettedes Sparekassen for Brøns Sogn med ham som formand. Før 1887 var posten kommet til Brøns fra Skærbæk. Han byggede et hus, hvori der kunne blive et selvstændigt postkontor for Brøns. Han var virksom for at tegne kapital til en dansk bank på Vestereggen; det blev Tønder Landmandsbank, i hvis tilsynsråd han blev indvalgt fra begyndelsen.

Navnlig nød det nationale arbejde godt af hans evner. Han

*Brøns mølle med kirken i baggrunden. Maleri — formentlig kopi. Ukendt kunstner
Sikkert fra tiden op mod århundredskiftet.*

stod i spidsen for oprettelsen af en dansk højskole i Brøns; den fik dog kun en kortvarig virksomhed. Den åbnede 1868, men blev lukket af tyskerne 1871. Sammen med P. Skau, Bukshave, var han i sommeren 1883 fører for de sønderjyske pigers rejse til København. Det var en prægtig tur, men stillede store krav til de to føreres talemateriale.

Naturligvis måtte han betale bøder for at have taget en datter ud af kommuneskolen i Brøns og sendt hende til skole i Ribe. Naturligvis fik han sine folk udvist i Køllerperioden. Og naturligvis var han ivrig for at få bygget et forsamlingshus i Brøns. Det gik dog trægt med at få pengene samlet sammen. Huset kostede 8000 mark, da det blev bygget i 1905, og da man kun havde 3000, måtte Lydik Jacobsen garantere for de to femtedele af resten.

Med lige så stor kærlighed deltog han i det kirkelige arbejde. Allerede 1871 blev han valgt til synoden i Rendsborg sammen med 3 andre fra Nordslesvig. »Vi udrettede ikke store ting«, siger

han, »men hævdede dog at bruge vort danske sprog ved vore udtalelser, en ret som den efterfølgende synode lod falde«. 1882 blev han med stor højtidelighed indsat som »kirkeældste« i Brøns kirke. Han var tillige stadigt medlem af provstisynoden.

Kærligheden til kirkebygningen tog han også i arv efter sin fader. Så sent som lige efter verdenskrigen, da han havde mistet sønnen Asger, havde han den tanke at smykke kirken med et glasmaleri til minde om sønnen, men siden fik han en anden plan. Det havde været hans tanke, at Aage skulle have møllen og Asger landbruget. »Men Gud ville det anderledes«, siger han. Da han 1923 havde solgt både møllen og landbruget til Aage, så han det som sin sidste opgave at rejse Asger et værdigt minde. I al stilhed begyndte han at fælde træer i sin private skov og tildanne tømmer til et hus. Han lod sine egne folk lægge grunden. Men ingen vidste, hvad det var, han havde for. Først ved rejsegildet oplyste han, at huset var bygget for Asgers arvepart, at det skulle hedde »Asgersminde« og rumme to gratis lejligheder for værdige trængende familier.

Lydik Jacobsen døde 1. febr. 1927, 91 år gammel. Ved begravelsen den 9. febr. blev hans ridderkors båret efter kisten på en fløjlsplude, og efter gammel skik ved en kirkeældstes begravelse blev der skænket lys til kirken, og præsten gik på prædikestolen og indledte sin prædiken med at oplæse hans vita.

Men glasmaleriet til kirken var alligevel ikke glemt. Nu tog hans enke tanken op, men med den ændring, at det skulle være et minde om hendes mand. Joakim Skovgaard tegnede en skitse, efter hvilken hans søn Johan Thomas Skovgaard udførte maleriet i fuld størrelse 1931. Det blev et meget værdifuldt kunstværk, som fremstiller Jesus, der velsigner de små børn. Lydik Jacobsen havde selv valgt dette motiv. Forneden bærer det følgende indskrift: »Lader de smaa Børn komme til mig. Minde om Lydik Jacobsen, Brøns Mølle; opsat 1931 af hans Hustru Nicoline, født Ellung«. Fru Jacobsen overlevede sin mand til 30. marts 1940.

Aage Jacobsen.

Aage Jacobsen gik i skole i Brøns, siden på katedralskolen i Ribe. I sin ungdom var han på Testrup og Askov højskoler og 1905-6 på møllerskole i Dippoldiswalde. Fra 1. jan. 1907 forpagte-

de han møllen af sin fader for 3000 mark årlig, foreløbig for et tidsrum af 5 år. Vedligeholdelsen af møllen skulle overtages af forpagteren, mens ejeren skulle vedligeholde sluser, broer og dæmninger. Forpagteren skulle dog passe vandstanden, og hvis der kom dæmningsbrud, skulle de være halvt om skaden. Ejeren skulle købe sit privatforbrug af mel og korn til dagspris, og han skulle have møllersvendene og forpagteren på kost og logi for 300 mark om året. Ejeren påtog sig kørsel med møllevognen og al møllens kørsel iøvrigt for bestemte takster. Der skulle ved overtagelsen foretages en taksation af to sagkyndige mænd, som også skulle optage en fortegnelse over maskiner og inventar på møllen. Denne inventarliste lyder:

I Kælderen:

- En Exhauster (Blæser), gammel, i brugbar Stand.
- 1 do ny, i brugbar Stand.

Malesal:

- Østre Kværn, Kunststen, Flint; do Kunststen, fransk.
- Skørtkværn, ny Kunststen, fransk. Understen rhinsk.
- Vestre Kværn, ny baade Løber og Underligger.
- Pillesten 62" hamb. Maal.
- Boghvedekværn.
- Et Par Valsestole med et Par glatte Valser, et Par stumprifledede Valser.
- Et Par Valsestole med et Par Skraavalser, sløve, et Par skærpet i Sommer.
- En Melblandemaskine, ny.

1. Loft:

- En Kageknuser, brugt.
- Et Støvfilt, nyt.
- En Forsigte, brugbar Stand.

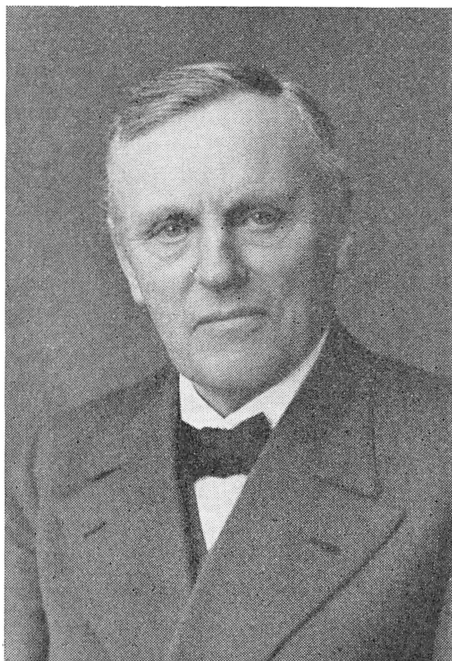
Øverste Loft:

- 1 Centrifugalsigte i brugbar Stand, 2 Sæt Rammer, 2 Rammer uden Flor.
- 1 do i brugbar Stand, 2 Sæt Rammer med Flor.
- 2 Forsigter med forsænket Traadvæv.
- 1 Bunesigte i brugbar Stand, forslidt i Halsen. (Bunge er fabrikantens navn).
- 1 Bygmelssigte i brugbar Stand.
- 1 Rugmelssigte i brugbar Stand.
- 1 Rafinermaskine i brugbar Stand.
- 3 Decimalvægte²⁵.

Det blev nævnt i kontrakten, at forpagteren skulle have kost

og logi hos ejeren; han var altså ugift. Men i 1910 skete der forandringer. I dette år byggede Lydik Jacobsen som nævnt sin af-tægtsbolig, for der skulle være plads til en ny familie på den gamle mølle. Den 7. sept. 1910 indgik Aage Jacobsen ægteskab med Thoma Caroline Fischer, født 5. okt. 1887 i Åbenrå som datter af den kendte kaptajn C. C. Fischer. Hun havde gået i skole i Åbenrå, men efter konfirmationen været i huset hos rektor Hoff på Sorø Akademi, hvor hun fik sit andet hjem. Hendes moder, Anna Marie Offersen, var død allerede 1888. I dette ægteskab fødtes der fire døtre: Anna Charlotte Kristine, Inger Nicoline, Tove og Ragnhild, alle med efternavnet Fischer Jacobsen.

1911 blev der foretaget en retslig vurdering af møllen på begæring af Lydik Jacobsen. Retten havde medtaget mølleejers Asmus Boisen på Tørning mølle og Jacob Steffensen fra Bevtoft mølle. De ansatte værdien til 50.000—52.000 mark og nævnte, at bygningerne var gode, men møllens maskinelle indretning var lidt gammeldags. I dette forhold skete der en forandring allerede året efter, da det forreste vandhjul blev fjernet og erstattet med en turbine på 35 hk. Dette medførte atter nye planer, som blev muliggjort ved en tilbygning, der allerede 1907 var blevet føjet til møllen. Der var kornloft i de tre øverste etager, men rummet i nederste etage blev i 1912 indrettet til akkumulatorrum, idet man efter anskaffelsen af den nye turbine gik i gang med at bygge et lokalt elektricitetsværk. Det blev i første omgang et jævnstrømsværk, 220 volt, som forsynede møllen og en del nabo- ejendomme med lys og kraft. I 1919 gik man et skridt videre, nedtog også det andet vandhjul og erstattede det med en turbine på 50 hk. Under krigen var der blevet oprettet et roetørreri i en bygning vest for banelinjen, og der havde man brug for elektricitet. Værket blev da lavet om til vekselstrøm på 3000 volt, da man ellers ikke uden tab kunne sende strømmen så langt. Som følge deraf kunne også hele kvarteret mellem møllen og forsamlingshuset blive forsynet med strøm. Efter krigen blev der først truffet aftale om levering af strøm til et par lokale elektricitetsværker i Bredebro og Løgumkloster. Luftledningerne blev sammenkoblede, og de to værker kørte om dagen, mens møllen sendte strøm ind på ledningerne om natten. Da det store højspændingsværk i Åbenrå blev færdigt, opslugte det efterhånden de

*Aage Jacobsen,
1877—1948.*

mindre værker. Det havde kraft nok, og der blev i en årrække ikke meget for møllen at gøre. Dog blev ledningerne sammenkoblede, så møllen dels kunne bruge strøm fra højspændingen, dels kunne tilbagebetale dette forbrug, når vandmængden tillod det. Under den anden verdenskrig, da brændselsvanskelighederne satte ind, steg produktionen af elektricitet betydeligt. Højspændingsværket fik brug for al den hjælp, som vandkraften kunne yde.

Da Aage Jacobsen også havde overtaget landbruget, forbedrede og udvidede han avlsbygningerne. Stråtaget kom bort, og taget blev løftet, idet der blev sat trempelværk over muren, og taget blev tækket med pandeplader. Både laden og kreaturstalden blev bygget større, og stuehuset blev moderniseret.

I årene fra 1907 til krigen i 1914 blev der årligt formalet 7—10.000 tdr. korn, hvoraf en trediedel var brødkorn og en trediedel deraf var hvede. Af foderkager blev der omsat ca. 2000 dob-

beltcentner årligt. Der blev i disse år endnu avlet en del boghvede på egnen, så en mand havde nok at bestille i to—tre efterårs-måneder med at male gryn. Forbruget af byggryn gik jævnt tilbage, så der var ikke brug for mere end een pillesten, og den anden blev fjernet. Da krigsårene kom, måtte folk indskrænke sig med forskellige fødevarer, især oversøiske, og de hjemlige gryn kom atter til ære og værdighed. Produktionen steg fra 100 til 1000 tdr. byg årligt. Af malt solgtes der før krigen ca. 80 tdr. årligt. Krigen standsede møllevognen, som havde kørt rundt til de omliggende byer helt fra mølletvangens ophør. Myndighederne beslaglagde nemlig alt korn, og bønderne, som blev kaldt »selvforsørgere«, måtte kun lade mindre kvanta korn male, og for disse kvanta var der i forvejen udstedt maleseddel. Der blev dog malet betydeligt mere, og møllersvendene tjente sig i krigsårene en formue i drikkepenge. Af og til kom der revision på møllen, i reglen militærpersoner, der var afkommanderede for rekreationens skyld. De var i reglen sultne, så det var praktisk at begynde revisionen med at give dem et godt foder. Når de så var kommet i humør og havde fået udsigt til at få lidt med hjem til familien, gik revisionen temmelig let. De hjemlige myndigheder havde heller ikke mange fødevarer, så de fik også deres part. Således kom Brøns mølle gennem de fire krigsår uden bøder eller anden straf.

Efter krigen forandrede mølleriet sig. Der var atter ris at få, og nu efter genforeningen tillige udenlandsk mel. Ingen ville spise byggryn mere, og husmødrene ville ikke bage af den hjemlige hvede. Den sidste pillesten forsvandt og blev erstattet af en skal-maskine, der også egnede sig til fremstilling af gryn. Malt var helt forsvundet; alle købte øl fra bryggerierne. Under den sidste verdenskrig steg formalingen af brødkorn påny, i nogen grad også af den hjemlige hvede, og byggrynene fik påny en kortvarig hædersperiode.

Aage Jacobsen var mølleforpagter i 14 år. 1921 købte han møllen af sin fader for 40.000 kr. Året efter overtog han landbruget i forpagtning, og 1923 købte han også dette for 68.000 kr. For så vidt kunne man tro, at han havde nok at gøre med sin egen bedrift, men på mange andre felter blev hans evner taget i brug. I længere perioder sad han i sognerådet, i nogle år som dets for-

Brøns mølle i Aage Jacobsens tid.

mand. Men navnlig tog han på flere områder arven op efter sin fader. Han var formand for plantningsselskaberne, sluttede dem sammen og udvidede skovarealet og ledede personligt hele virksomheden. Som faderen var han medlem af Tønder Landmandsbanks bestyrelse og tog levende del i det nationale arbejde, især som tillidsmand for Sprogforeningen; da danskheden syd for grænsen vågnede, havde den i ham en varm ven. Også personligt lignede han sin fader; han var jævn og fordringsløs, noget inde-sluttet, kunne gå længe og tumle med sine planer, indtil de var modne til at føres ud i livet, eller han måtte forelægge dem for andre, som burde være medarbejdere.

Han havde en levende historisk interesse, som naturligt nok begyndte med Brøns mølle. Allerede Lydik Jacobsen havde begyndt at samle dokumenter om møllens historie og ladet folk forske i arkiverne. Meget lå der jo i forvejen fra gammel tid. Dette arbejde førte Aage Jacobsen videre, så der blev samlet et ret stort arkiv om møllen; det er nu deponeret i Landsarkivet i Åbenrå. Denne historiske interesse gjorde ham også til medstifter af det lokale »Historisk Samfund for Brøns Sogn« i 1943.

Han nåede ikke sin faders og sin farfaders høje alder. En mavekræft, som ikke kunne bortopereres, kastede ham på et langva-

rigt og smerteligt sygeleje, inden han døde 29. juni 1948, 71 år gammel.

Ser man tilbage på denne lange række navne på møllere i Brøns, først fæstere, så arvefæstere og endelig selvejere, er Peder Thomsen det store navn fra den gamle tid, men i nyere tid er det slægten Jacobsen, som helt behersker billedet, dygtige møllere, landmænd og forstmænd, flittige og sparsommelige, med udpræget sans for penges værdi, men også med sans for noget højere, både det nationale og det kristelige.

Anders Malling.

Bilag 1.

»Fundats for Peder Thomsens legat.

Givet til Guds Ære og til de Fattige og Nødtørftige deres Underholdning:

1. Til Orgelverkets Vedligeholdelse udi Brøns Kirke aarlig fire Rigsdaler, siger 4 Rdlr.

2. Til Organistens og Skolemesterens Underholdning her i Sognet, aarlig fire Rigsdaler, siger 4 Rdlr.

3. Til Huus-Arme og fattige Folk her i Brøns-Sogn, aarlig 13 Rigsdaler 1 Mark, siger 13 Rdlr. 1 Mk. Lybsk.

De fire Rigsdaler, som jeg haver given til Orgelverkets Vedligeholdelse, tages af Niels Nielsens udi Syndernes aarlige Landgilde, som han og Stafnens Besidder efter hannem aarlig i rette Tid skal betale, og, paa det at de des villigere og rigtigere skal betale, skal de ikke give nogen Lagie eller Aabodspenge (som ellers pleyer at gives paa Landgilde), men alene betale med gangbar Myndt.

De fire Rigsdaler, som jeg haver given til Organistens og Skolemesterens Underholdning, tages iligemaade af Niels Nielsens aarlige Landgilde, som ogsaa iligemaade, som de andre 4 Rdlr., uden Aabod eller Lagie, skal betales allene med gangbar Myndt.

Til de 13 Rdlr. 1 Mk. Lybsk, som jeg haver given aarlig til Hus-arme og fattige her i Sognet, har jeg given en Obligation paa Capital 1000 Mark Lybsk, siger tusind Mark Lybsk, udgiven af Borgemester og Raad i Tønder 1709 paa S. Johannis Baptistæ Dag, til Hans Andersen Sognefoged, boendes i Hjemsted, paa hans Myndlings Mette Jessdatters Vegne, som til mig imod Capitalens Erliggelse er overdragen, som med Borgemester Lorentz Tychsens Paaskrift er samtykt og confirmeret d. 8. Nov. Anno 1713.

Kirkens Patroner vilde dette udi Kirkebogen uforandret lade indskrive, paa det at disse bemeldte 21 Rdlr. 1 Mk. dennem, som det er given, ikke skulde forvendes eller afgaa, men stedsevarende og evindeligen dennem aarligen erlægges og betales.

Præsten og Kirke-Værger, som nu ere eller herefter kommandes vorder disse fornævnte 21 Rdlr. 1 Mk. aarligen ville oppebære og derfor qvittere og til dennem, som meldt er, rigtig uddele.

Om saa skede, at den fattige Capital, som staaer ved Tønderby, blev opsagt, eller ikke raadeligt længer at lade staa, Kirkens Patroner, Præsten med flere gode Kristnes Raad vilde have Omsorg for, hvor Capitalen bedst kan blive anvendt og hensat, at de fattige og det, som er givet til Guds Ære, intet skulle forkortes. Derfor vil Gud igjen være deres Løn.

Dette er saaledes min fuldkommen Vilje, hvorfor jeg det med egen Haand skriver og underskriver, og mit sædvanlig Zignet fortrykt.

Datum Brøns Møll, Anno 1725 d. 25. May.

Peder Thomsen^{«13}

Bilag 2.

Taxations-Instrument.

Actum Brøns Mølle d. 5. Nov. 1755.

Som vi underskrevne 2 Tømmer og Muur Mænd at Requisitionem er bleven beordret at ilægge og taxere Brøns Møllens Bygninger, saavel som Mølle Werket, med sine Tilbehøringer, hvilcke worder eiet af Herr Birkvoigt Andersen, saaledes som det kunde staae, for alle videre Vurderinger og vi det, naar forlanges med Eed kunde stattsfæste. Saa haver vi oss i Dag udi samme Mølle betideligen indfunden og i Herr Cantzelle Raad og Herretz foged Hoffmanns Overværelse, denne Mølle og sine Bygninger, cum pertinentiis nøye igiennemseet, og paa efterfølgende Maade, samme det retteste og beste, vi haver videt, taxeret.

Imo dend liden Mølle

synden Broen og Slusen drives af overfaldende Vand, bestaar af 3 fag Huus, 20 foed breed a fag 14 Rd. . .	42	Rd.
Quern Ladet med Vand og Knag Hiul samt anden Tilbehør	30	»
Dend øverste Mølle-Steen 5 Tom tyck a 7 Rdl. . . .	35	»
Dend nederste Mølle-Steen 2 Tom tyck a 7 Rdl. . .	14	»

Iido Broen.

Broen er 20 Allen lang og 12 Allen breed taxeret til Bag floden (a) for	266	»	32	Sk.
2 Belker ved Siden af Broen 27 Allen lang a 2 Mark Allnen	18	»		
13 Stenger	4	»	16	»
7 Skotter	9	»	16	»
3 Maal Skotter med Tilbehør	5	»		
flanck Wercket paa Broen	20	»		
48 Pæel under Broen og Bagfloden	96	»		

III *ti* *o* *d* *e* *n* *d* *s* *t* *o* *r* *e* *M* *ø* *l* *l* *e* *b* *e* *s* *t* *a* *a* *r* *a* *f*

7 fag 24 foed breed a 24 Rdl.	168	Rd.	
2 Quern Lade, 2 Knag Hiule og 2 Vand Hiule	200	»	
3 lang Jern med Tapper, Riner og Wodderer (b) ..	60	»	
Oven Steenen paa Rug Quernen, 5 foed 2 ¹ / ₂ Told (c) bred og 16 ¹ / ₂ Told tyck, a Told 8 ¹ / ₂ Rdl.	140	»	12 Sk.
Under Steenen paa samme Quern 11 Told tyck a 8 ¹ / ₂ Rdl.	93	»	24 »
Over Steenen paa Malt Quernen, 5 foed 2 Told breed og 9 ¹ / ₂ Told tyck a 8 ¹ / ₂ Rdl.	80	»	36 »
Under Steenen paa samme Quern 3 Told tyck a 8 ¹ / ₂ Rdl.	25	»	24 »
2 fag Quist Huus vesten ud ved Møllen med et Kammer, Kielder og Skorsten udi a 20 Rdl.	40	»	

IV. Sals og andere Huus.

14 fag Sals Huus, med 3 Skorstene udi nye Bygning af Grund Muur tækket med Is Tag, eller Røer, 2 Arkover (d) og Caamerer paa Loftet, maalet over- alt i Værelserne 32 foed breed a 50 Rdl.	700	»	
de 2 Arkover og muret Kielder	160	»	
5 fag Brøgger Huus norden ud fraa Vann Huuset med Oven, og Skorsteen udi, 20 fod breed a fag 10 Rdl.	50	»	
5 fag Loe og Baas 20 foed breed a 4 Rdl.	20	»	
8 fag Vester Lade 19 foed breed a fag 20 Mark ..	53	»	16 »
13 fag Nor Lade 22 foed breed a fag 5 Rdl.	65	»	
3 fag Vaand Huus 19 foed breed a fag 3 Rd. 24 Sk.	10	»	24 »
3 fag nye opbygte Smiede Huus, tækket med Pan- der a 12 Rdl. 24 Sk.	37	»	24 »

Summa 2508 Rd. 32 Sk.

Denne Taxation haver vi underskrevne Mænd fuldbyrdet efter beeste Skjønsomhed, Videnskab og forstand, uden ald Partilighed og kand samme alle tiider, naar det vorder paadsked, med vorris Eed Bekræfte.

Som skedde Brøns-Mølle ut supra.

Christen Pedersen af Bevtoft.

Jørgen Thomsen af wester Gasse.

Saaledes passeret udi min Overværelse attesteres.

G. Hoffmann²⁰.

(a) Et flaad, i reglen af brædder, i forlængelse af frislusen; forhindrer udhuling. (b) Rine, en bøjle, som den øverste møllesten er ophængt i. Wodderer ukendt. (c) Tommer. (d) Alkover.

Bilag 3.

»Instrumenter og Redskaber, som hører til Møllernes Brug«.

A. I Vandmøllen.
 3de Toeskjeps Ballier.
 6 smaae do.
 2 Grynkasser.
 En Roldkasse. (a)
 en Tønde.
 3de Kornsolde.
 en Kornbing. (b)
 en ditto.
 en gl. Rugsteen med jern Ring.
 en halv Tønde til Kornopmaaling.
 en Skjeppe.
 en halv do.
 2de Kaaber Toldkopper. (c)
 en lang Bikker. (d)
 en Takkel med 3de Stryger. (e)
 en stor jern Knibtang.
 en stor jern Mokker. (f)
 3de Kiiljern. (g)
 en Dombart. (h)
 en stor Bucsave.
 en Slibesteen med Trug og Vinde.
 14 Stkr. jern Bikkerer.
 2 spids do.
 en liden Ballie.
 et Kornsold.
 en jern Stang.
 en Kocfod.
 og B. I Veirmøllen:
 En Toeskjeps Ballie.
 3de smaae Ballier.
 en Hammer.
 et Kiiljern.
 en Dombart.
 en Sauge.
 og et Kaaber Toldkop.

- (a) Formentlig en kasse på ruller eller hjul.
 (b) Kasse, kiste.
 (c) Mål af kobber, 1/20 skæppe, hvormed man opmålte toldkornet. De to toldkopper findes nu hos fru Thoma Jacobsen i Aabenraa.
 (d) Bildejern, hammer med mejselformet hoved til at skærpe møllesten.
 (e) Talje med 3 skiver.
 (f) stor hammer, forhammer, med fladt hoved.

- (g) Kiler til fastgøring af møllesten.
 (h) ukendt redskab. Ordet står måske i forbindelse med det tyske skældsord »Dumm' Bart«; jvf. »jomfru« i brolæggersproget.³⁷

Bilag 4.

H. C. Jacobsens vurdering af hoveriet til Brøns mølle 1853.

Taxatorerne angiver allerførst en Beregning paa 24 Sk. pr. Plov aarlig til at dække det saakaldte Spand og Gang Arbeide ved Møllens og Broens Reparationer, som udgjør 60 Rd. Naar de dermed meener de sædvanlige eller almindelige Præstationer af Egter, saa kan det omtrent passe, f. Eks.

	Rd.	Sk.
a. hvert 16. Aar behøves i Almindelighed 2 Vandhiule bestaaende af 96 Lbfod Ege Træ eller 6 Læs a 5 Rdl., er 30 Rdl., altsaa aarlig	1	42
b. Hvert 30. Aar behøves i Almindelighed 2 Axeler, disse at hente paa Østkøsten af 8 Miiles Afstand med 6—8 Heste hver og 4 Karle. Saadan en Reise medtager 3—4 Dage. Vil man leie dertil, koster det sædvanlig 30 Rdl., undertiden meere for hver; Er for dem begge 60 Rd., altsaa aarlig	2	
c. En nye Steen hvert 8. Aar til hver af de 3 Qverne er i Fragt for alle 3 Qverne a Styk 3 Rd. 16 Sk., 10 Rd. eller aarlig	1	12
d. 12 Tyldt Breder og 1 Td. Tiære aarlig, til Vandhiul Skovle, Beklædning paa Møllen, Maalerender og Flod a Tyldt 2 Mk. 12 Sk. i Fragt	11	
e. Desforuden forbruges omtrent aarlig 10 Læs Egetræ for det Meste til Reparationer og Gangtøi a 4 Rd.	50	
1. Paa denne Maade udkommer Taxatorernes først- anførte Sum saa omtrent	66	6
2. De anfører dernæst en Dæmning, som man maa have sammenkiørt uden for Broen, naar Broen ombygges af Nyt eller den er bleven utæt ved Ridstæget eller Grundværket. Dertil behøves omtrent 12.000 Læs Jord. Naar Reparationen er færdig skal dette bort igjen, men sædvanlig faar man kuns de 3/4 Deele, altsaa 900 Læs eller i Alt 2100 Læs. For at lade og paakiøre dette samt Haandarbeidet ved Digets Sætning regnes 6 Sk. pr. Læs, er 262 Rd. 12 Sk. Dette regner man skeer i det Mindste hvert 15. Aar, omtrent siden 1827 er det skeet 2 Gange og er altsaa aarlig dertil	17	23

3. Derefter anfører de Planeringen ved Bagdybet, men dertil hører ogsaa Jordkiørselen til Brohovederne og et fælles Veilykke og Dæmning, hvortil sædvanligvis behøves 20 Vogne a 1 Rd. og 30 Karle a 1 Mk., aarlig er 30
4. Fremdeles anfører de Mølledammens Rensning til 250 Rd. hvert 60. Aar. Denne regning er ligesom de forrige uantagelig. Skaulund Mølledam, som vist ikke er over 1 Tønde Land stor, har kostet 5000 Rd. at rydde. Sæt nu, at det ene Tusinde Rigsdaler gik til 1 Process, saa var det dog 4000 Rd. Omendskiønt der siden denne Tiid flere Gange er bleven noget opryddet, trænger den igjen til en fuldkommen Rensning. Østergaards Mølledam er omtrent 1 Tønde Land stor, denne kostede 4000 Rd. at rydde uden Process. Brøns Mølledam er vistnok 40 T. Land i størrelse. Skulde man nu derefter gjøre Beregninger og man endogsaa kuns regnede, at den behøvede at ryddes Engang hvert Hundrede Aar, saa blev det dog aarlig 1600 Rd., men jeg sætter det kuns til 200
5. Transporten med Toldkornet til Tønder eller Høyer anfører de til 33 Rd. Hvordan de vil faa de ifølge deres egen Taxt anførte 500 Td. Rug og Malt, 15 Td. Hvede og 50 Td. Brendkorn, ialt 565 Td. transporteret fire Miil for neppe 3 Sk. pr. Td., forstaar jeg ikke. Efter hvad det altid har kostet, saa er der bleven betalt for 1 Tønde Hvede eller Rug 16 Sk. Altsaa 375 Td. Rug, 15 Td. Hvede, ialt 390 Td. a 16 Sk., og 125 Td. Malt, 50 Td. Brendkorn a 12 Sk. 173 36
6. Møllens Tækning har de anført for Tag og Reeb med 80 Rd., men de har glemt Haandlanger Arbeidet og Ryggen at grave, kiøre til og ligge paa, som jeg anslaaer til 16 Rd. Det er beregnet at ligge i 16 Aar, omendskiøndt den sidste Tækning laa kuns i 12 Aar. 6
7. Mølledæmningsens Vedligeholdelse har Taxatorerne kuns anslaaet til 6 Rd. for 121 Vaand eller 2 2/5 Sk. pr. Vaand. Jeg har i en Række af Aar holdt 1 1/2 Vaand for Vester Vedsted Sogn for 1 Rd. aarlig, og 1 Vaand for Seem Sogn, som har betalt mig, hvad der behøvedes, og som sædvanlig har

- kostet 40 Sk. aarlig. Jeg har anslaaet hele Dæmningen til 24 Sk. pr. Vaand, som er vist meget billigt, men bliver dog aarlig 60
8. Videre ere Taxatorerne ikke komne; de har ikke gjort Regning paa, at Broen og Sluseværket i det Mindste hvert 30 Aar skal opbygges af Nyt; ja den sidste Broe stod kuns i 22 Aar. Jeg har beregnet det saaledes: I Broen med Tilbehør er der efter Opmaaling 218 Lbfod fyr og 3660 Lbfod Ege Træe, og i Huuset over Hiulene op i Tagladet 68 Lbfod fyr og 941 Lbfod ege Træe, ialt 286 Lbfod fyr og 4601 Lbfod Eg. Fyr Træet beregnet til 20 Lbfod pr. Læs er 14 Læs a 4 Rd. Egetræet 16 Lbfod pr. Læs er 287 Læs a 5 Rd. Egetræet er beregnet 1 Rd. dyrere pr. Læs, dels fordi det skal hentes i Skovene, dels ogsaa fordi det som raa Material har mere Overmaal. Rigtig nok ere Læsene ikke store, men altid større ansatte som Hør-læssene, og fragten er i forhold dertil; thi hvem kan kiøre herfra til Haderslev, Apenrade eller de paa Østkøsten liggende Skove, ikke at tale om at reise til Flensborg for 4—5 Rigsdaler. 34 Tyldt Breder a 2 Mk. 12 Sk. i fragt 31 Rd. 8 Sk. Kjørse-len hiemme med Leer, Jord etc. anslaaes vist ikke for høit, naar man regner det paa 150 dage med 1 Vogn a 1 Rd., 150 Rd. Haandarbeidet 12 Karle i 13 Uger til begge Deelee at slaa Pæle, bære Tømmer og Jordarbeidet a 16 Sk. for hver Karl: 312 Rd. Ialt 1984 Rd. 8 Sk. Dette fordeelt paa 30 Aar bliver aarlig 66 2
9. Møllehuset og det derværende Værk er vel ikke udsat for at forraadne, i det Mindste en Deel deraf, men dog i Tidens Længde kan det som alt andet ogsaa trænge til at opføres af Nyt, og om ikke før, saa er det Ildebranden underkastet, og man overdriver vist ikke, om man gjør Regning paa, at det skal opføres af Nyt 1 Gang hvert 100 Aar. Min Beregning er som følger: I Møllebygningen er ligeledes efter Opmaaling 1124 Lbf fyr Træe og 1306 Lbf. Egetræe, og i Mølleværket 193 og 878, ialt 1317 Lbfod fyr Træe og 2184 Lbfod Eg. Fyrtræet beregnet som før efter 2 Lbfod pr. Læs er 66 Læs a 4 Rdl.: 264 Rdl. Egetræet 16 Lbf. pr. Læs er 136 Læs a 5 Rd.: 680 Rd. 21½ Tyldt Breder a 2 Mk. 12 Sk. i fragt er 19 Rd. 34 Sk. 100

Td. Kalk a 7 Sk. i fragt er 14 Rd. 28 Sk. 3000 Muursteen 200 pr. Læs er 150 Læs, disse at hente i Vinom eller Spannedgaard paa 1½ Miils Afstand pr. Læs 1 Rd. er 150 Rd. 3 Læs Jerntøi at hente i Flensborg a Læs 8 Rd. er 24 Rd. 735 Tag Pander til Vandhiulenes Skierm i Apenrade 4 Læs a 4 Rd. er 16 Rd. Desforuden behøves Egter hiemme til Leer, kløvede Steen og Marksteen til Grundvold og Muur ved Vandsiden, samt Sand og Jord, som lav ansat vist nok kan beregnes paa 300 Dage med 1 Vogn a 1 Rd.: 300 Rd. Og Haandarbeidet beregnet til 12 Karle daglig i 15 Uger bliver 1070 Dage a 16 Sk. om Dagen paa egen Kost: 356 Rd. 32 Sk. Ialt 1824 Rd. 46 Sk., dette fordeelt efter ovenanført paa 100 Aar bliver aarlig 18 12

Rigsdaler . . . 637 31 Sk.³⁴

KILDER OG HENVISNINGER

Foranstående artikel om Brøns mølle er et sammendrag af et næsten fire gange så stort manuskript, hvoraf et duplikat er deponeret i Landsarkivet i Åbenrå. Der henvises dertil under navn af »manuskriptet«.

Hovedgrundlaget for dette manuskript er »Brøns Møllens Arkiv« (B.M.A.), en stor samling af dokumenter, originaler så vel som kopier, der er samlet af Lydik og Aage Jacobsen. Dette arkiv, som der ofte henvises til, er nu deponeret i Landsarkivet i Åbenrå.

1. Kong Valdemar den Andens Jordebog, udg. og oplyst af O. Nielsen, København 1873.
2. Rigsarkivet: Tyske Kancellis indenlandske afdeling. Akter angående Delingen af Arven efter Hans den Ældre 1580—84 (100). Jeg har med tak modtaget denne oplysning af arkivar Emilie Andersen.
3. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, Bd. III, S. 180.
4. Disse og de fleste af de følgende oplysninger fra tidsrummet 1600—35 stammer fra undersøgelser i Rigsarkivet, foretaget af postmester Olav Kjems, København, der har meddelt sine resultater til møller Aage Jacobsen og elskværdigt givet mig tilladelse til at benytte dem her.
5. Rigsarkivet. Haderslevhus' Regnskab for 1635—36, bilag nr. 303-4. Kopier i B. M. A.
6. Haderslevhus' Regnskab for 1636—37, bilag nr. 271-4. Kopi i B. M. A.
7. Rigsarkivet. Rtk. Kontorer for Slesvig. Akter vedr. Møller og Fiskerier i Haderslev Amt. Ca. 1681—97. Kopi i B. M. A.
8. Olav Kjems som anført.
9. Rigsark. Haderslev Amts Regnskab 1662—63. Bilag nr. 7. Kopi i B. M. A.

10. Samme for 1688—89. Kopi i B. M. A.
11. Samme for 1687—88, bilag nr. 4. B. M. A.
12. Et inventarium, som blev opskrevet ved denne lejlighed, er gengivet i manuskriptet.
13. Kirkens patroner har ganske rigtigt ladet dette indskrive på første blad i en ny regnskabsbog for legatet; den opbevares nu på Landsarkivet i Åbenrå. Retskrivningen er her noget moderniseret, jvf. Hans de Hofmans Fundationer. Tom. IV, Kløb. 1759, pag. 576.
14. Rigsark., Rentekammerets tyske Forestillinger. Kopi i B. M. A.
15. Originalen i B. M. A.
16. »Vestkysten«s kronik 8. febr. 1945.
17. H. A. Brorson: Troens rare Klenodie, nr. 271.
18. Rigsark., Haderslev Amtsregnsk. 1687—88, bilag 4. B. M. A.
19. Originalen i B. M. A.
20. Landsark. i Åbenrå, Haderslev Amts Arkiv, Sager fra Slesvigske Registr. 195 A.
21. Rigsark., Rentekam. tyske Forest. Kopi i B. M. A.
22. Hviding Herreds Skyld- og Panteprotokol, 28. marts 1749.
23. Hans Kyrre: Gamle jyske Vandmøller. Saml. til Jydsk Historie og Topografi, 4. Række, II. Bd., s. 252—69.
24. Originalen i B. M. A.
25. Kopi i B. M. A.
26. Steen B. Bøcher: Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. København 1942, s. 176.
27. Dels kopier, dels originaler i B. M. A.
28. Koncept i B. M. A.
29. Som 27.
30. Register til Stamtavle over Slægten Jacobsen. Ved Hans Christian Jacobsen 1872. Videreført af Aage Jacobsen til 1945. Privat tryk, Ribe 1946.
31. Meget udførligere omtalt i manuskriptet.
32. Orig. i B. M. A.
33. N. C. Simonsen: Mølleieernes Stilling før og efter Lov af 14de April 1852. Skive 1871.
34. Koncept i B. M. A.
35. Udførligt refereret i manuskriptet.
36. Bøcher, anførte værk s. 239.
37. Adjudications-Contract i B. M. A.

Gamle nordslesvigske skolebøger

Studier til belysning af Slesvigs kulturelle autonomi

Af H. Hejselbjerg Paulsen.

Gamle skolebøger, — kan et sådant emne friste en forfatter? Eller en læser? Skolebøger hører sædvanligvis ikke til de minder, der står i stråleglans, heller ikke når man får dem på en passende afstand. Både landsbydrengene og latinskoledisciple har alle dage hurtigt skilt sig af med dem og kastet dem bag sig, når de forlod skolen. Færdig med dem! — Alligevel må det siges, at emnet slet ikke er uinteressant, ja man tør endog føje til, at det har krav på vor store interesse. For det første er netop skolebøgerne og deres historie et betydningsfuldt led i vor kultur- og åndshistorie. De er *vigtige kulturdokumenter*, som ikke kun fortæller om vort folks oplæring i de forskellige discipliner, som det altid har været folkeskolens sag at tage sig af, men herudover er de uanselige og hidtil oversete bøger et uundværligt anskuesmateriale til belysning af landsdelens ejendommelige kulturelle autonomi. Ja endnu mere, de fortæller egentlig både mere og bedre om landsdelens omtumlede skæbne og særprægede historie end bindstærke lærde værker med alle oplysninger om forhandlinger og stridigheder mellem konge og hertug og ridderkab, om arveret og fortolkning af politiske og statsretslige overenskomster, om krig og kiv i én uendelighed.

Nu til dags hører de gamle skolebøger til de store sjældenheder. Datiden værdigede dem ingen synderlig interesse, de fleste af dem findes end ikke i offentlig eje på vore store biblioteker. I ikke få tilfælde er hvert af de bevarede eksemplere unika, og der findes også eksemplere på, at bøgerne er helt forsvundet, de eneste spor, der er tilbage, er, at man kan påvise, at de må have eksisteret engang.

Til nærmere orientering må vi først trække en grænse op. Administrative grænser, verdslige og kirkelige, er i århundreders løb blevet trukket på kryds og tværs gennem vor landsdel. Hænder har trukket dem, og hænder har slettet dem, og store, afgørende følger har alt dette egentlig ikke haft for vor befolkning. Men een grænse danner dog en undtagelse, det er *stiftsgrænsen mellem Ribe og Slesvig stift*. Den betød mere end alle de andre vilkårlige grænser tilsammen, thi den blev i århundredernes løb til *en kulturel grænse*, tilmed blev den ved reformationen trukket så hårdt op, at den i praksis blev bredere og dybere end Skagerak. Thi Skagerak forbandt dog Danmark-Norge, men stiftsgrænsen skilte Sønderjylland fra Kongerigerne og dermed fra den danske kulturkreds. Det er meget vigtigt, at man holder sig dette for øje. Desværre overses dette forhold ofte i de gængse fremstillinger af landsdelens historie, både de videnskabelige og de populære, og det har igen givet anledning til adskillige misforståelser.

Hvad der skete eller ikke skete i 1721 skal ikke drøftes her. Desværre for os blev aktstykkerne vedrørende incorporationen affattet så uklart, at man senere fra tysk side har kunnet påstå, at der ikke blev foretaget nogen ændring i Sønderjyllands *statsretslige* stilling. I og for sig er denne gamle strid mellem danske og slesvig-holstenske lærde nu uden enhver betydning, i hvert fald i praksis. Af langt større betydning blev det imidlertid, at *det kulturelle skel* mellem Sønderjylland og dobbelt-monarkiet *ikke blev slettet*. Hertil og ikke videre gik Danmark-Norge. Syd for Kongeåen (som vi for nemheds skyld kan kalde den noget indviklede stiftsgrænse) lå Hans Majestæts tyske Hertugdømmer¹. Det er betegnelsen for Slesvig og Holsten gang på gang i 17. og 18. århundrede. I overensstemmelse hermed vedblev Sønderjylland (i forbindelse med Holsten) at sortere under kongens tyske kancelli, og selv om man i 1721 havde haft en mulighed for at tilbagevinde alt, hvad der i århundreders løb var tabt kulturelt, blev denne mulighed ikke i ringeste grad udnyttet. Det er derfor urigtigt, når det ofte siges, at omkring 1721 blev den sejrende enevældes kirkelige reformer (kirkeritualet og alterbogen) indført i Sønderjylland. *Det skete netop ikke*. Ligesålidt som at Christian V.s Danske lov blev indført her. Alt blev ved det gamle,

dvs. man benyttede stadig Palladius Alterbog eller Adam Olearius Schleswig Holsteinisches Kirchen-Buch — eller ingenting. Slesvig blev »Unisancens Land«, mangfoldighedens eldorado. Heller ikke Kingos Psalmebog (1699) blev autoriseret for Sønderjylland og indført her, den blev den forordnede salmebog for kongerigerne, men nåede ikke over Kongeåen. Sønderjyllands danske menigheder havde ingen dansk salmebog fælles med Danmark-Norge: enten sang man nogle få danske salmer udenad hver søndag, eller man benyttede tyske salmer. Først i 1717 udgav præsten i Varnæs, B. C. Ægidius, en dansk salmebog beregnet for dele af Nordslesvig. Det er den første danske salmebog, som her i landsdelen er blevet brugt i kirken².

På samme måde forholder det sig med skolebøgerne. De kongerigske — for så vidt de var autoriserede — nåede ikke over Kongeåen. I »Hans Majestæts tyske Provintser« var tysk det rette sprog, og kunne man ikke klare de problemer, som dette forhold rejste, måtte man selv finde på råd. Så enkelt og ligetil ligger det.

Men slet så lige til var det nu heller ikke, i hvert fald ikke i det praktiske liv. Nordslesvig havde jo nemlig ikke tysk kirke- og skolesprog. Det havde unægtelig været mest hensigtsmæssigt, at man så benyttede danske skolebøger, men — man havde ingen. Man kan nok lære at regne på et fremmed sprog eller efter en bog på et fremmed sprog, i Nordslesvig har det været praktiseret i århundreder, helt til ca. 1800 og igen fra 1888 til 1920. Derimod kan man ikke lære den kristne børnelærdom, således som den foreligger udformet i Morten Luthers katekisme, med mindre børnene da betragtes som papegøjer. Og da Nordslesvig stort set havde dansk kirkesprog, måtte man nødvendigvis have en dansk katekisme. Her måtte altså en løsning til. Og spørgsmålet blev løst allerede i 1500-tallet. Katekismen er således den første danske skolebog (lærebog og læsebog) i Nordslesvig, og den er tillige den eneste bog, som har bevaret sin stilling som dansk skolebog urokket, helt til 1920. Alle andre skolebøger regnebøger, læsebøger osv. kom først i brug langt senere. Til gengæld holdt de stillingen forbavsende længe uanset alle omvæltninger. Endnu så sent som i 1886 udkom f. eks. en dansk læsebog — en fibel — udgivet af en gammel degn i Mellemslesvig (Sønderløgum). Også en dansk-tysk sangbog med et højst interessant

indhold udkom endnu i 1869 i Flensborg »til brug for nordslesvigske skoler«. Men i 1888 blev der som bekendt sat et eftertrykkeligt punktum bag denne udvikling. Kun katekismen og bibelhistorien fortsatte som skolebøger hele perioden ud.

De nordslesvigske skolebøgers historie begynder ved reformationen. Om der har eksisteret skolebøger i vor forstand i den katolske kirkes tid er uvist og usikkert, vi lader derfor dette spørgsmål ude af betragtning. Men hvad var reformationen? Og hvad kom den til at betyde m.h.t. vort emne?

Hvad reformationen var, og hvordan den formede sig, kan hvert større skolebarn svare på. Men når talen er om vore egne, er virkeligheden dog den, at ingen — hverken skolebørn eller lærde — kan give et tilfredsstillende svar.

Man har ganske vist menet, at alt lå i klar belysning, at her var ingen gåder eller ubesvarede spørgsmål. I alle jubelår blev bevægelsen og dens betydning for land og folk i svulstige, letflydende ord løftet op i højder, hvor selv talerne blev svimle. Og i lærebøger hedder det, at nu oprandt evangeliets klare dag, at den evangeliske prædiken slog dybe rødder i folkets hjerter og vakte det af den åndelige sløvhed, hvori det var nedsunket. Men med rette spurgte en så kyndig mand som Carsten Petersen: Hvor er sporene? »Hvem har vidnet herom i Sønderjylland? Ingen! Der er tavshed som ved en grav. Der var intet Filadelfia i Sønderjylland«⁸. Han er ikke den første, som har anvendt nye synspunkter ved bedømmelsen af reformationen og reformatorerens gerning i Sønderjylland. Før ham skrev en anden kyndig mand, L. J. Moltesen, at den danske kirke allerede på Valdemar Atterdags tid var inde i en udvikling, der syntes at skulle have fortsat sig jævnt fremad, påvirket vel af den tyske reformation, men ikke, som den blev, *slugt af den og herefter mere afhængig af Tyskland*, end den før havde været af Rom.

Disse udtalelser indeholder utvivlsomt en dyb sandhed. Men når talen er om bevægelsens opståen og udbredelse i Nordslesvig, specielt i Haderslev, må det dog vist siges, at *i begyndelsen* var det *en dansk bevægelse*, og den gik i retning af et »Filadelfia«. Der er ganske vist kun få vidner, som træder frem og taler, men hvad de siger er godt nok. Man må dog straks føje til, at i den følgende overgangstid, hvor enkelthederne ligger skjult i et tilsy-

neladende uigennemtrængeligt mørke, blev alle spæde spirer til nyt åndeligt liv kvalt. En dyne blev lagt over dem.

I sin noget pessimistiske bedømmelse af bevægelsens åndelige side overser Carsten Petersen dog et og andet, som viser, at der virkelig var tale om en åndelig fornyelse, om en nyskabning, og at den blev udformet på dansk.

Først må nævnes den nye salmesang på dansk, som brød frem tilsyneladende spontant og steg i styrke allerede i 1520erne. Det rygtedes ligefrem i landet, hvad der foregik i Haderslev.

Har man haft dansk messe og salmesang 1528, tør man gå ud fra som givet, at man også i vort område har benyttet en dansk oversættelse af Luthers lille katekisme. Det var tre hjørnestene, den nye lutherske kirke måtte bygge på. At Haderslev området har haft sin danske katekisme kan ganske vist ikke direkte påvises p. gr. af kildernes utilstrækkelighed, men et fingerpeg herom har man i hvert fald, idet den ældste danske katekisme udgivet af Palladius har holdt sig længst just i vore egne.

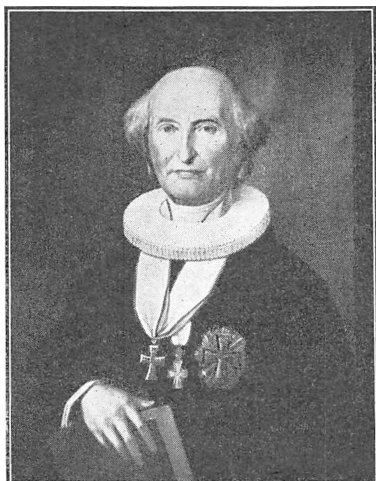
Under sine studier i Sønderjylland fandt professor *Mejborg*, før han udgav sit kulturhistorisk så betydningsfulde værk, *Nordiske Bøndergårde*, bind I *Slesvig* (1892), flere gamle katekismusudgaver, som måske kan kaste lys over spørgsmålet om, hvilke katekismusudgaver der har været i brug her. Han nævner⁴ en udgave trykt i Malmø 1537, dvs. Frants Vormordsøns katekisme. Kan der også her spores en forbindelse mellem Haderslev og Malmø? Endvidere en udgave fra 1538, trykt i København, den må være identisk med den første bevarede bearbejdelse på dansk af Luthers lille katekisme ved Palladius. Palladius udgav den allerede i 1537, men denne udgave eksisterer ikke mere. Det må iøvrigt anses for tvivlsomt, at han selv har oversat den, idet han i fortalen bl. a. siger »derfor lod jeg kortelig udsætte denne lille bog paa danske«, jfr. Aarsberetning og Meddelelser fra Det store kongelige Bibilotek II p. 165, hvor Chr. Bruun udtaler som sin mening, at Palladius næppe har oversat bogen. En formodning om, at både Vormordsøn og Palladius har kendt og benyttet et nu ukendt sønderjysk forlæg kan næppe afvises. Hvordan det nu end forholder sig hermed, så er et i hvert fald klart: denne katekisme (Pall.) har holdt sig længst i Nordslesvig⁵. længe efter

at den i kongeriget var afløst af andre. Visse steder i Nordslesvig må den have været i brug endnu i hele det 18. århundrede, da den endnu er optrykt i Flensborg 1760 og 1770.

På den anden side findes der også tydelige vidnesbyrd om, at det tyske sprog må have opnået en dominerende stilling i reformationsårhundredet. Det gælder først og fremmest i købstæderne, hvor dansk hurtigt og energisk er blevet lukket ud. Men hvem lukkede døren i? Historien er mærkelig tavs på det punkt — skønt vi her står over for et af de vigtigste spørgsmål i vor historie. Overgangstiden mellem gammelt og nyt (fyrstekirkerne) såvel som selve reformationens virkelige forløb og åndelige betydning ligger stadig uudforsket hen i mørke. Så meget er dog sikkert: *Ordinatio ecclesiastica* (Odense 1537) skulle gælde både i kongerigerne og hertugdømmerne, men blev ikke godkendt af landdagene i hertugdømmerne. Christian III. opfordrede da Bugenhagen til at udarbejde en ordinans »de yn den Fürstendömen . . . schal gehalten werdenn« (1542). Christlike Kercken Ordeninge blev nu godkendt og herved skabtes *en fælles kirkelig grundlov for Slesvig og Holsten* — og ikke for Slesvig og Danmark. Reformationen kom således til at betyde en yderligere udskillelse af Sønderjylland fra kongeriget, og den fik i endnu højere grad end i selve kongeriget karakteren af en tysk bevægelse. I stedet for én herre, biskoppen i Slesvig, fik den sønderjyske kirke nu i 1544 tre landsfyrster, der hver for sig overtog kirkeregimentet i hver sin landsdel. Kirken var således uden ledelse, helt overgivet fyrstelig vilkårlighed⁶.

Kirke-ordningen 1542 nævner intet om dansk, kirkesproget er ifølge den overalt tysk (plattysk). Om skolen foreskriver den, at børnene som ikke lærer latin skal undervises i »den Anfanck eines godtsaligen Levendes Vorholde«. Og øvrigheden har pligt til at overvåge »de düdeschen Scholen der Kinder unde Megedecken⁷«. Rent kirkeretsligt var der således intet til hinder for, at de nye fyrstekirker fik tysk kirkesprog. Og de har vel også haft det en overgang? Menighederne var jo iøvrigt vant til, at kirkesproget, det hellige sprog, i den katolske tid ikke blev forstået af alle. Kun prædikenen blev holdt på folkesproget. Nu blev tysk det hellige sprog. I købstæderne holdtes ganske vist en dansk froprædiken, men også her var liturgi og salmesang tysk⁸. På landet

*Generalsuperintendent
J. G. Chr. Adler (1756—1834).
Ridder, Kommandør
og Storkors af Dannebrog.
Maleri af C. A. A. Goos.
Dansk privateje.*

må vel i hvert fald prædikenen være holdt på dansk. Men måske også kun den. I landsognene i hvert fald i Haderslev amt finder man nogle mærkelige spor, som meget klart peger i den retning. Hvordan er det f. eks. ellers gået til, at børnene i amtets skoler i 1650 bruger en *tyisk katekisme*, som Stephan Klotz får afskaffet og erstattet med en dansk? Eller at man møder spor af *tyisk salmesang*, f. eks. i Hammelev 1745⁹. Her er det tydeligt nok ikke tale om noget nyt, som trænger sig på, men om en gammel skik, som her endnu delvis er bevaret. Spørgsmålet lader sig altså ikke klart besvare, men umuligt er det ikke, at hele Sønderjylland en overgang har haft tysk kirkesprog, men dansk prædikelsesprog. I Nordslesvig har dansk i så fald langsomt erobret noget af sin gode ret tilbage.

Da reformatorerne sprængte kirken, blev også Nordeuropa sprængt i småstykker, hos os opstod *småstaternes fyrstekirker*¹⁰, hvor det folkelige reformationsrøre hurtig blev kvalt, og *Nordslesvig* blev fra nu af blot *en dansktalende nordtysk provins*. Her står vi ved hovedårsagen til alle senere ulykker. Hvad der siden før 1800 kan nævnes af navne på »fortyskningsmænd« eller eksempler på forkvaklede forhold, er altsammen kun secundære foreteelser afledt af det skæbnesvangre forhold, at de forskellige sønderjyske landsdele i det 16. årh. kom under *et tysk kul-*

turelt hegemoni. At befolkningen selv har følt det som en uheldig tilstand er vel troligt nok: protester lød i hvert fald her og der, men i det lange løb fandt man sig vel til rette under tingenes tilstand, ja endog i en sådan grad, at det senere kostede oplysningstidens mænd — med *Adler* i spidsen — store anstrengelser at få danske skolebøger indført i *Nordslesvig*. Hvert skridt frem måtte tages under en utilfreds almues knurren. I *Sydslesvig* gav man derfor hurtigt op, »es ist nicht der Mühe wert« konstaterer *Adler*¹¹. Men alligevel fortjener netop oplysningstidens mænd at blive nævnt med hæder for deres indsats for modersmålets bevarelse i selve *Nordslesvig*. Herom fortæller skolebøgernes historie deres tydelige sprog. Var det ikke lykkedes *Adler* og hans medhjælpere at få de tyske skolebøger afskaffet allerede omkring 1800, er det tvivlsomt, om Sønderjylland var »vågnet« i 1840'erne. *Adlers* navn burde stå på Skamlingsstøtten i stedet for flere tilfældige og ret intetsigende navne.

I juni og juli 1649 foretog generalsuperintendent *Stephan Klotz*¹² sin første visitationsrejse gennem Haderslev amt. Netop denne mand er siden blevet udskreget som danskerhader par excellence. Det turde dog bero på en senere tids misforståelse af hele situationen. Vel har *Klotz* adskilligt på samvittigheden i så henseende. Men det må dog erindres, at han i så tilfælde altid handler som *fyrstetjener* og ikke — i hvert fald ikke altid — optræder som den selvstændigt handlende. Hvor det sidste er tilfældet, viser han sig for os i et helt andet lys, således netop i 1649-50. Under visitatsen blev *Klotz* klar over, hvor kummerlig undervisningen i landsbyskolerne var, og at skylden først og fremmest lå i, at man brugte *tyske skolebøger* overalt ved undervisningen. Han ønskede derfor *danske* skoler på landet, men ikke i købstaden, og formåede derfor kongen til at udnævne en kommission, hvori både han og amtmand Kai v. Ahlefeldt fik sæde, og som bestemte, at landsbybørnene overalt i amtet, hvor det tyske sprog var ukendt, skulle lære den *danske* og ikke den tyske katekisme, »welchen die Kinder ja nicht verstehen«. Når provsten i Haderslev, Bonaventura v. *Rehefeld*¹³, i det følgende år (1650) udgav en dansk-tysk katekisme *Theologia catechetica*¹⁴ oder Unterricht zur Goltseligkeit, står det utvivlsomt i forbindelse her med. Westfaleren *Klotz* og sakseren v. *Rehefeld* har begge indset, at nu måtte

der omsider ske en forandring i undervisningen, og de har begge taget initiativet hertil.

I fortalen til katekismen skriver v. Rehefeld, at selv om begge sprog er i brug (im Schwange) i denne by, og egnen »zwischen Teutschland und Dennemarck innen liegt«, har han dog ønsket katekismens spørgsmål og svar gengivet på dansk »for at tjene dem, som ikke forstår tysk, og for selv at øve mig i deres sprog, blandt hvilke jeg skal forvalte mit embede«.

For os at se havde det været naturligt og hensigtsmæssigt at indføre en dansk katekisme til brug i skolerne i en egn, som grænsede op til Koldings byport. Der var nok at vælge imellem, en lang række katekismer var udkommet i kongeriget længe før 1650¹⁵. Men her stillede stiftsgrænsen sig igen hindrende i vejen. Den var ikke kun en grænse mellem to stifter, men mellem kongerigerne og »Hans Majestæts tyske Hertugdømmer«, dvs. salmebøger, lærebøger osv., som var autoriseret til brug i kongerigerne, kunne ikke uden videre indføres og bruges her. *I Nordslesvig måtte man klare sig selv.*

Afskaffelsen af de tyske katekismer betød dog ikke, at man nu også kasserede de tyske regnebøger i skolerne, vi skal siden se, at denne forandring først skete langt senere.

Men lad os nu først holde os til selve *katekismen*, den gamle skoles egentlige lære- og læsebog. Om Rehefelds katekisme er nået ud over Haderslev amt, er vist tvivlsomt, der findes næppe spor af den i andre egne i landsdelen, en fælles katekisme udkom iøvrigt først langt senere. Hvert amt synes at have benyttet sin egen lærebog.

Bedst underrettet om forholdene er man for *Haderslev provstis* vedkommende. Her udgav diaconus *Paul Sass*¹⁶ en ny dansk katekisme i 1693; da han i forordet skriver nogle ord, som er gode at få forstand af, skal de gengives her: Huad hielper den gemeene mand eller den eenfoldige. At du megit i Aanden d. e. effter Aandsens gaffve i ett u-bekiendt tungemaal lærer/ eller for ham taler/ eller for ham beder/ effterdi hand iche forstaar den tale eller huad du beder och siger/ och saaledis kand iche sige Amen/ effterdi hand iche forstaar den tale eller ønsche. Saa er dett de Unge och Leye-folch lidet nyttige deris Catechismus dem att forredrage och ville lære i ett saadan tungemaal/ som de iche

rettelig eller grundelig forstaar. Aff den Aarsag er Jeg som Jesu Christi u-værdige Tienere i min Meenighed bevegitt til voris forrige vel meriterede nu sal. i Herren hensoffede General-Superintendentes Herr Christian v. Stöcken S. S. Theol. Doct. etc. tydsche Catechismum . . . i dett danske tunge-maal/ som mig aff Gud och den höye Øffrighed er betroit . . . kunde opbyggis och forbedris i sin Christendom/ effterdi den største Deel af meenigheden er ickun dansk/ til med deris Børn och Tyinde Laici och Eenfoldige/ och saaledis den tydsche Catechismum iche grundelig forstaar/ saa haffver jeg ey vildet unddrage mig saadan Arbeyde/ men dett villigt for ferdige til ingen anden Ende end till Guds meenigheds/ och især min egen meenigheds opbyggelse och forbedring. Och der som nogle aff de danske tilhørere och deris børn monne vere/ som haffver lyst til att lære och beholde den tydske Catechismum da dennem til tienniste och gaffn er paa den enne side saat den tydsche Catechismi ord/ och paa den anden siide min danske translation och version/ paa dett naar de dett eene maal och spraage confererer med dett andit/ de dis bedre och dem til nytte kand lære och forstaae. Jeg ønsker ey at martere de unge börn med megitt at lære uden ad/ men forestille dem dett tydelig och dett danske/ paa det de iche lærer dett/ som Nonnen Psalteren/ och Pappegoyen Naffnene.

Sass har altså oversat v. Stöckens tyske katekisme¹⁷, for at hans danske menighed i Haderslev ikke skal lære troens ord »som Pappegoyer«. Han kalder den — i tidens stil --- *Den hellige Catechismi Fornuftige Reene Melck* . . . til tienniste opsatt først i dett Tydsche Spraag/ Aff C. von St(öcken) D(octor). Nu dem, som icke ere kiöndige i samme spraag och Tungemaal, til tienniste och gode i dett danske offversat aff P. S(ass).

Var Rehefelds dansk-tyske katekisme da ikke i brug mere, siden Sass nu i 1693 udsender en ny dansk-tysk katekisme? Eller har Sass tænkt sig, at hans bog fortrinsvis skulle bruges i selve *Haderslev*? Det sidste er sikkert tilfældet. Det er denne bys beboere, Sass taler om og henvender sig til. I landsbyskolerne har man derimod stadig benyttet Rehefelds dansk-tyske katekisme til langt ind i det følgende århundrede. Fra Vonsbæk kommer f. eks. en klage i 1734¹⁸ over, at bogen er blevet afskaffet, afløst af en anden katekisme.

Tønder amts sogne har næppe fået en dansk katekisme så tidlig. Amtet hørte jo under Gottorp, og der er ingen grund til at tro, at der derfra skulle komme et initiativ i så henseende. Så vidt jeg kan se, skyldes det provst *Reimarus* i Tønder (1703—27), at en dansk katekisme blev indført i en del af sognene i amtets nordlige del, nemlig i Lundtoft og Slogs herreder og i nogle sogne i Tønder herred, Abild, Hjørpsted, Skadst. I en skrivelse til sine præster (1714) betror provsten dem, at 11 års tjeneste i provstiet har lært ham, at børn, som er undervist efter katekismen, har langt bedre kundskaber end de andre »als die nicht so angeführet werden«¹⁹. Det gælder særlig de sogne, hvor man bruger en dansk katekisme i skolerne, »wo die Kinder sich sehr wohl bey Stöcken in der denschen Sprache vertirten Catechisme befinden«. Den danske udgave bør derfor indføres i skolerne i mange andre sogne, hvor man som f. eks. i Abild hidtil har benyttet den tyske udgave. Skønt *Reimarus*²⁰ var født i Pommern og næppe har talt dansk, har han dog mere end nogen anden i sin tid virket for, at danske menigheder i Tønder provsti fik danske salmebøger og katekismer. Katekismen blev oversat af Pastor *N. Ewald* i Højst (1702—32, Enewald Ewalds fader), måske på foranledning af provst *Reimarus*; i hvert fald søgte denne at få bogen indført overalt, hvor det var muligt, dvs. hvor befolkningen ønskede den. Ewalds oversættelse af v. Stöckens katekisme eksisterer heller ikke mere, men er dog ofte nok bevidnet i de skriftlige kilder; f. eks. fortæller pastor *Wedel* i Daler²¹, at i 1708 kom bogføreren fra Flensborg til Daler med en katekisme, »som forrige Superintendentens over det kongelige Førstendom Schleswig-Holstein, S. D. Christian v. Stycken paa Tydsk havde ladet udgaae, men nu paa nye er oplagt og fordansket, hvilken, der jeg giennemsaae, fandt jeg den saa let og nyttig. at jeg den mine Tilhørere recommendede«. Tidligere havde man i Daler benyttet en håndskrevet katekisme, »men da mange, særdelis Pigebørnene ikke havde lært saa meget i Skolen, at de kunde skrive«, måtte han afstå fra at diktere børnene katekismens indhold. Stöckens katekisme, der var bestemt som tysk katekisme for begge hertugdømmer, er altså blevet oversat to gange, af *Sass* til brug i *Haderslev* og af *N. Ewald* *Tønder amt*. Men allerede på det tidspunkt forekom den mange at være forældet, tiden havde vendt sig, de unge teologer, som var

påvirket af Pietismen, gav sig derfor straks i lag med at udarbejde pietistiske katekismer, blandt andre også N. Ewalds søn, *Enewald Ewald*. Allerede i 1716 havde en student, Peter Clausen fra Tønder, siden sognepræst i Rodenæs, skrevet til provst Reimarus fra København og i brevet²³ glædet sig over, at man havde gjort sig den møje at udgive en dansk katekisme til brug i hjemstaven. Det er særdeles godt, men »ich weiss nicht, ob solche zulanglich« (Stöckens). Studenten havde hellere set, at en moderne katekisme, udgivet af en præst i Berlin, var blevet oversat. Men mest nødvendig er det, at kirkerne her i Norden — og herved tænkes på Tønder amt — særlig da de danske menigheder, bliver bedre forsynet med bøger. Underligt er det, at lærde folk er så optaget af at fylde verden med — ofte overflødige — bøger, men forsømmer at udgive de mest nødvendige.

De forskellige katekismer afspejler de skiftende åndsretninger og deres målsætning. Orthodoxiens lærebøger lagde vægten på læren, ordet, troen. I Pietismens æra betonedes man derimod »livet«, troens frugter. Haderslevprovsten *Johs. Tychsen*²⁴ havde allerede som sognepræst i Humtrup i Tønder provsti udgivet en katekisme »Kurtze und einfältige Abbildung der christlichen Glaubens- und Sittenlehre«, og da han blev provst i Haderslev, ville han gerne have den indført i sit provsti. Den udkom da her som dansk-tysk katekisme under navnet *Den christelige Troes og Levnets Lærdoms Afbildning*²⁵. Man mærker på den besværlige opstilling af ordene, at dansk ikke var hans modersmål.

I Tønder provsti havde provst *Schrader*²⁶ udgivet sin katekisme omkring 1730 — også i dansk udgave. Den var dog snarere en bearbejdet udgave af Berlinerpræsten *Joh. Porsts* Einige Fragen so zum Christenthum nöthig (Berlin 1716). I Tønder amts nordlige del var den danske udgave i brug, dog ikke i Ensted og Abild²⁷, hvor man beholdt Stöckens bog, også i enkelte sogne i Aabenraa amt, f. eks. Hjordkær, hvor den omtales som »Skraders katekisme«. Provsten i Åbenrå, den lærde *Trogillus Arnkiel*, havde ellers fulgt den almindelige praksis og havde udgivet sin egen katekisme, som han gerne så indført i sit område, Einfältige Katechismusfragen . . . zum Gebrauch der Apenradischen Kirchen er formentlig udkommet og trykt i Flensborg 1690²⁸. Selv om den nu kun kendes i den tyske udgave, må den vel også være udkom-

met i den sædvanlige dansk-tyske udgave, som var almindelig i Slesvig i 17. årh. Tidens tand har hurtigt fået bugt med skolebøgerne. Mangfoldige udgaver er derfor udslettet for stedse.

På Christian VI.s foranledning udgav *Erik Pontoppidan*²⁹ i 1738 sin kendte katekisme *Sandhed til Gudfrygtighed*, autoriseret til brug i alle skoler i Danmark-Norge samme år. I tysk oversættelse udkom den i 1741 (*Anweisung zur Erkenntniss der Wahrheit und Gottseligkeit*) »på kongelig allernådigste Befaling udgivet til almindelig Brug i alle Kirker og Skoler i Hertugdømmet Slesvig«.

Men hvad så med Nordslesvig? Her skulle den nye lærebog afløse alle de hidtil brugte og benyttes som *landskatekisme*. Det havde for os at se været naturligt og ligetil, at man i så fald havde indført den i kongerigerne benyttede udgave³⁰. Men den var kun autoriseret til brug i *kongerigerne*, i Slesvig skulle den tyske udgave benyttes. Men da Nordslesvig havde dansk kirke- og skolesprog, blev den tyske udgave altså oversat til dansk. Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* nåede kun til Kongeåen som lærebog, syd for stiftsgrænsen hed den derimod *Anviisning til Sandheds Kundskab til Gudelighed*, udi en tydelig, kort, dog tilstrekkelig Forklaring over salig D. Martin Luthers Liden Catechismo paa Kongelig allernaadigste Befaling til almindelig Brug for alle Kirker og Skoler udi det Förstendom Slesvig, hvor det Danske Sprog bruges. Tønder 1743³¹.

Det er meget betegnende for de daværende forhold, at Nordslesvig fik denne katekisme, og det viser bedre end mange ord, hvor skarpt »Kongeågrænsen« var trukket op. Også i det 18. årh. var den nordslesvigske befolkning lukket ude kulturelt fra sit moderland; selv en almindelig brugt lærebog slap ikke ind i landsdelen, uden at den i forvejen måtte iføres en fremmed dragt. Vi ser nu med hovedrysten på slige vilkår, men datiden havde vænnet sig til sligt. Sådan var nu engang forholdene.

Den nordslesvigske udgave af Pontoppidans katekisme udkom i to forskellige tryk. Oversætteren, pastor Erik Fabricius i Åbenrå, begik nemlig den fejl, at han i bibelcitaterne overalt fulgte vajsenshusets bibeludgave (dvs. Resens oversættelse, som var i brug i kongeriget), og da man i Slesvig havde valgt at beholde den ældre, måtte førsteudgaven, trykt hos Holwein i Slesvig, kasseres. En ny udgave, som fulgte »Luthers edition«, blev i 1743³²

trykt hos Claus Kiesby i Tønder; (senere udgaver trykt i Flensborg, den sidste (?) i 1762).

Da katekismen sandsynligvis kun er udkommet i få udgaver, herskede der en konstant mangel på danske lærebøger. I 1781 skriver provst *Cretschmer* i Haderslev f. eks. til generalsuperintendenten om denne sag³³ og betoner, at der »her (i Haderslev amt) er stor mangel på danske katekismer. Bogbinderne kan hverken få dem i Tønder eller Flensborg, hvor fromme stiftelser (pia) har privilegium på udgivelsen. Jeg er herved sat i stor forlegenhed, da bønderne næsten daglig kommer til mig og forlanger af mig, at jeg skal skaffe deres børn danske katekismer. Hvad skal jeg gøre? Jeg selv ved intet råd«. Sådan taler og skriver en dansk provst, født i København og kandidat fra Københavns universitet. Så bredt et svælg skilte kulturelt landsdelen fra Danmark-Norge, at den nærliggende tanke at slå bro over ikke kom op i nogen.

Heller ikke *Balles lærebog*, som var i brug i kongeriget, da »oplysningens« tid var inde, blev indført i Nordslesvig. Her fik man en oversættelse af den tilsvarende tyske, dvs. *J. A. Cramers*³⁴ *Kurtzer Unterricht im Christenthum zum richtigen Verstande des kleinen Catechismus Lutheri*. Slesvig 1785, der var bestemt for Holsten og Sydslesvig. Den danske udgave udkom samme år: *Kort undervisning i Christendommen*, efter allerhoieste Befaling til almindelig Brug i de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig for at lære rigtig at forstaae Luthers liden Catechismus. Dens første spørgsmål slår straks bogens — og den nye tids — tone an: »Ønske vi ikke alle, at være fornoiede og glade?« »Vi Mennesker ønske alle, at være fornoiede og glade!«

»At være fornoiet og glad, hedder: ved sine Sandser at have behagelige Fornemmelser, eller ved sin Forstand at have behagelige Tanker i Sielen, som ere os nyttige, og ingen Skade gjøre«.

»Hvorfra ønske vi altsaa at være eller vorde befriede?« »Ethvert Menneske ønsker at være eller vorde befriet fra *alt Ondt*«.

Hvordan forklares så »det onde«? Nemt og let og fladt: »Det onde bestaaer saavel i ubehagelige og smertelige Fornemmelser ved vore Sandser, som i ubehagelige Tanker i Sielen, som gjøre os misfornøiede og ingen Nytte haver, men ere meget mere skadelige«. Naive rationalisme! Efter denne smagsprøve begriber

man egentlig ikke, at man har kunnet byde vor landsdels børn en sådan lærebog i flere generationer. Endnu i 1854 skriver degn og førstelærer Bergholdt i Øsby: »Ved Religionsundervisningen i Øsbye Skole bruges den gamle, for de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig, anordnede Katechismus af Cramer. Da jeg 1852 blev ansat som Skolelærer her, begyndte jeg med at ville benytte og indføre *Balslevs* Katekismus, men flere af Distriktets *Beboere modsatte sig dette paa Grund af, at den ikke var allerhøjest autoriseret*«³⁵.

Enerådende blev Cramers rationalistiske katekisme ikke, så vidt jeg kan se, var den kun i almindelig brug i Haderslev amt, i de øvrige egne af Nordslesvig har man i hvert fald delvis benyttet Pontoppidans katekisme. Det er den, som mere end nogen anden bog satte skik på befolkningens tanker. »Det er ikke for meget sagt« — siger den gamle erfarne provst C. E. Carstens i Tønder — »når vi påstår, at Pontoppidans teologi endnu fremherskende er det slesvigske folks religiøse system (venia sit verbo), navnlig i Nordslesvig«³⁶. Nye udgaver af bogen udkom endnu 1849 i Slesvig (Kort Underviisning i Christendomen, anordnet efter allerhøieste Befaling til almindelig Brug i de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig) og i Sønderborg 1847 besørget af Chr. Damm (Kort Underviisning i den christelige Religion efter en ældre Katechismus).

Det bør måske endnu tilføjes, at enkelte præster stadig på egen hånd udsendte katekismer, men om de har været i brug som skolebøger er dog vist tvivlsomt. Den mærkelige præst *Anders Ørbech* i Arrild udgav f. eks. i 1823 hos Seneberg i Haderslev en »Veiledning for Unge og Gamle til Christendom«. Hvorfor han udsender sin lille bog, begrunder han i forordet til bogen med følgende forskruede ord: »Unge Mennesker — ligeså vel som Ældre — og alle Ting ere ei blevne til af sig selv, eller ved en Hendelse, men ved — et al godt Væsens vise og mægtige Kraft. Menneskerne bør have Kundskab om dette Væsen — som kaldes Gud, og om Guds Hensigter med dem, siden de ved deres Fornuft kunne — lidt efter lidt — tage derimod«.

Også pastor *Jørgen Hansen*, den senere biskop i Guderup, udgav en katekisme: *Lærebog i den christelige Religion, 1837*.

I det foregående har vi allerede nævnt *Balslevs katekisme*; den

kunne ikke indføres i Øsby, da beboerne mente, at den ikke var »allerhøjest autoriseret«. I 1856 foreslog man i rigsdagen at ophæve eneretten for Balles lærebog i skole og ved konfirmandforberedelse. Biskop Martensen anbefalede stiftsprovst *C. F. Balslevs* lærebog (1849), den holdt sig til Luthers tekst, var »sund« og stod »i den sande Ides Tjeneste«. Samme år indførtes Balslevs bog i kirke og skole, »de stærke Jyder« kunne dog stadig bruge Pontoppidan. Formelt følger bogen Luthers tekst, det karakteristiske ved den kommer frem i anmærkningerne. Den nye katekisme slog hurtigt igennem, men i Slesvig blev den ikke autoriseret, men kom kun i brug, »hvor man ønskede den«, og det var langt fra overalt. Som nævnt var det ikke tilfældet i Øsby, heller ikke i Bjolderup³⁷, hvor beboerne også nægtede at købe den.

I 1864 gjorde tyskerne kort proces med både Cramers og Balslevs katekismer. Allerede i maj 1864 lod provst Rehhoff som det nye styres befuldmægtigede i en cirkulærskrivelse alle præster og lærere forstå, at nu måtte det være forbi med begge katekismer, i stedet for kunne man slet og ret bruge Luthers lille katekisme³⁸.

Alligevel holdt adskillige slesvig-holstenske præster fast ved Balslevs lærebog, bl. a. også provst Prahll i Haderslev; en lærer, som søgte ham for at få hans tilladelse til stadig at bruge bogen, fik det svar: »Jeg bruger den selv! Men hjemme i sognet sagde præsten at »dens lære var urigtig og falsk«³⁹. Så forskellig blev bogen bedømt af to nordslesvigere, Martensen, Sjællands biskop, og Matzen, præst i Fjelstrup.

Fra 1880erne blev »Doktor Morten Luthers liden Katechismus tilligemed den foreskrevne Samling af Bibelsprog og bibelske Læsestykker for Almueskoler (forordnet Udgate)« enerådende i alle skoler med dansk religionsundervisning. Denne udgave blev den sidste slesvigske katekisme i den lange række af vidt forskellige lærebøger i kristendomskundskab.

Vi er nu nået til det skelsættende år 1920, og kaster vi nu blikket tilbage over de svundne århundreder og betænker, at det *kun var Nordslesvig*, som fik en dansk katekisme (Mellem- og Sydslesvig beholdt de tyske), forstår man, hvilken betydning dette fik for landsdelens kulturelle, kirkelige og nationale udvikling. I mangfoldige sogne, ja måske endda i så godt som alle sogne i

Slesvig stift, var katekismen gennem mange slægtled *den eneste danske skolebog* som fandtes. Det betød, at befolkningen i modsætning til de sydslesvigske egne fra barnsben lærte at gengive det læste modersmål mundtlig. Det trykte ord blev man fortrolig med. At det har haft sin meget store betydning, ses klart, når man betænker, at i Sydslesvig forholdt det sig helt modsat. Selv om befolkningen her talte det samme folkemål, så den dog aldrig en dansk bog. *Nic. Outzen* fra Terkelsbøl, sognepræst i Breklum, besvarede som bekendt i 1819 en prisopgave, som etatsråd Scavenius på Gjorslev udsatte, og understregede her, at befolkningen i Angel og i Sydslesvig i det hele taget aldrig havde lejlighed til at se end sige læse en dansk bog. »Angleren ville gøre store øjne, hvis han en dag fik et dansk tryk af en eller anden art at se«. »Es ist doch etwas sonderbares, dass sie in einer ganz anderen Sprache lesen, beten, singen, schreiben, als in der sie gleichsam leben und überhaupt in ihrem ganzen Leben reden«. – Det danske sprog, som de gode folk taler til daglig, er dem i den grad et fremmed sprog, at de aldrig læser en dansk bog eller et dansk brev, langt mindre skriver et sådant. Ellers er det dog selvfølgelig, at enhver læser dette eller hint i sit modersmål og forstår det og kan forme sine egne ord i det i stedet for på et helt fremmed sprog. Lyst og evne ville det såvist ikke skorte på, hvis befolkningen fra barnsben havde vænnet sig til at se modersmålet på tryk. Men hidtil har det manglet på undervisning i dansk, og skole- og læreøger fattes også. »und dadurch ist ihnen die Lust vergangen«⁴⁰.

Vi betænker os derfor ikke på at sige, at det hører til de helt store begivenheder i Nordslesvigs historie, at landsdelens børn fik en dansk katekisme. Det gav vide perspektiver for de følgende århundreder. Og det er underligt at tænke, at det var en westphaler (Stephan Klotz), en sakser (v. Rehefeld) og en pommeraner (S. Reimarus), som tog initiativet her til.

Regnebøger.

Før 1804 har ingen nordslesvigsk skole benyttet en dansk regnebog. En og anden læser vil måske tro, at 1804 er en trykfejl. Men det er ikke tilfældet. 1804 fik landsdelen sin første danske regnebog. Da den blev omtalt i datidens historiske og litterære

Magazin, Schleswig und Holsteinische Provinzial-Berichte, kaldte recensenten den »eine merkwürdige Erscheinung« (merkwürdig betyder i datidens sprogbrug bemærkelsesværdig). Og det tør også nok antydes. Vi standser derfor ved denne bemærkelsesværdige bog: *Regnebog* til Brug for Skolelærere og Skolerne paa Landet, i Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog tales. Slesvig 1804. Forfatterens navn nævnes ikke på titelbladet, men under en »Forerindring« står navnet *P. Kier*⁴¹. Østerløgum i Oktober 1803.

Vi åbner bogen og læser straks på første side følgende ord, som er gode at få forstand af: »Nærværende Regnebog er bleven udarbejdet, for at bøde paa en Mangel, over hvilken alle Skoleundervisningens Venner i de danske Egne i dette Hertugdømme, længe have klaget, nemlig Mangelen af en dansk Regnebog, som var passende for vort land. Jeg erfarede det ogsaa især i min Barndom, hvor skadeligt Savnet af saadan en Bog var, og jeg har ofte hørt andre, som havde gjort samme Erfaring, klage derover. Jeg sad i Skolen, med en gammel tydsk Regnebog for mig, hvoraf jeg næppe forstod et eneste ord, og deraf skulle jeg lære at regne. Skolemestrene, hvis Indsigter ikke strækkede sig meget videre, end til de 4 Specier, en Smule Brøk og Regula de tri, gjorde mig nok saa bekjendt med nogle Kunstgreb, som de havde vænnel sig til, saa at jeg vel kunde regne et og andet, naar jeg kun vidste, hvorledes det skulde begyndes. Men hverken kunde jeg lære dette af den uforstaaelige Bog, ey heller fik jeg Oplysning nok hertil af mine Lærere. Thi de fleeste af dem forstode heller intet af de tydske Regnebøger og Grundene for deres Kunstgreb kjendte de ikke, hvorfor de heller ikke kunde forklare mig dem. Saa sad jeg, og saa sad der saa mange, og spildte den meeste og bedste Skoletid paa at regne, uden at lære nogen virkelig Regnekunst deraf. Thi for dem, som fik nogen betydelig Skolegang, havde Skolemestrene ikke meget andet, end at lade dem regne, og dette blev derfor deres meeste Tidsfordriv, eller rettere Tidsspilde . . . Jeg ønskede herefter, at de Aarsager, som havde forvoldet mig denne Tidsspilde, maatte vorde borttrydtede for andre, og tænkte derfor, at jeg ikke kunde anvende mine Fritimer, i hvilke jeg dog ofte sysselsatte mig med Regnekunsten, bedre, end til at udarbejde en Regnebog paa dansk, som kunde hjælpe til at forbedre Skoleundervisningen i vor Egn. Andre, som jeg spurgte til Raads

derom, opmuntrede mig dertil. Jeg fattede Forsættet og det blev sat i Værk«.

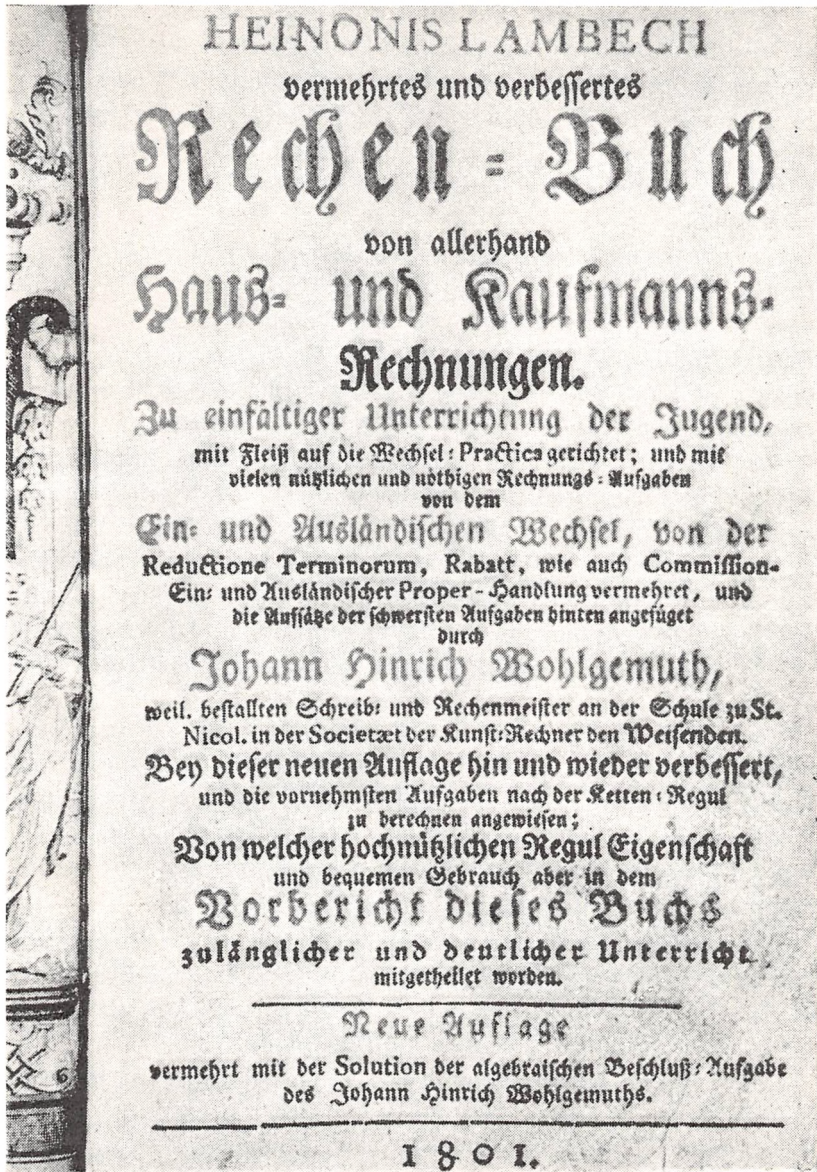
Sådan lå landet altså. Stor betydning for undervisningen fik hogen næppe, den er blevet brugt her og der i skolerne, endog på Als⁴², men forældrene var gennemgående ikke meget villige til at købe den til deres børn. Man havde jo de gamle tyske regnebøger, som de selv havde benyttet i deres skoletid. De var gode nok. Vi skal siden se, at det kostede myndighederne stort besvær at få befolkningen overtalt til — for ikke at sige tvunget til — at købe danske skolebøger. Kiers regnebog udkom derfor ikke i flere oplag, og dens forfatter satte penge til på den. Selv i *Tørninglen* provsti, som dog på mange måder indtog en særstilling, idet det hørte under Ribe stift og var mere danskpræget end de andre provstier, holdt man fast ved de tyske regnebøger. Den kendte provst *Aagaard* i Agerskov beklager endnu 10 år senere denne uskik, men tilføjer iøvrigt, at »de i Danmark brugelige Regnebøger ikke er passende her formedelst den forskjellige Vægt, Maal, Mønt osv.⁴³ Her er lybske mark og skilling i omløb, og alt udregnes efter Lybeks vægt, Hamborgs alen og Hansestædernes kande«. Men alt det havde Kier også haft i tankerne og havde indrettet sin regnebog efter det. Han strakte sig endog så vidt, at han blandede en del tyske og plattyske opgaver med i den danske tekst. »Jeg har ikke alene tilføyet de tyske Navne paa mange Ting, men ogsaa Tallenes høitydske og plattyske Navne og hist og hid ogsaa givet et Exempel paa tydsk og plattysk. I vor Egn er det nødvendigt at kjende de tydske Navne paa mange Ting. Desuden har Almuen her den Vane, at tælle paa plattysk, ja mange kunde ey engang tælle videre paa dansk end til 50. Derfor holdt jeg det for nødvendigt, at anføre de tydske Talbenævnelser. De andre tydske Stykker har jeg føyet til for at moere«. Men alligevel slog denne bog ikke de gamle, hidtil brugte tyske regnebøger af marken.

Hvilke regnebøger var da i brug? Gamle tyske, som var udkommet i Hamborg for århundreder siden, og som mange slægtled havde benyttet. Befolkningen betjente sig derfor overalt af plattyske Talbenævnelser, endogså i *Tørninglen*. »Fra disse tydske Regnebøger maa den besynderlige plattyske Terminologie have sin Oprindelse, som bruges ved al Tælling og Regning af

alle de danske Bønder, som have lært at regne (f. Ex. dørti 30, tagenti 80) «⁴⁴. Ikke desto mindre står *Dyssels* ofte citerede ord sikkert til troende, når han siger: »Overalt i det Slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperligt i Skrivning og Regnekunst indtil Algebra. Bønderne sætter en stor Ære i at lade deres Børn vel oplære, og det saa meget priseligere, da de uden synderlig Øvrigheds Tvang og Anstalt ivrig driver derpaa«⁴⁵. Dette smukke resultat af undervisningen skyldes formodentlig, at skolerne i nogen grad var tvesprogede i det 18. århundrede. Man har ikke netop undervist i tysk, men ved skrivning og regning er børnene blevet fortrolige med det tyske sprog, de dygtigste har utvivlsomt i årenes løb lært sproget nogenlunde. I Åbenrå provsti »læser, skriver og regner børnene i begge sprog (dänisch und deutsch)« hedder det i 1746 i visitatsberetningen⁴⁶. Man må sikkert revidere det almindelig syn på folkeoplysningen i ældre tid, det stod ikke så ringe til hermed, som mange i nutiden tror. Det vækker uvilkårligt ens forundring, når man ser, at datidens regnebøger har opgaver i potensregning, aritmetiske og geometriske progressioner, i plangeometri og stereometri for slet ikke at tale om vekselregning.

Valentin Heines og Lambechs overalt i det nordtyske område meget benyttede regnebøger har også været i brug overalt i Nord-slesvig. De nævnes i Haderslev⁴⁷ (»Valentin Hein og Lembek«) og Nustrup⁴⁸ (»Lambechs og Valentins«) og mangfoldige steder i det ret store arkivmateriale omhandlende vort skolevæsen i ældre tid⁴⁹.

*Valentin Heines*⁵⁰ (Heinsius) var født i Hamborg 1637, død 1704, fra 1670 skolemester (idag vel det samme som skoleinspektør) ved Sct. Mikkels skole i Hamborg. Hans regnebøger udkom i det 17. og 18. årh. i mange og store oplag, ikke desto mindre hører de i dag til de store sjældenheder. Det eneste kendte eksemplar her i landet ejes af Åbenrå Museum: *Gazophylacium Mercatario-arithmeticum, das ist Schatzkammer der Kauffmännischen Rechnung*. Side 1—658 + register. Eksemplaret har tilhørt Jürgen Lorentzen i Aabenraa (1778 »mea manus«). I Tønder vajsenshusskole benyttedes en anden af Valentin Heines regnebøger: *Tyrocinium mercat. arithmet.* Iøvrigt var hans regnebøger i brug i de nordslesvigske skoler til langt ind i det 19. årh. En undtagel-

Titelblad fra Lambech's regnebog 1801.

se er Haderslev amt, hvor brugen af tyske skolebøger blev forbudt i 1807 af kirkevisitatoriet, jfr. bilag.

*Heino Lambeck*⁵¹ var født 1586, død 1661, regnemester ved Sct. Jacobs trivialskele i Hamborg i 51 år. *Arithmetica* oder neues wolgegründetes *Rechenbuch* udkom i Hamborg 1643 og skal være udkommet i over 100 udgaver. Endvidere *Compendium Arithmeticae*, darinn begriffen etliche Arithmetische, Geometrische, Algebraische und Polygonalische Quæstiones und Exempla. Hamborg 1625.

I en enestående sanling af gamle slesvigske tryk og bøger, som findes i *Karl Svennesens gård på Barsø*, findes en håndskrevet udgave af bogen (med danske og tyske opgaver) ved Jes Jepsen Berg i Stollig (»8.Oct. Anno 1760«). Ligeledes en senere trykt udgave af Lambecks regnebog, rimeligvis det eneste eksisterende eksemplar her i landet: Heino Lambecii/ vermehrtes und verbessertes/ Rechen-Buch/ von allerhand/ Haus- und Kaufmanns-/ Rechnungen/ zu einfältiger Unterricht der Jugend/ mit Fleiss auf die welche Practica gerichtet/. Ein- und Ausländischer Wechsel, von der Reductione Terminorum, Rabatt wie auch Commissions- Ein- und Ausländischer Proper Handlung, vermehrt durch *Johann Hinrich Wolgemuth* weyl. bestallter Schreib- und Rechenmeister der Schule zu Sct. Nicolai. in der Societät der Kunstrechner den Weisenden.

Neue Auflage Hamburg (uden år). Forord dateret 1744. Med hånd tilføjet: Laue Lausen in Stolliggaard, 17. Martz 1787. Ge-kaufft in Apenrade für 1 Mk. und 2 Schill. Bogen er på 340 sider.

Viderekomne har benyttet Herm. Heinr. *Meiszners Arithmetischer Kunst-Spiegel*. 1679. Jeg har et eksemplar fra 1694, tilføjet Appendix ved Paul Halken, skolemester i Buxtehude.

Det er disse regnebøger, fortrinsvis Heines og Lambechs, som har været i brug i nordslesvigske skoler (alle?) i langt over 100 år. Her er nævnt forfatternavne og bogtitler, og man spørger så: *Hvad lærte datidens skolebørn i folkeskolen?*

I disse år, da centralskoleraseriet går over landet, og de fleste landsbyskoler nedlægges, går desværre meget værdifuldt materiale til grunde⁵², som kunne fortælle et og andet om livet og undervisningen i den gamle skole. Skolehistorien er jo faktisk et for- sømt område, og man ved derfor i virkeligheden kun lidt om de sønderjyske skolers indre historie. Ved skæbnens gunst er nogle meget værdifulde skoleprotokoller fra *Østerløgum* for nylig ble-

vet reddet fra undergang, og da de oplysninger, som kan udtrages her, i høj grad er af betydning for vort emne, vil vi se lidt nærmere på dem. Den ældste protokol (defekt) går fra 1788 til 1800. Bogen er ført på både dansk og tysk. Her nævnes ikke kun alle børn, som har fået deres skolegang i Østerløgum skole i de nævnte år, men der er også ført nøje regnskab over, hvad hvert barn har lært og læst og regnet, fra det i 5-6 års alderen begyndte sin skolegang, og indtil det 15-16 år gammel forlod skolen. Da det drejer sig om undervisningen i en ganske almindelig folkeskole, hverken bedre eller ringere end andre, får vi sikkert her et billede af den almindelige elementære og videregående undervisning, således som den blev givet i nordslesvigske landsbyskoler i de nævnte år. Som læsebog bruges »Kleiner Catechismus« og »grosser C«. Man undres straks, når man ser, at et barn på $6\frac{1}{4}$ år »liest im Evangelio« (N. T.?) Et andet barn i samme alder må nøjes med »Buchstabiirt in der Fibel« I 1798 kan et barn på $5\frac{1}{2}$ år »bogstavere og læse vexelviis i den liden Catechismo«. I 1790 har et andet barn på $5\frac{1}{4}$ (!) år »den kleinen Catechismum einmal auswendig gelernt«. Det er unægtelig fremmelige børn, men så ringe har undervisningen i hvert fald ikke været . . . Det ses bedst, når vi går ind i skolestuen for at overvære en regnetime. De mindre børn »regner og zifferer«, de større — i hvert fald drenge — er nået til selve regnekunsten. En dreng på 15 år »har regnet Lambeci Regnebog, er nu i Valentin Heins«. En anden på $8\frac{1}{2}$ regner »Lambeci Regula de tri in Brüchen«. Også det kan nok virke overraskende på en nutidslæser. Eller hvad mener man om følgende:

- Regner Lambeci Handelsregning ($11\frac{1}{4}$ år).
- Lambeci Ausländischer Wechsel ($15\frac{1}{2}$).
- Schiffsparten-Rechnung des Lambeci (16).
- Provisions-Rechnung des Lambeci ($14\frac{1}{2}$).
- Verlust-Rechnen des Valentin Heins ($15\frac{3}{4}$).
- Commissions-Regning (12).
- Valentin Heins Havariregning (15).

En stor del af drengene må være nået op på det første matematiske abstraktions trin: begreb om de ubenævnte talstørrelser. Man har lært teoretisk behandling af de fire regningsarter med

hele og brudte tal og deres praktiske anvendelse i regula de tri og procentregning, samt delvis blandingsregning. På de geometriske enemærker til beregning af flade- og rumfang og udregning af kvadrat og kubikrod. Pastor Kier nævnte, at lærerne benyttede »visse kunstgreb«, dvs. alle beregninger er sikkert foretaget ganske mekanisk uden indsigt i tallenes natur eller »kunstgrebenes« rigtighed. Ikke desto mindre må man formode at adskillige af drengene (pigerne lærte kun den rent elementære talbehandling) har fået en nogenlunde forestilling om vort talbegrebs udvidelse både til det negative og irrationale. På grundlag af folkeskoledannelsen har enkelte sikkert kunnet behandle algebraiske ligninger, måske endog af anden grad. En gammel hjulmand, Claus »Hjuler« i Gjenner (død som olding omkring 1920) kunne opløse visse numeriske ligninger af tredje grad efter en metode, han som dreng havde lært i landsbyskolen. Det forbyr ikke, når man ser, at da det store og betydningsfulde arbejde med udskiftningen af jorderne fandt sted i slutningen af det 18. årh., var det ofte skolelærere og bønder, som var behjælpelige ved arbejdet, eller ligefrem påtog sig alle de dermed forbundne beregninger. De må have haft ikke helt ringe geometriske kundskaber og været fortrolige med plangeometriens elementer. Man skal altså ikke kimse ad de gamles viden. Allermindst i vore dage.

At man i »oplysningens« tidsrum for første gang så med kritiske øjne på de tyske skolebøger, som man gav dansktalende børn i hænde, er en selvfølge. Netop på skolevæsenets område var oplysningen ivrig, thi undervisning var jo vejen til oplysning, og oplysningen igen vejen til lykke, og da alle burde være både gode og lykkelige, »fornoiede og glade«, som det hedder i tidens katekismussprog, gjaldt det om at rydde alle hindringer af vejen. De tyske fibler og regnebøger i dansktalende børns hænder var selvfølgelig en af disse hindringer. Undertegnede har allerede for en menneskealder siden skrevet her i årbøgerne⁵⁸ om Gen.-sup. Adlers kamp mod de tyske skolebøger i Nordslesvig, som bl. a. forårsagede en stærk aktivitet på en række praktiske områder. Flere præster udgav f. eks. i disse år danske skolebøger til afløsning af de gamle tyske. Men det er igen betegnende for de slesvigske forhold, at ingen tænkte på eller foreslog at indføre de almindelige danske læse- og regnebøger, katekismer, bibelhistorier osv.

Nej, man oversatte de tyske eller udgav helt nye. Slesvig var og blev en verden for sig. Ville forældrene nu med glæde gribe efter de nye hjælpemidler man gav børnene? Det kan man ikke påstå. Kun ved overtalelser lykkedes det her og der at få en dansk skolebog indført. De nye skolebøger mødte i virkeligheden en kompakt ligegyldighed, for ikke at sige modstand. Reformen lod sig kun udføre i Haderslev amt og også kun her takket være et forbud fra kirkevisitatorerne mod at benytte de tyske skolebøger i landsbyskolerne (1807). Da det kun gjaldt Haderslev provsti⁵⁴, vil det sige, at i andre egne af landsdelen (også i Tørninglen) forblev alt foreløbig ved det gamle.

Haderslev amt fik nu en dansk regnebog, ikke Kiers, men en oversættelse af Gemeinnütziges Rechenbuch af *Jürgen Kroymann*⁵⁵, skrive- og regnemester i Hamborg: *Almeennyttig Regne-Bog*, oversadt af det Tydske, Altona 1802. I forordet til bogen siger forfatteren: »Paa agtværdige Skoledirektørens Forlangende har jeg besørget min almeennyttige Regnebogs Oversættelse i det danske Sprog og haaber, at man efter Hensigt vil benytte denne Oversættelses Aftryk i de danske Skoler«. Som barn af sin tid føler han sig også overbevist om, at »dermed er gjort et vigtigt Skridt til et fornuftigt, virksomt og lykkeligt Levnet«. Om det nu slog til, lader vi stå hen. »Fornuftigt, virksomt, lykkeligt« er ligesom »Gud, Dyd og Udødelighed« en af tidens hellige treklange. Men et er i hvert fald givet, det har ikke været uden betydning, at danske skolebørn ikke kun havde en dansk katekisme, men nu også fik en dansk regnebog i hænde. Haderslev provsti kom derved til at indtage en særstilling.

I vor historie har de små og oversete elementer i udviklingen stundom haft den største betydning. Her har vi et sådant tilfælde.

Ligesom hvert provsti i det 18. årh. havde sin egen katekisme, fik hver egn (amt) nu sin egen regnebog. I Haderslev amt som nævnt Kroymanns, i dele af Aabenraa amt Kiers, på Als *Bendixens regnebog*.

*Jacob Bendixen*⁵⁶, skrive- og regnemester (= skoleinspektør) i Flensborg 1806—46, udgav Methodisches Rechenbuch für die Jugend der Herzogthümer Schleswig und Holstein I-II. 1804. Bogen blev oversat til dansk af degn *Espensen* i Tandslet. Det danske eksemplar har ikke kunnet fremskaffes og eksisterer vel ikke mere.

I Tønder provsti, hvortil Lundtoft herred dengang hørte, blev alt tilsyneladende ved det gamle til langt ind i det nye årh.

I 1830'erne fik den danske udgave af Kroymanns regnebog en hård konkurrent i degn *Iver Nissens* »Regne-Bog for Begyndere« (Haderslev 1832, 6. opl. 1850) og »Regne-Bog for den tilvoxende Ungdom« (Haderslev 1833, 5. opl. 1858). Disse regnebøger overskred endog amtsgrænsen, f. eks. i Tønder amt, hvor de fortrængte Valentin Heines gamle tyske regnebog⁵⁷ i Korup og Ravsted. Iver Nissen⁵⁸ er den første sønderjyske lærer, som har udgivet lærebøger og historiske skrifter i større stil. Som født og opvokset i Haderslev amt har han formået at give sin bog om amtet (»En statistisk-topographisk Fremstilling«, Haderslev 1840) et personligt præg, der bevirker, at bogen endnu i dag er læseværdig. Der tænkes her særlig på dens forsk. afsnit om »Indbyggernes Leve-maade, Sæder og Sprog«. Som huslærer hos pastor Wolff i Maugstrup skrev han allerede som ungt menneske danske og tyske digte i Lyna. I Hjerndrup, hvor han blev degn og lærer, udgav han *Bønnebog for Ungdommen*, Haderslev 1830; *Hukommelsesøvelser* for den voxne Ungdom, 1831. Bogen er nærmest en oversættelse af den førnævnte Bendixens Gedächtnissübungen, der udkom i mange oplag og udgaver 1808—26. *Sædelære* fremstillet i efterlignelsesværdige Exempler af Fædrelandets — Verdens — og Menneskehistorien, Haderslev 1832; på tysk Vorbilder der Tugend in 120 Beispielen, Kiel 1837. Foruden regnebøgerne udgav han endnu i Hjerndrup *Danmarks Historie i Udtog* (1. udg. ikke bevaret, 2. udg. København 1842 med fortale af E. C. Werlauff, 3. udg. 1853 efter forfatterens død udgivet, »gjennemseet og fortsat af Fr. Barfod«, her er Iver Nissens rationalistiske betragtninger og standpunkt afløst af Fr. Barfods helt modsatte historiesyn). Endvidere 10. oplag af *P. Prahls Læsebog*. Efter Nissens død udkom endnu en bibliofil sjældenhed *Naturhistorie* paa Vers og med Billeder. En Nytaarsgave for flittige Børn. Trykt i Haderslev 1858. *Peter Hansen Beck*⁵⁹, distriktskolelærer i Haderslev, udgav i 1853 sammen med en anden haderslevlærer, F. F. Hansen, *Praktisk Regnebog for Borger- og Almueskolers Mellenklasser* og do. for *Overklasser* (med kvadrat- og rodudregning, diskonto- og vekslerregning, geometri m. m.).

Den store regnemester og regnebogsforfatter i 19. århundrede

var *H. P. Hansen Grünfeld*⁶⁰ fra Kegnæs. Foruden flere matematiske afhandlinger på tysk udgav han først og fremmest *Regnebog for Almueskolernes mellemste og øverste Klasser*. Udgivet med Understøttelse af det kgl. Ministerium for Hertugdømmet Slesvig. Slesvig 1853 (og mange senere udgaver). Denne regnebog blev så godt som enerådende i vort område fra 1850erne indtil det skelsættende år for danskundervisningen (1888).

Grünfeld må regnes med til de matematikkyndige af vore landsmænd⁶¹, som væsentlig ved selvstudium nåede til en virkelig indsigt i differential- og integralregning, som ellers er aldeles utilgængelig for det store flertal af interesserede. Sin skolegang fik han i landsbyskolen i Sønderby, en vinter var han i Flensborg for at lære tysk, og endnu før sin konfirmation blev han hjælpelærer i Sønderby, hvor amtmand og provst ved en visitats i 1828 blev opmærksomme på den begavede dreng. Hvor mange senere kendte nordslesvigere er ikke just takket være deres kvikke svar ved en sådan lejlighed ad den vej nået frem i verden. Grünfeld fik nu en skriverplads på den kgl. amtstue i Sønderborg, og over seminariet i Tønder og nogle lærerstillinger i Nord- og Sydslesvig nåede han sit mål: at blive matematiklærer ved en højere skole. I 1844 blev han af Christian VIII kaldet til »syvende Lærer« ved selveste den ærværdige domskole i Slesvig og i 1855 til adjunkt. Det hørte til de store sjældenheder, at en seminarieuddannet lærer opnåede en lignende udnævnelse. I 1864 undgik han, skønt dansksindet, at blive afskediget og forblev i embedet, indtil han på grund af svagelighed i 1879 måtte andrage om sin afsked. Grünfeld døde i 1893, 80 år gammel⁶².

Da den sidste danske regnetime var forbi i 1888, vendtes også det sidste blad i Grünfelds danske regnebog, og de tyske regnebøger holdt igen deres indtog i alle skoler. Den tyske udgave blev siden bearbejdet af seminarielærer C. H. Harder i Egernførde, hans *Rechenbuch für Volksschulen* bærer stadig Grünfelds navn. Sidste udgave i den tyske tid har endnu i 1915 som undertitel 42. Aufl. des III. Teils des Rechenbuches von Grünfeld. Hans navn har således været knyttet til de sønderjyske skolers regnebøger i flere menneskealdre. Navnet *Grünfeld* var i vor barndom et begreb, identisk med selve sandheden. Var en eller anden ting efter den almindelige erfaring sådan eller sådan, føjede man til:

sådan er det i hvert fald efter Grünfelds regnebog, dvs. dermed var spørgsmålet inappellabelt.

(Fortsættes).

NOTER

1. »Unsere teutschen Provinzen«, »Die Königlich Teutschen Lande«. Sml. Forordning af 1/5 1703 (Corpus constitutionum Regio-Holsaticarum I (1749), p. 1315, 1328, 1447). Flere eksempler er nævnt i Deutsche und dänische Schulen einer schleswigschen Grenzstadt (Th. O. Achelis). Endnu i 1806 taler den tidligere amtmand i Haderslev, kancellipræsident J. S. Mösting, om »den deutschen Provinzen« (= Slesvig og Holsten).
2. En udførlig redegørelse herom vil fremkomme i en afhandling om Sønderjysk Salmesang.
3. Carsten Petersen: Slesvigske Præster, (1938. Ikke i boghandelen) p. 68 f.
4. Mejborg: Tillæg til første bind (1893), p. 11.
5. A. Chr. Bang: Dokumenter og studier vedr. den lutherske Katekismus' historie i Nordens kirker. (Christiania 1893. Universitetsprogram for 1. semester 1893) I. p. 255.
6. Efter biskop Tileman v. Hussens død (1551) var kirken i hvert fald uden ledelse. Han måtte affinde sig med at få Christian III's yngre broder til coadjutor (medhjælper med forrettighed til at blive efterfølger). Disse »fyrstebiskopper« havde kun een interesse: at få bispeembedernes jordegods i hænde. Rene skandaler fandt sted i 1556, da hertug Adolph lod sig vælge til »biskop« og i 1569, da han lod sin etårige søn vælge til coadjutor. Alt dette var et eklatant brud på K. O., som bestemte, at biskoppen skulle være enten doktor eller licentiat i teologien. I Slesvig fandtes ikke mere en biskoppelig centralmyndighed, ingen synoder eller lignende fællesskaber, gennem hvilke kirken kunne udtale sig. Alt var overladt til de enkelte landsherrer, der hver for sig regerede uindskrænket, gav love, beskikkede superintendenter, der i et og alt var afhængig af fyrstemagten og egentlig kun var fyrstelige rådgivere — og knap nok det.
7. Ernst Michelsen: Einleitung (1920), p. 77.
8. Tysk salmesang i Åbenrå indtil efter treårskrigen, jfr. Fr. Fischers brev til Flor 1843, 22/6. P. Lauritsen: Da Sønderj. vågnede, II (1911), 231.
9. Visitatsberetn. 1746. Abt. 18. Nr. 39 b. LA. Slesv.
10. Den kgl. del. Den gottorpske del. Hertug Hans' område.
11. Sønderj. årbøger, 1934, p. 54.
12. Klotz er født i Lippstadt i Westfalen 1606. 1636-68 generalsuperintendent for den kgl. del, provst i Flensborg. Jfr. Cimb. lit. II, 417 ff. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland II (1857), p. 108 ff. Nyere synspunkter hos Carsten Petersen: Slesvigske Præster, p. 85-87. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II (1938), p. 179 ff. 577. Th. O. Achelis: Deutsche und dänische Schulen einer schleswiger Grenzstadt im Wandel der Jahrhunderte (1934), p. 7 ff. »Klotz ist der geistige Vater des dänischen Schulwesens im königlichen Anteil«, p. 9.
13. Født i Kitsche ved Borna i Sachsen, provst i Haderslev 1649-73.
14. »In Frage und Antwort also verfasst, dass die Antwort aus Lutheri Kinder-Catechismo fället, in dänischer und deutscher Sprache gestellt. 1651. (Bibl. dan. I). Ifølge Achelis skal bogen være udkommet i 7 udgaver i tiden 1650-1702. (Haderslev Bys Historie II, p. 348). Den ældste bevarede danske udgave synes at være Theologia catechetica, eller Undervisning udi voris Christendom etc. udsæt udi det Danske Tungemaal. 5.te Gang udi Trycken forferdiget, Odense 1693. Jfr. Bibl. dan. I, 263.

15. Alene fra 16. Århundrede findes en lang række k. bevaret, en enkelt dog kun som fragment. Jfr. Lauritz Nielsen: *Boghistoriske Studier til dansk Bibliografi 1550-1600* (1923), p. 100, 102, 112, 136, 153, 154, 160.
16. Paul Sass, født i Assens 1644 (men af haderslevsk slægt og student fra Haderslev latinske skole), archidiacon i Haderslev 1667-1700. Bogen udkom i Slesvig 1693 og er nu en stor sjældenhed, så vidt vides findes den kun i København. (Universitetsbiblioteket).
Sass havde svært ved at forlige sig med den kendsgerning, at han som dansk præst i Haderslev kun måtte prædike på dansk, mens alt andet (liturgi og salmesang) skulle foregå på tysk. Da han ved uddelingen af det hellige sakramente ønskede at sige ordene »dette er Jesu Christi legeme« på dansk, kom han i strid med sin foresatte, der var fra Düsseldorf (jfr. Rohde: *Haderslev Amts Beskrivelse* (1775), p. 123-25). Provsten forlangte, at han bortset fra selve prædikenen skulle betjene sig af det tyske sprog. I Åbenrå var forholdet det samme (jfr. *Kirkehist. Saml.* 7. r. II, p. 519 ff. og 527 ff.).
17. v. Stöckens katekisme hed *Die vernünftige lautere Milch des heiligen Catechismi*, Ratzburg 1672. Jfr. Møller: *Cimb. lit.* I, p. 659. F. M. Rendtorff: *Die schl.-holst. Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts* (Kiel 1902), p. 296.
18. Lyna (Haderslev) 1806, p. 202. Solange wir bey dem Refeldischen Catechism. den hl. Catechismi Lutheri hatten, wussten Alt u. Jung zu antworten, weil sie an denselben von vielen Jahren gewohnt waren, nachdem aber vor 3 Jahren v. Stöckens introduciert worden, drinnen nicht allein der Catechismus ärmer, sondern auch alle Fragen vor dem anderen discrepiren, ist die Jugend so aus dem vorigen gelernt hatte, confus und den Alten ist alles neu und unbekannt.
Wonsbeck, 18/10 1737.
- A. B. K. (= Anton Balduin Kling, Sp. 1716-40).
19. Abild præstearkiv.. LA.
20. Reimarus født i Stolzenburg, Pommern. Provst i Tønder 1703-27.
21. Sønderj. årb. 1933, p. 213 ff.
22. Sønderj. månedsskr. 1954, p. 167.
23. *Zeitschrift d. G. f. schl.-holst. Gesch.*, bd. 25 (1895), p. 251. (Ernst Michelsen).
24. Født i Tønder 1688, sognepræst i Humtrup, provst i Haderslev 1737-50.
25. Rohde, a. S. p. 196. Den tyske udg. nævnt hos Rendtorff, p. 303.
26. Født i Hamborg 1684, provst i T. 1728-37.
27. Ensted og Abild, Abt. 18, nr. 42 c. Landesarch., Slesvig.
28. Født på Toldsted, Hjorkær, 1639, provst 1672-84 og 1689-1713. Rendtorff, p. 298, jfr. Abt. 18, nr. 42 c. LA., Slesvig.
29. Erik Pontoppidan havde først været sognepræst på Als (Havnbjerg), siden biskop i Bergen og prokansler ved universitetet i København.
30. Det beror derfor på en misforståelse af forholdene, når det i *Sønderjyllands Historie*, bd. III (1940-42), p. 369 hedder: »I Nordslesvig brugtes selvfølgelig den danske Udgave«. Så enkelt og ligetil lå sagen ikke.
31. De gamle, hidtil brugte katekismer fik man foreløbig lov til at beholde, i Haderslev amt provst Tychsens, i dele af Tønder amt den Porstiske (eller Schraders) katekisme i dansk eller tysk udgave. Endnu i 1752 hedder det: Så længe de gamle udgaver ikke er udsolgt, skal »Landskatekismen« ikke indføres. Tønder byarkiv: Sager vedr. Vajsenhuset 1741-1800. LA.
32. Der mit dem Teutschen den Worten nach, so viel möglich, aufs genaueste übereinstimmt, und worin vornehmlich die dicta Biblica nicht wie im Copenhagenschen Catechismo aus der Missions-Bibel, sondern aus der alten dänischen Bibel, so mit Lutheri version übereinkommt. 12/3 1752. Tønder byarkiv. — Fattigvæsen, forsk. sager vedr. Vajsenhusets bogforlag. LA.
33. Tønder byarkiv, smst. — Også i Tønder amt klagede man over mangel på danske k. (1762), idet alle udgaver var udsolgt. Den københavnske udgave kan ikke

bruges her i vor »dänisch-deutsche Gegend«, da dens bibelcitater er anført efter »Missions-Versionen« (= Resens oversættelse). Brev fra pastor Freuchen i Ensted, 25/1 1762. Tønder byarkiv, sager vedr. Vajsenhusets bogforlag, journal 1745-1800.

I Haderslev amt må man foruden de nævnte k. også have benyttet følgende k.: Chr. Albr. Lösecken, D. Luthers liden Catechismus. Ord for Ord ved Spørgsmaal og Giensvar ledviis udlagt til Skolernes Brug i Haderslev Provsti fordansket. Haderslev 1762 og 1774, jfr. Bibl. dan. I, p. 267. Bogen er form. en bearbejdet oversættelse af Löseckens Catechetische Anleitung, Halle 1720.

Mærkeligt nok udkom omtrent samtidig en anden dansk k. i Haderslev, Luthers liden Catechismus, fordansket særlig til Brug for Skolerne i Haderslev Provstie. 1761. Jfr. Th. O. Achelis: Aus der Geschichte des Haderslebener Johanneums (1921), p. 125. Eller er det samme bog? Sidstnævnte er udgivet af Lorenz Bjørn- sen, konrektor i Haderslev 1752, rektor 1757, sognepræst i Stenderup 1762-84.

34. Johann Andreas Cramer. På Klopstocks anbefaling kaldet til hofpræst i Kbhvn. 1754. 1774 prof. prim. i Kiel og prokansler. Jfr. Sønderj. årb. 1933, p. 57-68, 1934, p. 5-12, 1935, p. 166-170, og 173-76. (H. Hejselbjerg Paulsen).
35. Venligst meddelt mig af redaktør Bjørn Svensson.
36. Rendtorff, a. s. p. 305, jfr. Archiv der Schl.-Holst. Gesellschaft für vaterländische Geschichte XIII (Jahrbücher II), 1859, p. 11-58.
37. Bjolderup Sogns Historie, II (1951-56), p. 117.
38. Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig siden den preussisk-østerriske Invasion. (1864), p. 143.
39. Sønderjysk månedsskrift, 1961, p. 6.
40. N. Outzen: Versuch einer gründlichen und unpartheyischen Beantwortung der merkwürdigen Preisaufgabe über die dänische Sprache im Schleswigschen. 1819, p. 129 f.
41. Sønderj. årb. 1934, p. 45.
42. Biskop Jørgen Hansens Optegnelser om sit Liv. Sønderj. årb. 1904, p. 3. — Kun 8 Aar gammel kom jeg i første Klasse. Jeg havde her en Regnebog af Pastor Kjær i Østerlygum, der indeholdt mange vanskelige Opgaver.
43. Beskrivelser over Tørning Lehn (1815), p. 58 f.
44. ib. p. 57.
45. Mag. Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise (1774), p. 54.
46. Abt. 18. Åbenrå provsti. LA., Slesvig.
47. Haderslev Amts Museum, 1960.
48. Dyssel, a. s. p. 54. En herlig Kundskab er her og meget vittige (dvs. begavede) Hoveder, jeg fandt ved min første Besøgelse i mit Sogns Skoler, Drenge paa 10 a 12 Aar, som havde gennemløbet baade Lambechs og Valentins Regnebøger og skreve gandske ziirligen. Det er de herlige Følger af den lykkelige Friehed, som den Slesvigske Bonde nyder. . . . O, lykkelige Folk! hvor inderlig ønskede jeg vor Danske Almue paa Øerne noget af samme billige, nyttige og højst lykkelige Friehed.
49. Visitatsberetninger vedr. skolevæsenet, Haderslev og Åbenrå amt i LA., Åbenrå, Tønder amt i Abt. 18, LA., Slesvig.
50. Cimbr. lit. I, p. 242. Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexicon II (1750), p. 1457.
51. Cimbr. lit. I, p. 322. Jöcher, II, p. 2217.
52. I *Grarup* blev f. eks. et helt læs bøger og protokoller kørt til en mergelgrav, en del (chronik, regnskaber, håndskrevne melodisamlinger) blev reddet af kirke-tjener P. Jørgensen. I *Østerløgum* fandt en murersvend på loftet i den forladte skole en del gamle skoleprotokoller helt fra 1788 ff. medtaget af fugt og anden ødelæggelse. Heldigvis var han klar over, at disse ting var af stor interesse og afleverede dem til den kyndige lærer Holdt i Rugbjerg. Jeg takker lærer Holdt for tilladelsen til at benytte dette materiale, som de følgende oplysninger for en stor del bygger på.

53. Oplysningstiden i Hertugdømmerne II, Sønderj. årb. 1934, p. 41-48. do. V, 1936, p. 161 ff.
54. Jfr. bilag. Tørningelehn, Agård, a. s. p. 58.
55. Kordes: Lexicon der s.-h. Schriftsteller (1797) p. Lübker u. Schröder: Lexicon der s.-h. Schriftsteller I (1829), p. 322 f.
56. Lübker u. Schröder: Lexicon der s.-h. Schriftsteller II, p. 39 f. Alberti: Lexicon der s.-h. Schriftsteller I (1867), p. 41 f.
57. Der er dog også eksempler på, at nyere *tyske* regnebøger afløste de ældre, således i Rinkenæs 1836 (Hinrich Schlüters tyske r.).
58. Alberti, a. s. p. II, p. 125 f., jfr. Sønderj. månedsskr., 15. årg., p. 93 ff, hvor nogle af hans bøger nævnes.
59. Beck og Hansen: Achelis a. s. p. 65 og 122. Beck, Alberti, a. s. I, p. 38. Lærer i Haderslev 1843-46 og 1850-61. 1861 degn i Maugstrup.
60. Alberti, I, p. 275 f. Program der Königl. Domschule zu Schleswig 1863.
61. F. eks. gårdmand Hans Momsen i Foretoft (Lyna 1797, p. 831 ff.), gårdmand Jørg. Hansen i Tombøl (Sønderj. årb. 1909, Nik. Andersen), købmand Hans Jessen i Nr. Hostrup (Haderslev Stifts Aarbog 1949).
62. To år før sin død besøgte Grünfeld for sidste gang sit kære Kegnæs, og da der netop var provstevisitats på Kegnæs, deltog den højtagtede olding i den efterfølgende middag i præstegården. Her blev han af provst Reuter betegnet som »den dygtigste og lærdeste mand, der var udgået fra Kegnæs«. Endnu i dag er hans navn ikke glemt i Nord- og Sydslesvig.

Sandemanden og sjælesørgeren

En episode fra den slesvig-holstenske revolutions dage

Af *Holger Hjelholt*.

Mon det ikke er klogt først kort at repetere den politiske baggrund for den episode, som her skal fortælles.

Den statsopløsende slesvig-holstenske bevægelse førte i revolutionsåret 1848 til dannelse af den provisoriske regering i hertugdømmerne. Den 22. oktober s. å. afløstes den af den såkaldte fællesregering, der dog fortsatte i oprørsregeringens spor. Fællesregeringen efterfulgtes 26. marts 1849 af statholderskabet, der bestod af revolutionsførerne Beseler og Reventlou-Preetz. Statholderskabet var udnævnt af centralmagten i Frankfurt, en myndighed, der var skabt ved den tyske revolution — og som forsvandt med denne. Skønt Slesvig var et dansk hertugdømme og statsretligt intet havde at gøre med Tyskland, havde centralmagten udnævnt et statholderskab, der også skulle regere i Slesvig. .

Den 10. juli 1849 afsluttedes en våbenstilstand mellem Danmark og Preussen. Under denne skulle Slesvig regeres i kongen af Danmarks navn af en bestyrelseskommission på tre medlemmer. Disse udnævntes henholdsvis af Danmark, Preussen og England. Medlemmerne blev F. F. Tillisch, grev Botho zu Eulenburg og Lloyd Hodges. Kommissionen indsattes den 25. august i Flensborg, og dens styre strakte sig over næsten eet år — til 13. juli 1850.

Under våbenstilstanden besattes Nordslesvig af svensk-norske tropper, Sydslesvig af preussiske. Skillelinjen gik fra vest nord for Tønder til øst syd for Flensborg. Af Angel kom syv sogne til at ligge nord for skillelinjen. Det var sognene Adelby, Munkbrarup, Lyksborg, Grumtofte, Nykirke, Kværn og Stenbjerg. Det er to personer fra Grumtofte sogn, som træder frem på scenen i det følgende.

Gårdejer Peter Vollerlsen og hustru, Dollerup, fra ca. 1850—1860.

Den ene er sognets sjælesørger, og han må som sådan have krav på at blive nævnt først og omtalt med respekt. Georg Carl Wilh. Schmidt var i 1843 blevet præst i Grumtofte. Han var født i Probsteierhagen i Holsten i 1794 og var præst i fødesognet i over 20 år, fra 1821 til 1843. Hans anden kone — den første døde efter kort tid — var født i Kiel. Ifølge folketællingen for 1845 havde de seks børn, alle født i Probsteierhagen. Schmidts fader var født i Hamborg. Nogen tilknytning til Sønderjylland synes han således ikke at have haft.

Hans modpart var indfødt angelbo. Det var gårdmand og sandemand Peter Vollertsen i Dollerup landsby, Grumtofte sogn. Både han og hans kone var fødte i sognet. Ved folketællingen 1845 angives hans alder til 43 år. Da han kun havde en karl og en pige i sin tjeneste, har gården næppe hørt til de største. En vis anseelse må han have været i besiddelse af som sandemand. Af sandemænd skulle der ifølge Jydske Lov, der for en del stadig gjaldt i Sønderjylland, i hvert herred være otte. De udnævntes for livstid og skulle ved deres udsagn træffe afgørelsen i en række grovere retssager.

Den 25. august, den dag bestyrelseskommissionen blev indsat, var en lørdag. Dagen efter var 12. søndag efter trinitatis, og 13. søndag efter trinitatis blev således den 2. september. På denne søndag prædikede Schmidt. Den bøn, som sognets sjælesørger henvendte til Vorherre efter prædiken, faldt sandemanden og ligesindede for brystet. Den 6. september indsendte Peter Vollertsen en klage over præsten til Slesvigs nye øvrighed, bestyrelseskommissionen. Klagen fremførtes, skrev han, på de beboeres vegne, som længtes efter fred. Disse beboere kaldte de andre — de krigerske, slesvig-holstenerne — til daglig for »dansch Sinnet Mennesker«. Ja, de kaldte dem også for »oprørere«. — Begrebsforvirringen havde altså i den grad fået overhånd, at oprørerne kaldte de kongetro beboere for oprørere!

Sandemandens på tysk skrevne klage er ikke ligefrem noget grammatisk mesterværk. Han har nok haft lettere ved at udtrykke sig i sit sønderjyske modersmål end på højtysk. Han begynder med at spørge, om det er præsten tilladt fra prædikestolen at fremkomme med en, som det synes dem, for en præst upassende bøn. Dennes indhold anfører han først senere i klagen, men konstaterer straks, at den vel lyder kønt for oprørere og rebeller, men vi, som fra krigens begyndelse ikke har ønsket noget inderligere end »fred og ro i landet for igen at komme under vor allerelskeligste konges værn og milde regering, os smerter og krænker det såre i hjertet at høre sådanne vredestaler (Grollreden) af vor hr. pastor fra prædikestolen«. Det tyder på fredsforstyrrelse! Den ene søndag beder han Vorherre om at værne og bevare statholderskabet. Den næste søndag anråber han med grædende øjne Gud, fordi han ikke tør bede for statholderskabet. Det var nem-

lig rejst og for en kort tid gået over kanalen (til Kiel). Men til Gud vil han bede, da statholderskabet ikke mere har magt, at ødelægge de diplomatiske rænker og værne os mod landsforrædere og skille de lunkne (die lauen und die flauen) fra os, så vi ikke igen falder i hænderne på arvefjenden, danskerne, og bliver livegne trælle. »Sådanne og lignende bønner betjener denne mand sig af«!

Forbliver det præsten tilladt at udøve sådant i kirken, fortsætter klagen, så nødes vi desværre til at forlade Herrens tempel. Men vi stoler på, at bestyrelseskommissionen vil hindre det og tage os undertrykte under armene, os tro undersætter, »som sammen med Dem, kære herrer, stræber mod eet mål, mod den kære fred«. De vil ikke lade os som vildfarne får fortabes i ørkenen på grund af en »efter vor anskuelse fordærvet præst«.

På klageskriftets bagside står som dets indhold angivet, at det er en bøn fra flere beboere mod præsten om, at kommissionen »möge geruhen obige Klagschrift nach Kräften zu Ahnden, und wen es möglich wäre diesen Prediger von uns zu sondern, den er ist und bleibt für uns ein Friedenstörer«. Meningen er ganske klar. De vil have præsten straffet og vil af med ham. Den tyskkyndige vil imidlertid se, at Vollertsens ubehjælpssomme tysk har fået ham til at skrive, at kommissionen efter evne skal straffe hans klageskrift!

Flensborg provstis kirkevisitatorer, d. v. s. amtmanden og provsten, fik af kommissionen oversendt klagen for at udtale sig om den. Amtmand var den loyale C. L. v. Warnstedt. Provst var hovedpræsten ved St. Hans Kirke i Flensborg, H. A. Fr. Chr. Volquardts. Han var ligesom de fleste af præsterne i hertugdømmet en ivrig tilhænger af den slesvig-holstenske bevægelse.

Først den 2. oktober sendte kirkevisitatorerne klagen til pastor Schmidt og afkrævede ham en erklæring. Den afgav han den 14. Tonen i erklæringen viser os præsten skummende af raseri over sandemandens klage. Man skulle næppe anse det muligt, at en embedsmand — oven i købet en præst — kunne få sig til at skrive sådan. Selvfølgelig var det oprørte tider, og partilidenskaberne var kommet i kog — men alligevel! Præsten var dog sjælesørger både for dansk- og tysksindede, og da han ventede en halv snes dage med at afgive sin erklæring, har han haft tid at overveje

dens udtryk. Men hør nu, hvordan helt sindsforstyrrede udtalelser, snublende over hinanden, bobler frem fra raseriets dyb og bliver ført i pennen!

Det er mig svært, skriver han, at finde det rette udtryk, hvis jeg skal karakterisere klagen efter dens sande værd og indhold: »Den er et elendigt, tåbeligt makværk af et fra barnsben af (von Haus aus) dumt, højst uvidende, onskabsfuldt, af den danske propaganda opfanatiseret, nu halvt sindsforstyrret menneske, der i det mindste *ikke* besidder den øvrige menigheds agtelse — et makværk, fuldt af fordrejelser og løgne, fra begyndelsen til enden. Jeg ved ikke, om jeg skal forundre mig mest over dumheden eller over uforskammetheden hos min anklager«. Læseren vil sikkert undre sig mest over den gejstliges udtryksmåde og navnlig i betragtning af, at præstens følgende redegørelse for den omtalte kirkebøn viser, at sandemandens klage så vist ikke var overdreven.

Jeg har, skriver præsten, før den 25. august — dagen for bestyrelseskommissionens indsættelse — hver søndag, når jeg har prædiket, bedt »for det dyrebare statholderskab . . . for denne indtil den definitive fred indsatte regering for hertugdømmerne Slesvig-Holsten, denne regering, der er genstand for vor inderligste ærbødighed og kærlighed, for vor fuldeste tiltro«. Men hvad jeg har gjort før den 25. august, angår aldeles ikke (ganz und gar nicht) den nu »faktisk bestående bestyrelseskommission«. Det ligger helt uden for dennes kompetence at drage mig til ansvar herfor. Kun hvad jeg har gjort efter 25. august, kan komme på tale.

Den 13. søndag efter trinitatis prædikede jeg, fortsætter pastor Schmidt, og holdt den kirkebøn, som Peter Vollertsen frækt har forvansket »på det afskyeligste«. Bønnen lød i indirekte tale sådan: »Vore forbundsfæller (d. v. s. de tyske tropper) havde forladt os og var draget syd på, men derfor har vor bedste, vor allmægtigste forbundsfælle på ingen måde forladt os; vor hidtidige højtærede, inderligst elskede regering, det dyrebare statholderskab har måttet vige for magten og trække sig tilbage over Ejderen; men Han, i hvis hænder verdensregimentets tøjler ligger, behøver ikke at vige for nogen som helst magt, er heller ikke veget, vil heller ikke vige fra os, så længe vi blot ikke viger fra ham,

men fast og urokkeligt står på rettens grund. Vi ville ikke foreskrive ham, *hvordan* han skal hjælpe os; thi det er ham efter hint skriftord (1. Samuelsbog 14,6) lige meget, om han hjælper ved meget eller lidt (durch viel oder wenig helfen); — heller ikke, *hvornår* han skal hjælpe os, — han alene kender den belejlige stund. Måske kan det være, at han for en tid giver vort folk og land i vore fjenders hånd; — vort folk vil da ikke kunne sige, at en sådan tugtelse traf os uden årsag; nej, vort folk har kun alt for vel gjort sig fortjent til denne ved dets synder, som er mange og store, — ved anden slags forsyndelser, men også ved dets forsyndelser mod selve det dyrebare fædreland. Thi mange af vort folk havde forsyndet sig mod landet ved deres ligegyldighed, træghed, lunkenhed og mathed (Lauheit und Flaueheit), med deres fejhed, mange endda ved utroskab og forræderi. Derfor kunne vi ikke, hvis Gud en tid gav vort folk og land i vore fjenders hånd, sige, at slig tugtelse traf os uden årsag. Men vi havde at ydmyge os under Guds vældige hånd og i ydmyghed og tålmodighed tage mod hans faderlige tugtelse til vort gavn. Ja, skulle det være sådan, at vi, de nulevende, ikke skulle se dagen for vort dyrebare fædrelands frelse og befrielse, ikke skulle se vort lands gode ret bragt til sejr, — så bevare Gud os blot et åbent, frit syn til det hinsidige, det sande fædreland, den evige friheds og den evige freds land«.

Sådan var bønnens indhold, skriver præsten, og han har gengivet ordene så nøjagtig, som han erindrer dem. Til yderligere støtte herfor vedlægger han en erklæring herom fra det samlede kirke- og sognekollegium. Han tilføjer, at han også på den søndag før den omtalte bøn udtalte efter nr. 855 i den slesvig-holstenske salmebog: »Forlen os nådig fred etc. Giv vor fyrste og al øvrighed etc«. — Helt korrekt er præstens gengivelse af salmen ikke. Dens 2. vers lyder: »Gieb unseren König und aller obrigkeit Fried' und gut regiment! Dass wir unter ihnen Ein geruhiges und stilles leben führen mögen, In aller gottseligkeit und ehrbarkeit! Amen!« Schmidt har i stedet for kongen sat fyrsten, da slesvig-holsteneren kun ville anerkende ham som hertug! Med hvor megen overbevisning han har kunnet fremsige ordene om et »roligt og stille liv« samtidig med, at han tordnede mod de lunkne og dansksindede, får stå hen.

Hvordan kan man, udtaler pastor Schmidt, for en sådan bøns skyld kalde mig »en fordærvet præst, en fredsforstyrrer, en oprører« og kræve mig afsat? Det kan dog aldrig komme på tale for nogen, der er i besiddelse af sund menneskeforstand eller blot af den ringeste gnist af retsfølelse!

Schmidt forbeholder sig at kræve »sandmann Peter Vollertsen« til regnskab som »injuriant, løgner og ondskabsfuld bagvasker; (»sand« betyder jo vel i det danske sprog så meget som »wahr«)«. Og han opfordrer indtrængende kirkevisitatorerne at nøde Vollertsen til ved navn at nævne de »flere beboere«, der sammen med Vollertsen skal have krævet hans afsættelse, for at han også kan kræve dem til regnskab. I en nylig afholdt sogneforsamling har nemlig ikke en eneste meldt sig som hørende til disse »flere«. Yderligere anmoder Schmidt kirkevisitatoriet om, hvad Vollertsen opfordrer kommissionen til, »die Klageschrift nach Kräften zu ahnden«, d. v. her sige: drage klageren til regnskab og skaffe ham, Schmidt, fuld oprejsning. Thi man kan vanskeligt, slutter Schmidt, krænke en præst mere end ved at skælde ham ud for en »fordærvet præst« og kræve ham afsat.

Pastor Schmidt vedlagde, som ovenfor nævnt, sit svar en erklæring fra kirke- og sognekollegiet til støtte for sine udtalelser. Erklæringen er dateret samme dag som præstens skrivelse, som de forud har fået forelagt. Den er underskrevet af en anelig repræsentation for kirkens og sognets styrelse: af regnskabsmanden Hans Hansen, af fire tidligere ottemænd, fire gamle ottemænd, fire kirkejurater, fire unge ottemænd og tre bols mænd. Det er næppe nogen af disse, der har affattet erklæringen. Måske har det været diakonen, pastor Diederich Harries. Han bekræfter underskrifternes rigtighed, men bemærker, at han ikke selv var i kirke den pågældende søndag.

Sognerepræsentanterne fastslår først i erklæringen, at Vollertsens »hele tåbelige klageskrift« kun indeholder løgne og bagvaskelser såvel mod Schmidt som mod »langt det største antal« af sognets beboere. Schmidts kirkebøn var sådan, som han gengiver den i sit svar til kirkevisitatoriet. Men Vollertsen har også på det groveste krænket sognerepræsentanterne. »Alle hine, som i politisk henseende ikke har *samme* anskuelse som han, dem har han jo stemplet som oprørere og rebeller, hvilken forhånelse føl-

gelig rammer langt den større del af menigheden... (Denne holder sammen med vor pastor Schmidt fast ved vort lands ved dokumenter godt sikrede ret, d. e. ved hertugdømmernes selvstændighed og uadskillelige forbindelse under kongen af Danmark som hertug af Slesvig-Holsten indtil den oldenborgske mandsstammes uddøen. Men af den grund er vi ingen *oprørere* og *rebeller*; vi vil jo intet andet end vor gode ret og har aldrig begæret, at personalunionen med Danmark skal ophæves, før den efter naturens løb ophører af sig selv«. De er heller ikke fredsforstyrre; de ønsker fred, forudsat den skaffer dem deres »krænkede og anfægtede ret«. Fredsforstyrre blandt dem er nogle af de få, såkaldte dansksindede, »dansch Sinnet Menne-sker«, »som selv ikke ved, hvad de vil«.

De forstår ikke, hvordan Vollertsen i kirkebønnen har kunnet finde anledning til klage. Selv med den værste vilje har han ikke formået ved sine løgnagtige forvanskninger at forebringe en virkelig grund. Det ville være et stort tab, om pastor Schmidt, »denne så dygtige, i sandhed evangeliske præst, denne tro sjælesørger, denne varme fædrelandsven«, blev nødt til at forlade dem. Ligesom præsten beder de kirkevisitatoriet om at gøre, hvad Vollertsen selv forlanger, nemlig »*seine Klageschrift nach Kräft-en ahnden*«. Til slut forbeholder de sig i anledning af Vollertsens optræden i »flere beboeres« navn at anklage ham som »løgnagtig og bagtalersk *Sandmann*«.

Sammenligner man sjælesørgerens og sandemandens gengivelser af kirkebønnens indhold, vil man se, at sandemandens helt dækker præstens — eller omvendt. Sandemanden har »die lauen und flauen«, hvor præsten har »Lauheit und Flauheit«. Præstens bøn er fanatisk slesvig-holstensk politik og en straffetale mod dem af sognets beboere, der ikke har virket for denne. Intet af indholdet er blevet »løgnagtig forvansket« i Vollertsens gengivelse. Han har holdt sig sit hverv som sandemand efterrettelig. Hvem der i sognet var »fredsforstyrre«, bestemtes i beboernes øjne efter deres politiske indstilling. Så meget er vist, at sjælesørgeren ved sin politiske optræden i kirken ikke bidrog til freden — hvor meget han end efterplaprede ordene i salmebogens nr. 855.

Kirkevisitatorerne afgav sidst i oktober deres betænkning til

bestyrelseskommissionen om sagen. Den loyale amtmand og den slesvig-holstenske provst havde ikke kunnet enes om en fælles erklæring, så de afgav hver sin. Warnstedt udtalte sig ikke i enkeltheder om sagen, men holdt sig til mere almindelige betragtninger. Det var, mente han, altid en meget betænkelig sag at føre politik fra prædikestolen. Kun få præster var det givet her at kunne holde den rette grænse. »I tider, som vi oplever dem, hvor kirken vil frigøre sig fra staten, skulle efter mit skøn kirkens tjenere ikke bruge kirken til i denne at operere imod den verdslige øvrighed, og allermindst, når der hersker meget delte meninger om, hvad der er ret, hvad uret, hvad der er fejhed, forræderi, og når først fredsslutningen vil bringe den formelle ret, som man må underordne sig«.

Vollertsen havde, skrev Warnstedt, vist ham en fortegnelse over de beboere, der tiltrådte klagen. Men Warnstedt undlod at lægge fortegnelsen til akterne. Han ønskede nemlig ikke at udsætte også disse folk for den terrorisme, der på så mange steder nu øvedes mod anderledes tænkende.

»Tiderne er meget mørke; begreberne om ret og uret så konfunderede, begreberne om, hvad der er anstændigt og uanstændigt, så forvirrede«, at pastor Schmidts forhold efter Warnstedts mening ikke kunne behandles isoleret. Det måtte ses i sammenhæng med den optræden, som det store flertal af slesvigske gejstlige havde vist over for revolutionen. Warnstedt tænker her sikkert på den erklæring, som slesvigske gejstlige udsendte den 22. august — tre dage før kommissionens indsættelse. Erklæringen gik ud på, at de gejstlige — trods våbenstilstandens bestemmelser — stadig anså statholderskabet som deres retmæssige øvrighed. Til Slesvigs underkastelse under Danmark eller dets adskillelse fra Holsten nægtede de at medvirke.

Medens amtmandens erklæring var forsigtig og tilbageholdende, gav provst Volquardts sine slesvig-holstenske anskuelser frit løb. Han indstillede, at Vollertsen blev straffet, da han ikke havde undset sig for at stemple »en mangeårig, værdig, af sin menighed elsket, af hele sit fædreland agtet og højtanset præst som en gemen forbryder«. Schmidts kirkebøn er åbenbart som talt ud af provstens hjerte. Den udtrykker, skriver han, »landets nød og smerte, landets ønsker og håb«. »Det er en kirkebøn, som efter sit

kristelige indhold giver vor Gud alene æren og ydmyger forsamlingen til redeligt at gøre bod. Det er en kirkebøn, som åbenbarer præstens og menighedens daværende sindsstemning, og som i alle sine enkeltheder uden bitterhed og uden ukærlighed anbefaler hele landssagen til den retfærdige og nådige Gud«. Og for en sådan bønns skyld laster en enkelt beboer i sit af politik forstørrede had præsten og kræver hans afsked! Den »salvelsesrige bøn« gør ham så forbitret, at han sætter alle hensyn til side! Klagen bør afvises, slutter Volquardts, og præst og kommuneforstandere skal det tillades at lægge sag an mod Vollertsen for hans fornærmelser.

Da kommissionens 1. departement den 7. november refererede sagen for kommissærerne til deres afgørelse, fulgte det hverken Warnstedts eller Volquardts' forslag. Pastor Schmidt havde i mellemtiden aflagt yderligere vidnesbyrd om slesvig-holstensk agitation. Han var ordfører for en deputation fra de angelske sogne nord for demarkationslinjen, der i Berlin opsøgte den preussiske konge for at skildre for ham partiets ønsker og anskuelser. Departementet udtalte i sin forestilling, at hverken Schmidts kirkebøn eller hans Berlin-rejse kunne billiges. Såfremt han skulle forblive i sit embede, burde der samtidigt med, at der tildeltes ham en irettesættelse, afkræves ham en erklæring om, at han ville vise kommissionens anordninger den skyldige lydighed.

Sidst i november gav departementet kirkevisitatorerne besked herom. Sagen mellem sandemanden og sjælesørgeren må hermed betragtes som sluttet. Ingen af dem stod som sejrherre. Schmidt fik ikke Vollertsen straffet og denne ikke Schmidt fjernet. Det sidste skete alligevel på grund af forholdenes udvikling i løbet af få måneder. Jeg skal kort omtale hvorledes.

Den erklæring om lydighed mod kommissionen, som blev pastor Schmidt afkrævet, var han ganske uvillig til at afgive. Først undlod han at svare. Da han blev rykket, fremsendte han sidst i januar 1850 en afskrift af de gejstliges erklæring 22. august. Han skrev, at den havde også han underskrevet, og fra den ville han ikke vige. Departementet forelagde svaret for kommissærerne og spurgte, hvad man skulle foretage sig. Det vidste kommissærerne nok ikke, eller de var uenige herom. Departementet fik i hvert

fald ingen besked, og ikke før i april kom spørgsmålet om Schmidts forbliven i embedet på ny på tapetet.

At spørgsmålet da kom frem, skyldtes udviklingen syd for demarkationslinjen. Her tog statholderskabet i ly af de preussiske troppers passivitet igen styret i begyndelsen af marts. Det indsatte i Sørup et nyt amtmandskab for Flensborg til at bekæmpe amtmanden, Warnstedt, i Flensborg. Den Sørup amtmand sendte bekendtgørelsen om sin tiltræden såvel som senere bekendtgørelser til alle kirker i amtet, også til dem nord for linjen. Selvsagt publiceredes bekendtgørelsen i Grumtofte kirke. Men den 2. april kom Warnstedt — i øvrigt sammen med neutrale tropper — til Grumtofte. Det var hans hensigt at spørge pastor Schmidt, om han havde publiceret bekendtgørelser fra Sørup amtshus. Da Warnstedt spurgte efter præsten, fik han at vide, at denne lige var rejst. Han havde taget rejsepas syd på, til Kiel.

Midt i april pålagde departementet kirkevisitatoriet at afkræve Schmidt en erklæring om bekendtgørelserne. Det skete, men Schmidt var borte og agtede efter hans kones udsagn ikke at komme tilbage. Kommissionen nøjedes så med at pålægge kirkevisitatoriet at meddele, *når* han kom tilbage. Den 13. maj underrettede Warnstedt departementet om, at det gjorde han aldrig. Schmidt var den 11. maj død i Kiel.

Om Peter Vollertsen skal jeg her endnu nævne, at han også på anden måde end ved klagen over præsten viste sin kongetroskab. Han blev således medlem af styrelsen for den slesvigske forening i Angel, hvor den loyale pastor Martens i Nykirke var formand. Foreningen talte mange medlemmer, så det var ikke alle angelboere, hvorom det kunne siges: »O, Angel, du vanslægtet — din moder du fornægter«. Ved et møde, som foreningen sidst i maj 1850 holdt i Grumtofte, vedtog man en adresse til bestyrelseskommissionen. Det hedder i denne: Vi vil selv under den oprørets storm, som nu raser, med urokkelig troskab holde fast ved lov og orden. Kærlighed til vor konge og vort dyrebare fædreland skal lede vort arbejde. — Med denne udtalelse, kan man godt sige, opfylder sandemand Peter Vollertsen det hverv, Jyske Lov pålægger ham, at afsige en sand kendelse i den »retssag«, separatisterne havde rejst mod riget.

KILDER

Den foregående skildring bygger stort set på akter i pk. Slesvigske Ministerium. 3. dpt. Nr. 141a. Flensborg provsti. 1849—50. — I Regenburgs samlinger. A. Samlinger til belysning af politiske og administrative forhold i Slesvig (og Holsten) til 1864. I, læg 8 findes afskrifter af Vollertsens klage, Schmidts svar m. m. — Oplysningen om skriftstedet fra 1. Samuelsbog 14,6 skyldes afd. pastor Carl Weltzer. Ifølge oplysninger fra vandre lærer Ernst P. Hugger udnævntes Peter Vollertsen 1854 til dannebrogsmænd og var fra 1856 til 1864 regnskabsmand. Han døde 1866. Den af ham ejede gård hedder »Burott«. — I øvrigt henvises til 2. bd. af min bog »Sønderjylland under Treårskrigen«.

En Rømø-præst for Viborg landsting

Af *Ole Karup Pedersen*.¹

Den 5. august 1625 var der sikkert mere end almindelig interesse for forhandlingerne på Ballum birketing. Denne dag mødte her *Poul Pedersen*, Guds ords tjener til Rømø kirke, for at vidne om den skælmelige og ærerørige snak, der gik om *Abel Christens* i Kromose. Heldigvis havde han, mens han endnu huskede, hvad der var sket, fæstnet denne snak på papir. I retten kunne han fremlægge følgende skrivelse: »Kendes jeg, Poul Pedersen, Guds ords tjener på Rømø, eftersom ærlig dannekvinde Abel i Kromose haver sig at kære og beklage, hvorledes hende en uhørlig snak og tale er påditted af hendes uvenner, huorudover hun har forhvervet bispens brev til mig anlangende om en kristelig bøn og ban i vores kirke og menighed på hendes uskyldighed, som hun gerne af mig var begærendes. Hvortil jeg svarede og berettede min vitterlige sandhed hos mig udi den sag, formener, var givet til kende, at jeg ikke kunne give ban derfor, efterdi jeg vidste, hvem som samme snak og bagtale til mig sagt havde, vidner jeg om som efterfølger. Således al sandhed sagde *Margrete Jørgensdatter* på Rømø af hendes mund til mig og hendes egen søster *Mette Jørgensdatter* ved hendes faders bord og skammelig med ærerørige ord overfaldt ærlige kvinde fornævnte Abel og sagde, at der var en hund i Kromose, der hed Misser, og når Abel råbte på hundens navn, skulle karlen komme og bruge sin onde lyst med hende og ligge hos hende. Og sagde ydermere, at samme karl sprang engang ud af et vindue i sin skjorte. Dette fornævnte vil jeg Poul Pedersen være bestandig ihvor og når behov gøres på min sjæls salighed i gudsfrygt og sandhed at være talt af hendes mund, som forberørt er. For hvis årsag jeg ikke med en god conciens kunne give ban for. Til vidnesbyrd og sandheds bekræftning haver jeg denne min skriftlige bevis underskrevet

med egen hånd. Actum Rømø den 5. februar 1625. Poul Pedersen, egen hånd«.

Sammen med præsten mødte fire mænd fra Rømø, der i juli havde opsøgt præstens kone, den nævnte Mette Jørgensdatter, for at høre, hvad hun vidste om den »uhørsommelige« snak om Abel. Som god hustru bekræftede hun fuldtud, hvad her Poul skriftligt havde beskyldt hendes egen søster for. Hun bad de fire mænd vidne for sig på Ballum birketing, »efterdi hun af kvinders skrøbelighed ikke altid kunne være bekvem til at fare over sø og det salte vand«.

På Ballum birketing blev her Pouls svigerinde, Margrete Jørgensdatter, dømt til at stå til regnskab for sin sladder om Abel Christens, så længe de fremlagte vidnesbyrd stod ved magt.

Men for denne dom og sin gejstlige svogers beskyldninger vil le hun ikke bøje sig. Hun appellerede sagen til Viborg landsting, og man kan forestille sig, at familiesammenkomsterne hos Jørgen, pigernes far, ikke har været særlig hyggelige i den følgende tid.

Først den 27. august kom sagen for Viborg landsting. Margrete havde foruden sin svoger indstævnet birkefogeden i Ballum, *Hans Feddersen*, der havde afsagt dommen den 5. august. Hun krævede både vidnesbyrdene og dommen kendt magtesløse.

Ved sin højeste ed benægtede hun nogensinde at have sagt de ord, som her Poul havde beskyldt hende for, og de Viborg dommere måtte følge hendes påstand på grund af vidnesbyrdenes mangelfuldhed. »Så og efterdi her Poul Pedersens vidne ikke er uden en persons kundskab, som regnes for ingen vidne, han ikke heller sådan hans vidne for herredsprovsten havde vidnet, som det sig burde med rette, . . . og ingen vidner formelder om nogen vis dag eller tid, når fornævnte Margrete Jørgensdatter slige ord skulle have sagt, og ikke hun fornævnte ord er bestandig, men her i dag højlig benægter, som forskrevet står, da kunne vi efter sådan lejlighed ikke kende samme vidne så nøjagtig, at den bør nogen magt at have, men den såvel som den dom, der derefter gået er, magtesløs at være.«²

Desværre kan vi ikke følge sagens videre udvikling. Men forhåbentlig har denne injuriersag ikke ganske ødelagt forholdet i

familien. Her Poul Pedersen er en ny præst i Rømø's præsterække, om hans ansættelses- og afskedigelsesår ved vi intet,³ men han har efter denne sag at dømme været nært knyttet til Rømøboerne. Gift med en pige fra sognet undgik han heller ikke at blive indblandet i sine sognebørns større eller mindre tvistigheder.

NOTER

- 1) For at have henledt opmærksomhed på denne sag skylder jeg en tak til afdøde lektor, dr. phil. *Hans H. Fussing*.
- 2) Hele sagen findes i Viborg landstings dombog 1625 C, fol. 454—57 (Landsarkivet i Viborg). De anførte tingsvidner fra Ballum birke-ting er også taget herfra, idet birketingbogen ikke findes bevaret fra før 1665 (Vejledende arkivregistratur VI, s. 84).
- 3) Poul Pedersen kendes hverken af Arends eller Wiberg. Heller ikke Rømø sogns liber daticus (Landsarkivet i Åbenrå), der er affattet omkring 1800, kender noget til en sognepræst af dette navn. Fra 1628 kendes præsten på Rømø, og Poul Pedersen må altså have opgivet sit embede på øen senest dette år.

Orgeldispositioner fra Sønderborg amt

Af *Else-Marie Boyhus*.

Af kirkeinventar er orglerne vel det mest forgængelige; façaderne kan stå igennem lange tider, men selve værket er udsat for tidernes skiften. Thi et orgel er ikke blot en prydenstand, men et instrument, hvis mekanik gennem brugen slides og derfor må fornyes. Tilmed er orglerne i allerhøjeste grad underkastet moden: Da højbarokkens instrumentbygning slog igennem, blev renaissanceorglerne udskiftet, og da den romantiske musik i forrige århundrede bragte nye klangidealer, blev de barokke orgler i stor udstrækning ofret; og nu i 20. århundrede, hvor man er vendt tilbage til de barokke forbilleder, fares der frem med hård hånd mod de romantiske instrumenter. Derfor kan orgelhistorien kun i forsvindende få tilfælde støtte sig til en undersøgelse af intakte instrumenter; bevarede orgler, der er over 100 år gamle, kan hurtigt opregnes i Danmark. Orgelhistorikeren er derfor henvist til arkivstudier; men da kilderne til belysning af orglets udvikling ligger spredt og godt gemt i kirkernes arkiver, er Danmarks orgelhistorie endnu ret unuanceret.

Et stort initiativ er taget af Niels Friis, der i sin bog »Orgelbygning i Danmark« fra 1949 gennemgår de større orgler og orgelbyggere fra ca. 1550 til ca. 1790; men endnu mangler en samlende undersøgelse af romantikkens tidsalder, også en rig, men desværre alt for overset periode.

Det spredte kildemateriale forklarer, at landsbykirkernes orgler kun undtagelsesvis er behandlet; hertil kommer, at emnet i sig selv ikke er så umiddelbart tillokkende som de store instrumenter, idet landsbykirkeorglerne på ingen måde har skabt epoke i historien. Først nu, hvor Niels Friis i sin bog har redegjort for de store linier, er det frugtbart at udbygge hans billede ved at skrive orgelhistorie ikke blot kronologisk men også topografisk. En systematisk gennemgang af kirkearkivalierne for Søn-

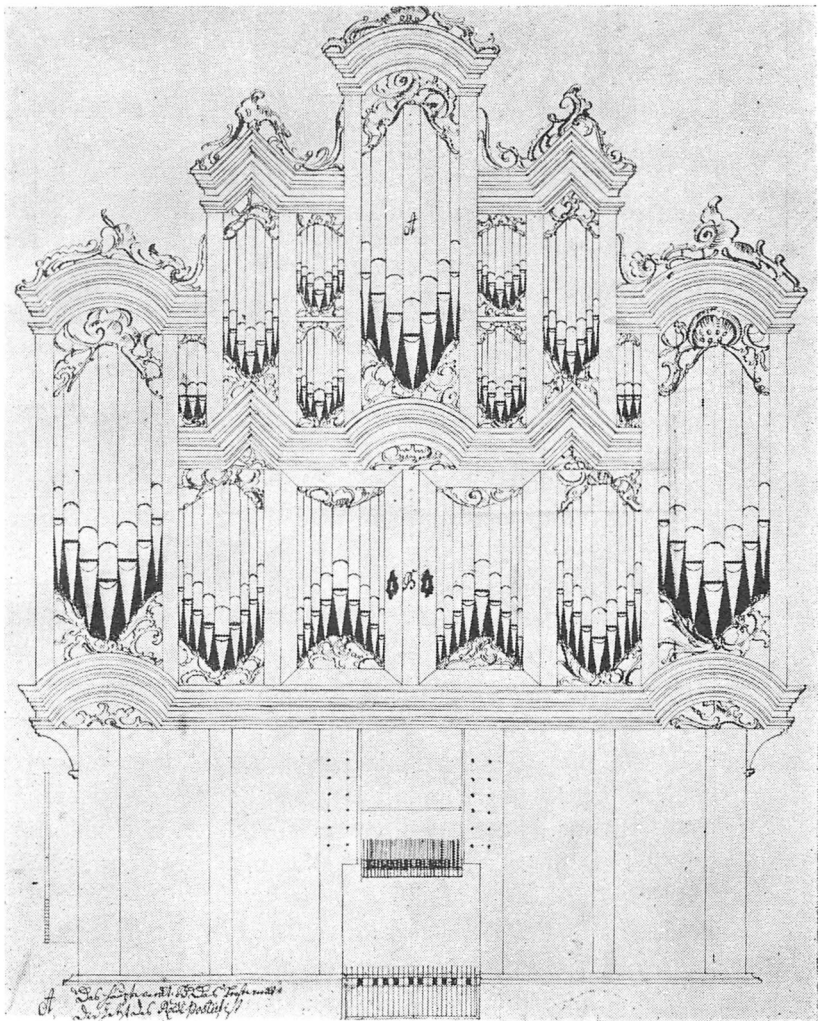
derborg amt¹ er således grundlaget for nærværende redegørelse.

Et af den danske orgelhistories store problemer er, hvor tidligt fik landsbykirkerne orgler? En besvarelse af dette spørgsmål kan kun en nøje gennemgang af samtlige kirkers arkiver give. Som helhed kan man dog næppe regne med, at de danske landsbykirker får orgler før i løbet af 18.—19. århundrede; men i de rigeste egne kan man træffe orgler så langt tilbage i tiden som 16. århundrede. Dette er netop tilfældet i Sønderborg amt.

Så tidligt som i 1591 omtaler *Broager* kirkes regnskabsbog² planer om at anskaffe et nyt orgel. Nu behøver ordet nyt ikke at indebære, at der tidligere har været et instrument i kirken; men det er dog ikke usandsynligt, når man tager den statelige kirkes menighed i betragtning. Den bestod for en del af velhavende skippere, der stod i jævnlig forbindelse med Nordtyskland og dermed med et af orgelbygningens centre.

1592 realiseredes planerne, og mester *Joachim Willers* byggede det nye orgel til kirken. Der har næppe været tale om noget stort instrument, idet udgifterne til dette og en ny døbefont kun beløb sig til 218 mark. Først 1668 har vi orglets disposition³ optegnet; det bestod da af et værk med følgende seks stemmer: Principal, oktav, mixtur, »Mittelmässig« gedakt, fløjte og regal. En meget almindelig opbygning af et lille instrument, med de tre første registre som principalkor, gedakten og fløjten som repræsentanter for de blidere stemmer, og endelig den af renaissanceen så yndede tungestemme: Regal. Hvor nær dette kommer originaldispositionen fra 1592 er umuligt at sige, idet orglet mellem 1592 og 1668 blev repareret ialt 5 gange⁴, 1635 var der tilmed tale om en hovedreparation, hvad der blev foretaget ved denne lejlighed er ikke overleveret; det vides kun, at der blev købt materialer til istandsættelse af bælgen, men den samlede reparationsudgift på 166 mark tilkendegiver, at også andre dele af instrumentet må være berørt af reparationen.

Orgelbygger *Joachim Willers* optræder igen i 1604, denne gang i *Sønderborg*, hvor han skulle levere orglet til den nyopførte sognekirke her. Han stammede fra Salzwedel i nærheden af Lübeck, og han har formentlig lært sit håndværk i denne by, hvor de rige orgelbygningstraditioner stadig levede⁵. I Danmark mødes han første gang i 1592 i *Broager*; 1607 reparerede han orglet i *Vejles*

Facadeudkast til Søndeborg kirke. Bilag til ombygningsoverslag 1776.
(Landsarkivet, Åbenrå).

St. Nicolaj kirke, og 1610 istandsatte han orglet i St. Mortens kirke i Randers. Ved denne lejlighed skrev han sig til Sønderborg og kaldte sig »Orgemester her sammesteds«⁹. Sandsynligvis har han o. 1604 slået sig ned i Sønderborg som organist og orgelbygger, en kombination, der ingenlunde var ualmindelig i de dage.

Willers påbegyndte bygningen af Sønderborg-orglet 3. juni 1604, og værket stod færdigt 27. okt. 1606. Desværre kender vi ikke dispositionen for dette instrument, der — så vidt vides — var Willers eneste større arbejde på dansk grund. I kirkens arkiv ligger en afskrift af byggeregnskabet⁷, hvor man år for år kan følge arbejdet, store og små udgifter mellem hinanden, men noget grundlag for en rekonstruktion af dispositionen er der ikke. Efter de samlede udgifter — 1345 mark — at dømme, må der have været tale om et ret stort instrument, og vi ved, at 41 mark blev betalt specielt for et rygpositiv. Man må da formode, at orglet i alle tilfælde har bestået af tre værker: Hovedværk, rygpositiv, der ikke kunne kobles sammen med hovedværket, og pedal. Pedalet har dog næppe været særligt omfangsrigt; først i 1703, da orglet blev omdisponeret (se s. 236), blev facaden forsynet med særlige bastårne til pedalets piber. I orgelpiberne indgik brugt materiale, således som det fremgår af en udgiftspost til en af kirkeværgerne for en rejse »na dem Reinevelde de Orgelpipen aff tho breken vnd thom Kihle gelevert« (til Reinfelt for at bryde orgelpiberne ned og levere dem til Kiel); fra Kiel er de så bragt til Sønderborg, hvor de formentlig er blevet smeltet om for sammen med nyt metal at genopstå som piber i Willers' orgel.

Endnu et orgel er der gode oplysninger om fra 17. århundrede: Det, der 1636 blev påbegyndt til *Ullerup* kirke⁸ af en desværre ikke navngivet orgelbygger. Som i Broager kendes dispositionen først fra 1668, hvor kirkens inventarium⁹ meddeler, at orglet havde to manualer og pedal med ialt 14 stemmer: Principal, oktav, mixtur, gedakt, fløjte og trompet i hovedværket; fire ikke nærmere angivne stemmer i »Positiv« og følgende fire pedalstemmer: Cornetbas, trompetbas, fløjtebas og gedakt. Et ganske anseeligt instrument til en landsbykirke. Det bærende er hovedværket med principalkoret og trompeten, og med de to blidere stemmer gedakt og fløjte, vel henholdsvis 8 og 4 fod. En solostemme mangler i dette værk, men har nok været at finde i positivet. I alle tilfælde må pedalets kornet — et terzregister — betragtes som en udpræget cantus firmus-stemme.

Fra endnu fem kirker har vi oplysninger om orgler på dette tidspunkt. 1645 betales løn til den, der stemmer orglet i *Ulkebøl* kirke,¹⁰ og i 1657 løn til den, der træder bælgene, altså et ikke

helt lille instrument. 1663 forærer hertug Hans et positiv til *Nordborg* kirke¹¹. I *Lysabild* kirkes regnskabsbog¹² optræder i regnskabsåret 1693-94 en udgift til en reparation af orgelhuset. I *Egen* kirke¹³ betales i 1692 for et orgelpulpitur, og året efter får en orgelbygger 6 mark »dae Er das Orgel wieder zu Recht gemacht« (fordi han havde istandsat orglet). Endelig møder vi en orgelreparation i *Sottrup*¹⁴ i 1704. Alle disse oplysninger vidner om orgler, der i alle tilfælde kan føres et stykke tilbage i 1600-årene.

Af Sønderborg amts ialt 18 landsbykirker har således syv haft orgler før år 1700; muligvis har der været flere, men arkivalierne giver kun underretning om disse syv. Nu er arkivmaterialet til belysning af de sønderjyske kirker langt rigere end for størstedelen af det øvrige Danmarks vedkommende, men selv når det gælder Sønderborg amts kirker er der dog huller; således er materialet vedr. de to sundevedske kirker Dybbøl og Nybøl ret tyndt. Vi kan således »kun« registrere syv orgler; men dette tal dækker dog nær halvdelen af amtets landsbykirker i et århundrede, hvor vi fra det øvrige Danmark kun kender orgler i købstadskirkerne og de største landsbykirker.

Hidtil har arkivalierne kun givet os eet orgelbyggernavn: Joachim Willers; men fra skiftet mellem 17. og 18. århundrede er flere navne bevaret, dog kun i forbindelse med reparationer. Således istandsatte den hamborgske orgelbygger *Johan Heinrich Wernitzky* i 1685 *Broager* kirkes orgel¹⁵. Han er dog ikke blevet tilkaldt fra Hamburg specielt til denne i sig selv ubetydelige opgave; han virkede i 1684 i Tønder og 1686 i Flensborgs Vor Frue kirke, og Broager har kunnet drage fordel af sin gode beliggenhed.

Den senere domorganist i Viborg *Elias Wernitz*¹⁶ reparerede i 1689 *Ulkebøl* kirkes orgel, og i 1708 istandsætter han i *Egen* kirke. På dette tidspunkt skrev han sig til Ærøskøbing. Han forenede — som så mange på dette tidspunkt — en organists og en orgelbyggers gerning. Det samme kan være tilfældet med den ellers ukendte *Peter Lorentzen*, der 1706 reparerede orglet i *Egen* kirke. Fra begyndelsen af 18. århundrede kendes også Flensborg-orgelbyggeren *Hans Vent*, der i 1715 blev tilkaldt til en reparation af Åbenrå kirkes orgel; han foretog istandsættelser i *Egen* 1715, *Sottrup* 1728 og *Ulkebøl* 1731¹⁷.

Om den klassiske epoke i dansk orgelbygning — det 18. århundrede — har vi gode oplysninger i de sønderborgske arkivalier, dels om reparationer, dels om nybygninger og omdisponeringer. Blandt de ældste af de betydeligere orgelbyggere møder vi *Heinrich Wiese*, der i 1703 fik til opgave at udvide og ombygge Willers' orgel i *Sønderborg*. Wiese kom fra Tyskland, og da han i 1696 reparerede orglet i Ullerup kirke¹⁸, opgav han sit hjemsted til Kiel, mens han i 1703 kom fra Rendsborg.

Kontrakten¹⁹ mellem Wiese og Sønderborg kirke er bevaret, og af den fremgår ændringerne: I hovedværket skulle tilføjes en trompet 8 fod, og mixtur III skulle udvides til mixtur IV; rygpositivet skulle have to ny registre: Sesquialtera II og Mixtur III, og gedakt 4 fod skulle ændres til en gedakt 8 fod. Samtidig skulle dette værk have en helt ny vindlade. I Pedalet fandt en gennemgribende ændring sted, to nye vindlader blev bygget og tre stemmer tilføjet: Oktav 4 fod, mixtur IV og trompet 16 fod. Denne forøgelse bevirkede, at façaden fik tilbygget to bastårne. Og som et ekstra raffinement fik instrumentet et klokkespil med otte klokker.

Efter denne ombygning var Sønderborg-orglet bragt i kontakt med det allernyeste fra den nordtyske orgelbygger-skole; det, som den store mester Arp Schnitger²⁰ indledte med Jacobi-orglet i Hamburg i 1686. I Sønderborg blev hovedværkets tyngde kraftigt understreget med udvidelsen af mixturen og trompeten. Rygpositivet fik mere karakter af selvstændigt værk og fik den stemme, der næsten er uundværlig i et højbarokt instrument: Sesquialtera II, et flerkoret terzregister beregnet til solospil. Pedalets betydning blev understreget stærkt, klangligt ved de tre nye stemmer, der krævede to nye vindlader, og synligt ved tilbygning af façadens pedaltårne.

Nu er der ikke tale om en nybygning, kun om en omdisponering, og Wiese har vel heller ikke nået de schnitgerske højder; men de tanker, der lå bag dispositionsændringen i Sønderborg i 1703, var de samme, som besjælede Schnitger og hans elever i skabelsen af det højbarokke orgel. Denne retning inden for orgelbygningen fik først rigtigt sit gennembrud i det øvrige Danmark over 30 år senere med den store orgelbygger Daniel Lambert Kastens²¹.

Arp Schnitger døde i 1719, og hans elev *Kastens* blev i 1721 hans efterfølger som privilegeret orgelbygger²² for Slesvig og Holsten samt i grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. *Kastens* indrettede sit værksted i Itzehoe, og første gang vi møder ham som selvstændig orgelbygger på dansk grund er i 1721. I dette år indgav han et forslag til en ombygning af orglet i *Ullerup*²³. Vi ved ikke, om disse planer blev realiseret — regnskaberne tier herom — men det er forsåvidt uden betydning i denne sammenhæng.

Ullerup-orglet stammer fra 1636, og dets disposition kendes fra 1668 (se s. 234): i 1696 var det blevet istandsat af orgelbygger *Wiese*²⁴. *Kastens* optegnede i 1721 dispositionen, som den var, og som han ønskede den, og da orglet mellem 1696 og 1721 ikke har været underkastet større reparationer, kan *Kastens* optegnelse fra 1721 med visse forbehold tages som udtryk for dispositionen for det af *Wiese* istandsatte orgel. I det følgende opstilles dispositionerne 1668, 1696 (1721) og *Kastens* forslag:

1668	1696	Kastens
Hovedværk	Hovedværk	Hovedværk
principal	principal 8'	principal 8'
oktav	oktav 2'	oktav 4'
mixtur	mixtur II	oktav 2'
trompet	trompet 8'	mixtur IV
gedakt	gedakt 8'	trompet 8'
fløjte	quint 2 2/3'	gedakt 8'
Positiv	Brystværk	Brystværk
fire	gedakt 8'	gedakt 8'
stemmer	gedakt 4'	gedakt 4'
nævnes	quint 1 1/3'	quint 1 1/3'
	quint 1/3'	<i>Sesquialtera II</i>
Pedal	Pedal	Pedal
kornet	kornet II	dulcian 16
trompet	trompet 8'	trompet 8'
fløjte	waldfløjte 2'	oktav 4'
gedakt	gedakt 8'	gedakt 8'

Wieses ændringer har ikke været store, da hele reparationen kostede 97 mark. De har vel indskrænket sig til quinten i hovedværket og måske den ejendommelige sammenstilling af de to

quint-registre i brystværket. Kastens ændringsforslag er anderledes radikalt, og selv om planerne muligvis ikke blev ført ud i livet, så giver de et indtryk af denne betydelige orgelbygger på det tidligste tidspunkt i hans karriere.

Ved at udskifte fem af orglets 14 stemmer ville Kastens skabe grundlag for det højbarokke klangbillede. I hovedværket skulle quinten erstattes af oktav 4' og mixtur udvides til mixtur IV, hvorved principalkoret blev ført helt igennem; trompet 8' og gedakt 8' kunne blive stående. Wiese havde i hovedværket knyttet en quint til gedakten; Kastens fjernede quinten og lod gedakten stå alene i fuld overensstemmelse med Schnitgers principper, der foreskrev et enkeltstående, vidt-mensureret register til at understrege grundtonen²⁵.

I brystværket ville Kastens fjerne den mindste quint og sætte højbarokkens yndlingsstemme, terzregistret sesquialtera i stedet. Den skulle som solostemme erstatte pedalets kornet II. Herved blev der i pedalet plads til en dulcian 16', en stemme, der skulle understrege pedalets karakter af selvstændigt værk. Ved så enkle midler ville Kastens omdanne det forældede instrument til et orgel helt i højbarokkens ånd: De tre værkers karakter blev understreget, hovedværket fik principalkoret, brystværket de blidere stemmer og soloregistrene, og pedalet fik ved dulcian stemmen 16-fods klang. Dette viser Kastens med Schnitgers læresætninger i frisk erindring og gennemsyret af de principper, der skulle blive toneangivende for hans betydningsfulde virke i Danmark.

Da Kastens i 1720erne tog til København, hvor store opgaver ventede ham især efter byens brand i 1728, førtes hans orgelbyggervirksomhed i Itzehoe videre af hans svoger *Johann Dietrich Busch*²⁶. Denne orgelbygger fik naturligt et virkefelt i Sønderjylland, og også i Sønderborg amt træffes han ofte. Han foretog fire større reparationer, *Sottrup* (1740)²⁷, *Ullerup* (1740)²⁸, *Ulkebøl* (1748 og 54)²⁹ og *Egen* (1768)³⁰. Vi har efterretning om fire nye instrumenter fra hans hånd: *Broager* fra 1740³¹, *Sottrup* 1761³², *Ullerup* 1766³³ og *Ulkebøl* 1768³⁴. Af dispositionerne kendes kun to, den første og den sidste.

Broager 1740

Manual

principal 8'
 oktav 4'
 oktav 2'
 mixtur IV
 trompet 8'
 quint 2 2/3
 siffløjte 1 1/3

Brystværk

gedakt 8'
 fløjtegedakt 4'
 oktav 2'
 sesquialtera II

cimbelstern og tremulant. Anhangspedal uden særlige registre.

Ulkebøl 1768

Øverste manual

principal 8'
 oktav 4'
 oktav 2'
 mixtur IV
 quint 2 2/3

Underste manual

quintadena 8'
 fløjte 4'
 oktav 2'
 sesquialtera II
 scharff III
 trompet 8'
 anhangspedal: Quintadena 16' i diskant, i bas basun eller trompet 16'

To orgler i tidens traditionelle stil. Hovedværket rummer i begge tilfælde principalkoret, mens de blidere registre og solostemmen sesquialtera er sat i andet manual. Anbringelsen af trompet 8' i Ulkebøl-orglets underste manual kan synes noget inkonsekvent, den burde — som i Broager — være anbragt i hovedværket sammen med principalkoret, men pladsforholdene kan have været afgørende for placeringen. Begge orgler har anhangspedal, men kun Ulkebøls et særligt pedalregister, en 16-fods stemme, delt i den blide quintadena i diskanten og den kraftigere lungestemme basun eller trompet i bassen.

Johann Dietrich Buschs søn *Johan Daniel Busch*³⁵, der 1753 havde fået koncession som orgelbygger, leverede i 1773 et nyt orgel til *Augustenborg* slotskapel³⁶. Det var et instrument på 22 stemmer fordelt på hovedværk, overværk og pedal. Hovedværk og pedal havde hver to vindlader, mens overværket havde een. Dispositionen, som den fremgår af en optegnelse fra 1777:

Hovedværk	Overværk	Pedal
principal 8'	quintadena 8'	subbas 16'
oktav 4'	rørfløjte 8'	basun 16'
oktav 2'	principal 4'	principal 8'
mixtur IV	hohlfløjte 4'	trompet 4'
trompet 8'	waldfløjte 2'	
bordun 16'	vox humana 8'	
viola di gamba 8'	kornet 4'	
quint 2 2/3'	traversfløjte 8'	
cimbel III		
gedakt 8'		

Der er en afgjort forskel på faders og søns værker; mens Johann Dietrich Busch holdt sig til de traditionelle veje, søgte sønnen at skabe muligheder for mere nuancerede klangbilleder, hvad der faldt ham så meget lettere, da orglet havde 22 stemmer. Johan Daniel Busch søgte nye veje, og hans Augustenborg-orgel fra 1773 falder godt i tråd med de instrumenter, der byggedes i Danmark, i overgangstiden mellem barokken og det romantiske orgels gennembrud i 19. århundrede.

I midten af århundredet blev *Sønderborg* kirkes orgel igen istandsat. 1757 sluttede kirken kontrakt med Glückstadt-orgelbyggeren *Matthias Schreiber*³⁷, der dels skulle foretage en gennemgribende istandsættelse af mekanikken og piberne, som var angrebet af tinpest, og dels modernisere orglet, idet det skulle stemmes om. Det havde hidtil været stemt i den såkaldte korte oktav, således at visse toner manglede, f. eks. i dybe oktav Cis, Dis, Fis og Gis. En sådan mangel kunne man til nød affinde sig med på de små orgler, men på et instrument af størrelse som det i Sønderborg var det uholdbart, især når man tænker på, hvad datidens »moderne« musik, f. eks. Johan Sebastian Bachs, stillede af krav til instrumenterne.

Slutningen af 18. århundrede domineredes i Sønderborg amt af orgelbyggeren *Jürgen Heinrichsen Angel* fra Flensborg. Denne orgelbygger, der ellers er ukendt i Danmark, byggede sit første instrument i *Egen kirke*³⁸ 1773-75. Det bestod af tre værker med følgende disposition (efter kontrakten):

Hovedværk	Brystværk	Pedal
quintadena 8'	gedakt 8'	subbas 16'
principal 8'	spießfløjte 4'	oktav 8'
oktav 4'	oktav 2'	posaune 16'
oktav 2'	rauschpfeiff 2'	trompet 8'
mixtur IV		
fløjte 4'		
quint 2 2/3'		
sesquialtera II		
Tremulant		

Endvidere blev orglet forsynet med en forgyldt cimbelstern³⁹

Dispositionen til dette orgel er ikke udarbejdet af Angel selv, men derimod af organist Fischer fra Nordborg, som ifølge kirke-ns regnskaber⁴⁰ fik 2 rigsdaler for dette arbejde. Angel var begynder på dette tidspunkt, således som det fremgår af Fischers synsforretning⁴¹ fra 1775, hvor det til sidst hedder: »Da es das erste von ihm alhier neugesetzte Werck ist, für ein Meister-Stücke völliig passiren könne« (da dette er hans første helt nybyggede værk, kan det helt igennem passere som et mesterstykke).

Allerede året efter sin orgelbygger »debut« optrådte Angel på egen hånd. I 1776 fik han til opgave at forestå en hovedreparation af *Sønderborg* kirkes orgel⁴². For 600 mark skulle han gennemreparere instrumentet (men næppe ændre ved dispositionen), og levere et nyt orgelhus af fyrretræ. Ved sagens akter ligger en sirligt udført tegning til en meget pompøs façade, der vidner om en ikke ringe konservatisme hos sin skaber, forudsat tegningen virkelig stammer fra 1770'erne (se s. 233).

I de følgende år fik Angel fuldt op at gøre i amtets kirker. Fra 1786 og 1792 er overleveret to næsten enslydende dispositioner til orgler i *Hagenbjerg*⁴³ og *Notmark*⁴⁴ kirker: Principal 8', oktav 4', oktav 2', mixtur IV, trompet 8', gedakt 8', fløjte 4', sivfløjte 1 1/3', quint 2 2/3', sesquialtera II, tremulant, cimbelstern og i *Notmark* dulcian 16' i bassen.

Denne opbygning af en disposition er ganske traditionel og adskiller sig ikke fra, hvad der var gængs i århundredets midte (sml. dispositionerne s. 239).

Noget anderledes stiller det sig med det orgel, Angel i 1787 sluttede kontrakt om at bygge til *Ulkebøl* kirke⁴⁵, til afløsning af

Buschs knapt 20 år gamle instrument. Det skulle have tre værker med følgende disposition:

Hovedværk	Overværk	Pedal
principal 8'	gedakt 8'	subbas 16'
oktav 4'	rørfløjte 8'	posaune 16'
oktav 2'	gemshorn 8'	dulcian 16'
mixtur IV	principal 4'	principal 8'
trompet 8'	oktav 2'	oktav 4'
bordun 16'	scharff III	trompet 4'
viola di gamba 8'	vox humana 8'	
quint 2 2/3'	krumhorn 8'	
cimbel III	traversfløjte 8'	
gedakt 8'		
cimbelstern med otte klokker.		

Mens Angels tidligere dispositioner næsten var tro kopier af Johann Dietrich Buschs, så viser opbygningen af Ulkebøl-orglet nye træk, og dog — lader man blikket glide hen på Johan Daniel Buschs Augustenborg-disposition fra 1773 (se s. 240), falmer Angels originalitet. Hovedværkerne i Augustenborg og Ulkebøl er fuldstændig identiske, og de to instrumenter har i andet manual ikke mindre end fire stemmer fælles, deriblandt den på dette tidspunkt forsvindende traversfløjte. Også pedalværkerne har fire registre fælles, og her hæfter man sig især ved anvendelsen af en trompet i 4-fods lejet, et ikke ganske ordinært fænomen. Vi ved endvidere, at registrene skulle fordeles på vindladerne ganske som i Augustenborg.

Denne lighed er ikke tilfældig. Netop i disse år blev hele Ulkebøl kirkes indre omdannet med Augustenborg slotskapel som forbillede; og for orglets vedkommende kunne man ikke nøjes med at efterligne Augustenborgs façade og ligesom dér at anbringe den over alteret, men også selve værket måtte kopieres. Om det så var organisten, fulgte han med fra Augustenborg; i 1790 syndede Christian Rudolph Ebeling⁴⁶ som Ulkebøl sogns nye organist sammen med sin efterfølger i Augustenborg, slotsorganist Hansen. Angels nye orgel⁴⁷. Her klages bl. a. over, at Angel i overværket har sat en gemsquint 2²/3' istedet for det i kontrakten anførte gemshorn 8'. Angel anfører til sit forsvar, at værket havde for mange 8-fods stemmer — hvad man kun kan give ham ret i —,

hvorfor han foretrak en quint. De to organister giver ham forsåvidt ret, men mener, at Angel så passende kunne have erstattet gemshornet med endnu et 4-fods register. Endvidere havde Angel istedet for krumhorn 8' i overværket sat en dulcian 8'.

Til sidst i synsforretningen klager de to organister over, at Angel har lavet mixturenes piber for små, man ønsker dem af samme størrelse som i Augustenborg. Dette lover Angel at ændre, men anfører dog, at der ikke i kontrakten var bestemt noget om mixturepibernes størrelse, så han havde udført dem, som han plejede: det vil vel igen sige, sådan som Johann Dietrich Busch plejede.

Nu skal man selvfølgelig ikke fratage Angel enhver form for originalitet, men han ligger familien Buschs traditioner påfaldende nær. Og hertil kommer, at man ingen udvikling kan spore hos denne orgelbygger. I 1786 byggede han et orgel til Hagenbjerg kirke, der helt var i fader Buschs ånd, d. v. s. højbarokkens. Året efter bekendte han sig i Ulkebøl-orglet til overgangsstilen, under påvirkning af Busch den Yngres Augustenborg-orgel, og vel under pres fra kirkens patron og organist Ebeling, for i Notmark-orglet fra 1792 at falde tilbage på traditionerne fra fader Buschs tid.

Den sidste del af 18. og den første af 19. århundrede er for Dammarks orgelbygning en overgangstid, man kan måske tale om en stilstand. Det varede adskillige år før de mange muligheder, der lå i højbarokkens instrumentbygning, var udtømt. Der blev arbejdet videre, men nyhederne var kun få, simpelthen fordi den tradition, som — med rette eller urette — bærer Schnitgers navn var så rig og så nuanceret. Efter pionertiden kom en epoke med flittigt arbejde; i dag står der måske ikke så megen glans om denne tids orgelbyggere, men man må ikke glemme, at det var disse mestre, der virkede, da så mange danske kirker fik orgler. Hvis man i orgelhistorien kun ser efter nyskabelser og store, epokegørende instrumenter, kan man betegne dette tidsrum som en dvale; men set under en bredere synsvinkel må den karakteriseres som en arbejdstid, hvor de mange muligheder blev gennemprøvet.

Hen mod midten af 19. årh. begyndte romantikken for alvor at gøre sig gældende inden for orgelbygningen. Man forlod den strenge opdeling i værker, og lod det da fuldtudviklede symfoni-

orkester være klangidealet. Denne bevægelse kulminerede i Danmark med Daniel Köhne; han var elev af den store franske mester Cavaillé-Coll, skaberen af det instrument, Cesar Francks værker er skrevet for. I 1870 byggede Köhne sit første store orgel i Holmens kirke i København^{47*}, og andre fulgte efter.

Reaktionen mod romantikken satte ind efter første verdenskrig; Albert Schweitzer indvarslede orgelbevægelsen, det klassiske orgel blev genopdaget og det romantiske blev fordømt. Denne bevægelse var orgelbygningens svar på de strømninger, der havde rørt sig i tidens musikliv, her hjemme først og fremmest med Carl Nielsen og Thomas Laub. Både inden for kirkemusikken og orgelbygningen skabte bevægelsen meget godt og sundt, men det gik ikke for sig uden ofre, og et af ofrene blev de romantiske orgler. For mens den romantiske musik blot kunne gemmes, så blev der ryddet godt ud i instrumenterne.

Af romantikkens orgler er snart ikke mange tilbage. Endnu står Daniel Köhnes store instrument i Viborg domkirke; måtte det blive bevaret som et monument over en epoke, der målt med historiens målestok er ligeså værdifuld som barokken. For set på langt sigt er orgelbevægelsen en moderetning som så mange andre, og dens idealer er ud fra denne synsvinkel ikke bedre og mere rigtige end f. eks. romantikkens.

Det har ikke været muligt at give en vurdering af 19. århundredes orgelbygning i Sønderborg amt, da en samlet undersøgelse for Danmark mangler. Her må jeg nøjes med at fremlægge det vigtigste sønderborgske materiale, og så håbe, at det engang vil kunne indgå i en samlet undersøgelse af 19. århundredes danske orgelbygning.

Tidligst i århundredet mødes Jørgen Marcussen⁴⁸, grundlæggeren af det endnu eksisterende orgelbyggerfirma i Åbenrå. Efter at have lært sit håndværk hos Oppenhagen i Rudkøbing vendte han tilbage til sin fødeegn Sundeved, hvor han i 1811 fik koncession som orgelbygger.

Fra samme år er bevaret et brev fra kirkeværgen i Ullerup til kirkevisitatoriet⁴⁹, hvori det hedder, at orgelbygger Angel^{49*} junior fra Flensborg ikke kommer til Ullerup i år for at føre tilsyn med orglet, derfor foreslås, at parcellist og snedker Jørgen Marcussen »auf Kundsgaardfeld« i dette sogn, som har fået koncession til at

drive orgelbyggerprofession, må overtage tilsynet med orglet.

1811 foretog Jørgen Marcussen mindre reparationer på orglerne i *Egen*⁵⁰ og *Hagenbjerg*⁵¹ kirker, og efterhånden overtog han tilsynet med de fleste af amtets kirkeorgler. Marcussen blev det dominerende orgelbyggernavn i landsdelen, først under Jørgen Marcussens eget navn, senere som Marcussen & Reuter, og endelig under det navn, firmaet bærer i dag, Marcussen & Søn. I det følgende vil to af firmaets nybygninger, som de bevarede kirkearkivalier giver fyldige oplysninger om, blive refereret.

I 1841 indgav *Marcussen & Reuter* et overslag vedrørende et nyt orgel til *Sottrup* kirke⁵²; overslaget blev i 1843 ophøjet til kontrakt.

Hovedværk	Overværk	Pedal
principal 8'	gedakt 8'	subbas 16'
oktav 4'	viola di gamba 8'	violoncello 8'
superoktav 2'	fugara 4'	posaune 16'
bordun 16'	fløjte 4' (dækket)	
rørfløjte 8'		
quint 2 2/3'		
tertz 1 3/5'		
trompet 8'		

Af disse skulle principal 8' og bordun 16' i hovedværket have snæver mensur. En cimbelstern med akkorden g-h-d-g blev tilføjet efter menighedens ønske, men meget mod de to orgelbygges vilje. Pladsforholdene i overværket bevirkede, at den store oktav i gedakt 8' blev lånt i hovedværkets rørfløjte, og de piber, der skulle danne tonerne C-H i viola di gamba blev lånt i hovedværkets principal, der som før nævnt havde snæver mensur, hvorved den klangligt ville stå strygestemmen viola di gamba nær. Karakteristisk er det klangligt brede hovedværk og det blide overværk, helt i overensstemmelse med »moden« omkring midten af forrige århundrede.

I 1872 bevilgedes 900 daler til et nyt orgel i *Egen* kirke⁵³, og samme år indgav *Marcussen & Søn* et overslag⁵⁴ på et orgel med et manual og anhangspedal med følgende otte stemmer: Principal 8', oktav 4', oktav 2', bordun 16', viola di gamba 8', gedakt 8' og quint 2²/3'. I 1892 fik kirken råd til at udvide orglet, og også dette blev lagt i hænderne på *Marcussen & Søn*⁵⁵. Instrumentet fik endnu et manual (og tilmed i svelle) med følgende tre registre:

Gamba 8', flauto amabile 8' og rørføjte 4'. Gamben skulle overflyttes fra det allerede eksisterende manual, der istedet fik et overblæsende register: åben fløjte 8'.

Også ombygninger gav Marcussen & Søn sig af med, således en i 1854, hvor firmaet indleverede et overslag til en ombygning af orglet i Hagenbjerg kirke^{55*}; orglet her var bygget 1786 af Angel (disposition se s. 241), og det blev af Marcussen i 1854 betegnet som »et fra ny mådelig forfærdiget, nu forfaldent og tildels mangelfuldt instrument«. Orglet skulle nu moderniseres, og Marcussen & Søn foreslog, at man ændrede Sesquialtera II (C=2²/3' og 1 3/5'), mixtur IV skulle udvides til mixtur V, og den forældede sifføjte 1 3/5' skulle erstattes af fugara 4'.

Endnu en orgelbygger fra 19. århundrede fortjener at blive nævnt: *Demant* fra Dalum ved Odense. Han har bygget orgler bl. a. til Budolfi kirke i Aalborg, til kirkerne i Faaborg, Kerteminde og Dalum, og til St. Hans, Gråbrødre og Vor Frue kirker i Odense. Han mødes to steder i Sønderborg amt. Senest 1856 i *Notmark*⁵⁶, men desværre er alt, hvad vi ved om Demants orgel her, at der blev betalt 13 rigsdaler for at få det synet.

1852 indgav Demant overslag⁵⁷ over udgifterne til et nyt orgel til *Sønderborg* bykirke. Overslaget blev 1853 ophøjet til kontrakt. Ifølge denne skulle orglet have hovedværk, overværk og pedal med 16 stemmer i følgende disposition:

Hovedværk	Overværk	Pedal
principal 8'	viola di gamba 8'	subbas 16'
oktav 4'	gedakt 8'	oktav 8'
oktav 2'	fløjte 4'	oktav 4'
mixtur IV	delt register:	basun 16'
trompet 8'	fagot 8' i bassen	
hulfløjte 8'	obo 8' i diskanten	
gemshorn 4'		

Meget i denne disposition er klassisk, således hovedværkets opbygning med fuldt principalkor og trompet; at mensuren og dermed klangfarven har været en anden, end den vi kender fra 18. århundrede, er så en anden sag. Vel det mest karakteristiske i dette orgel er det delte register fagot 8' — obo 8' i overværket; denne stemme skulle gøre det muligt for organisten at udføre det i den romantiske tidsalder så yndede følsomme solospil med de blideste hovedværks-registre som akkompagnement.

Med arkivstudier som eneste grundlag har det været muligt at følge orglets udvikling i et enkelt sønderjysk amt. Vi har mødt store og små mestre mellem hinanden, renaissancens Joachim Willers, en Kastens i svøb, den dygtige familie Busch, den hidtil ukendte Jürgen Heinrichsen Angel, og endelig Marcussen og Demant. Og vi har mødt disse orgelbyggere under arbejdet med de små instrumenter, der rundt omkring i sognene har ledsaget menighedens salmesang. Kunstspil i større stil har disse orgler ikke været brugt til; forbavsende er det derfor at se, hvor hurtigt modestrømningerne inden for orgelbygningen kan mærkes selv i de mindste instrumenter. Derfor har også landsbykirkernes orgler deres plads i orgelhistorien, og en af hensigterne med at offentliggøre de sønderborgske kilder har været at vise, hvor rigt et materiale arkiverne gemmer.

NOTER OG HENVISNINGER

Litteratur:

Hans Klotz: über die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barocks, 1934.

Hans Klotz: Das Buch von der Orgel, 1955.

Poul-Gerh. Andersen: Orgelbogen, 1956.

Niels Friis: Orgelbygning i Danmark, 1949.

Når intet andet anføres findes arkivmaterialet i Landsarkivet i Åbenrå.

1. Denne gennemgang er foretaget til brug for det kommende bind af Nationalmuseets værk »Danmarks Kirker«: Sønderborg amt. Her vil orgelfaçaderne blive behandlet, mens nærværende redogørelse kun omhandler dispositionerne.
2. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Broager 1566—1652.
3. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Broager 1653—1780. Dispositionen findes i det inventarium fra 1668, der indleder bogen.
4. I de i note 2 og 3 nævnte regnskabsbøger findes følgende: 1608 rensning ved Joachim Willers, 1625 bælgreparation ved Jürgen organist fra Sønderborg, 1625 bælgreparation ved Hans Clausen, 1635 reparation for 166 mark og 1662 rensning.
5. Wilhelm Stahl: Lübecks Orgeln, 1939.
6. Niels Friis: Orgelbygning i Danmark s. 31.
7. Sønderborg præstearkiv: Sager til den gamle arkivfortegnelse afd. 6, 1563—1831. Forsk. sager vedr. kirkevæsenet nr. 2, 26 a-b, 36-37.
8. Ullerup præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog, 1606—50.
9. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Ullerup, 1653—1780
10. LA. Ab. Alsiske kirkeregnskaber: Ulkebøl, 1632—1713 div. år.
11. Revid. regnsk. Kirkeregnskaber: Nyborg provsti. 1662—71 (i Rigsarkivet).
12. Augustenborg kirkeinspektorat: Lysabild kirkeregnskabsbog, 1691—1741.
13. Egen præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog 1667—1742.

14. Foretaget af Heinrich Wiese. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Sottrup, 1635—1780.
15. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Broager 1653—1780, Niels Friis: Orgelbygning i Danmark, s. 108 ff.
16. Ulkebøl præstearkiv: Kirkeregnskabsbog, 1589—1691/92, Egen præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog, 1667—1842, Niels Friis: Orgelbygning i Danmark.
17. Egen præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog, 1667—1742, Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Sottrup, 1635—1780, Ulkebøl præstearkiv: Kirkeregnskabsbog 1691/92—1740/41, Niels Friis: Orgelbygning i Danmark.
18. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Ullerup, 1653—1780.
19. Kontrakten findes i den i note 7 nævnte pakke.
20. En vurdering af Arp Schnitger findes i Poul-Gerh. Andersens og Hans Klotz' bøger. Schnitgers betydning i Danmark se Niels Friis: Anf. sted s. 113 ff.
21. Niels Friis: anf. sted s. 125 ff.
22. En kopi af privilegiebrevet findes i den i note 7 nævnte pakke.
23. Ullerup præstearkiv: H. 3. Kirken og dens inventar, 1696—1903.
24. Arkivalierne vedr. denne sag findes i den i note 23 nævnte pakke, sml. note 18.
25. Sml. gedakt 8' i rygpositivet i Schnitgerorglet i Hamburgs Jacobikirke. Dispositionen gengivet i Poul-Gerh. Andersen: Orgelbogen, s. 221.
26. Niels Friis: Orgelbygning i Danmark s. 126, 131, 133, 152.
27. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Sottrup, 1653—1780.
28. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Ullerup, 1653—1780.
29. Ulkebøl præstearkiv: Kirkeregnskabsbog, 1691/92—1775/76.
30. Egen præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog, 1667—1742.
31. Sønderborg provstearkiv (før 1879): Kirkeregnskabsbog for Broager, 1653—1780. Dispositionen findes i Rigsarkivet i København i pakken: Glücksborg E. Kirke og Skole 81. Almindelige sager vedr. kirkelige forhold 1637—1779.
32. Den i note 27 nævnte kilde.
33. Den i note 28 nævnte kilde.
34. De augustenborgske godser, aflevering fra Kiel: C. IV. nr. 126, Ulkebøl, Kirchensachen u. Kirchhof, 1763—1851.
35. Niels Friis: anf. sted, s. 152.
36. Christiansfeld brødremenigheds arkiv V·A·R·13.
37. Sønderborg kirkevisitatorium: 203 Betr. die Sonderburger Kirche, Orgel und Organist. Denne pakke rummer originalkontrakten, mens koncept til samme findes i Sønderborg præstearkiv: Sager til den gamle arkivfortegnelse afd. 6 1563—1831. Sager vedr. kirkevæsenet nr. 2, 26 a-b, 36—37.
38. Egen præstearkiv: Ca.5. Bilag til kirkeregnskabet 1768—1800 div. år. Endvidere Egen præstearkiv: Ca.1. Regnskabsbog for uvisse indtægter 1710—84, hvor der fortælles om visse fortrædeligheder under opstillingen; bl. a. forsvandt nogle af piberne, og Angel måtte tage til Flensborg for at fremstille nogle nye.
39. Malerregning fra 1773 (Peter Ebbesen) Egen præstearkiv: Ca.5. Bilag til kirkeregnskabet 1768—1820. Div. år.
40. Egen præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog, 1667—1742.
41. I den første af de i note 38 nævnte pakker.

42. Sønderborg præstearkiv: Sager til den gamle arkivfortegnelse afd. 6 1563—1831. Sager vedr. kirkevæsenet nr. 2, 26 a-b, 36—37.
43. Havnbjerg præstearkiv: Ca.2. Kirkeregnskaber med bilag, 1768—1820 div. år. Endvidere Havnbjerg præstearkiv: Ca.1. Kirkeregnskabsbog, 1742—1800.
44. Augustenborg kirkeinspektorat: Kirkeregnskaber og kirkeregnskabsbilag (Notmark), 1746—1802.
45. De augustenborgske godser, aflevering fra Kiel: C. IV. nr. 126, Ulkebøl, Kirchensachen u. Kirchhof, 1763—1851.
46. C. R. Ebeling startede sin musikalske karriere som lakaj hos her-tug Frederik Christian den Ældre på Augustenborg, hvor han var medlem af et hoforkester bestående af tjenerskabet. Se Jens Ra-ben: Fra Als og Sundevad XV s. 50. Vedr. ombygningen af Ulkebøl kirke henvises til Danmarks kirker, Sønderborg amt.
47. Den i note 45 nævnte kilde.
- 47* Danmarks kirker: København II, s. 111.
48. Niels Friis: Marcussen & Søn 1806—1956.
49. Aflevering fra Kiel: C. III. 2. nr. 251. Ulderup.
- 49* Det må være Nicolai H. Angel, som 1810 nævnes i forbindelse med en mindre reparation i Sønderborg. Sønderborg præstear-kiv: ba. 3. Kirkeregnskabsbog 1807—21.
50. Egen præstearkiv: Ca.3. Kirkeregnskaber 1799—1924. Under regnskabsåret 1812-13.
51. Havnbjerg præstearkiv: Ca. 2. Kirkeregnskaber med bilag, 1768 —1820, div. år. Under regnskabsåret 1812-13.
52. Sottrup præstearkiv: Bd. 5. Sager vedr. kirkebygning og kirke-gård, 1783—1876.
53. Egen præstearkiv: Bc. 4. Kopibøger over udgåede skrivelser 1869—89.
54. Als Nørre Herreds provstearkiv: Sager vedr. Egen sogn 1724—1876.
55. Egen præstearkiv: Bd. 8. Sager vedr. kirke- og præstegårdsbyg-ning 1741—1919.
- 55* Als Nørre Herreds kirkeinspektorat: Sager vedr. kirke- og skole-væsenet i Hagenbjerg 1788—1874.
56. Sønderborg amtsarkiv: Sager til Sønderborg og Nordborg amters journal XVI (Kirkesager).
57. Sønderborg byarkiv XIX. Kirke- og skolesager. Sager vedr. kirke-bygning og inventar.

Anmeldelser

Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie.

I. del. Fra revolutionens udbrud til våbenstilstandens ophør foråret 1849.

II. del. Fra foråret 1849 til freden med Preussen juli 1850.
G. E. C. Gads forlag, Kbh. 1959 og 1961. 254 + 349 sider.

Forbavsende hurtigt efter udsendelsen af 1. bind (se Sdj. årb. 1959, s. 193—194) er det nu lykkedes dr. phil. Holger Hjelholt at udsende 2. bind af værket »Sønderjylland under Treårskrigen«. 1. del behandlede tiden fra martsrevolutionen 1848 til april 1849, og sidste bind fortsætter fremstillingen til juli 1850. Når værket netop afsluttes her, skyldes det nok, at Hjelholts disputats fra 1923, »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850—64)«, behandler det følgende tidsrum.

Ligesom i disputatsen gives der i det nye værk en lang række oplysninger af lokal- og personalhistorisk interesse. Værkets styrke bliver derfor dets rigdom på enkeltbegivenheder. Der bringes omfattende oplysninger om embedsmænds og andre enkeltpersoners skæbne i de omskiftelige år. Dr. Hjelholts bog om Sønderjylland under Treårskrigen vil derfor være en fundgrube for alle lokalhistorisk interesserede, thi ved hjælp af det udmærkede register bag i 2. del vil der fra snart sagt alle egne af hertugdømmet kunne indhøstes oplysninger om folk, der på den ene eller anden måde blev indhvirvlet i tidens uro.

Fremstillingen bygger mestendels — men selvsagt ikke udelukkende — på det omfattende materiale fra Ministeriet for Slesvig, der findes i Rigsarkivet. I første række bliver derved de danske myndigheders opfattelse refereret, og ingen vil da heller under læsningen være i tvivl om, at forfatterens sympati er på vor side. Selv om emnets behandling som regel fremtræder i et roligt og velovervejnet sprog, mærkes det alligevel hist og her, at liden-skaben luer — som når værket i stille patos slutter af med at give udtryk for troen på, »at det hele Sønderjylland atter bliver en juvel i Danmarks krone«. Det Slesvig-holstenske oprør betragtes og behandles som en folkelig revolution af lignende art som den, der førte til martsbegivenhederne i København, og man kan derfor for så vidt godt tale om, at også slesvig-holstenerne på deres manér kendte til »ånden fra 48«. Alligevel førte deres rejsning til.

at man på dansk side tilsluttede sig den holstenske helstatsmand Carl Moltkes skarpe fordømmelse af »det skammeligste oprør, der nogensinde har fundet sted i nogetsomhelst land«.

Endnu inden den provisoriske regering var blevet proklameret, trådte det nordslesvigske spørgsmål frem i form af H. A. Krügers bekendte indsigelse, og i virkeligheden lykkedes det ikke på noget tidspunkt for slesvig-holstenerne at løse dette spørgsmål — vel først og fremmest, fordi både danske og tyske slesvigere var modstandere af en deling. Da værket imidlertid er strengt kronologisk opbygget, findes et spørgsmål som delingstanken berørt flere steder. I det hele taget forudsætter forfatteren, at læseren har et ret godt forhåndskendskab til de pågældende års historie. Et sagregister ved siden af det udmærkede navneregister ville her have kunnet være til hjælp.

Den læser, der søger en dybere analyse af alle de mange foreteelser, der har spillet ind ved valget af en bestemt stillingtagen under striden, lades i nogen grad i stikken. De mange, ofte hårfine overgange fra dansk til tysk sindelag, gammel hævdvunden indstilling som helstatspatriotisme, lokalpatriotisme, kongetroskab kan det i de enkelte tilfælde være vanskeligt at få øje på. Af væsentlig betydning for folks stillingtagen var vel også det sociale skel, som kunne forekomme inden for et snævert afgrænset område — f. eks. mellem sognets tyskuddannede præst og den mere hjemmegjorte degn og skolelærer. Men det ville vel også i nogen grad ligge uden for værkets plan at fremdrage den slags tilfælde.

Dr. Hjelholts kronologiske fremstilling begynder i 1. bind med martsrevolutionen og dannelsen af den provisoriske regering og fører derefter frem til kamphandlingernes virkninger i den sønderjyske befolkning. Af betydning blev her den danske regeringskommission af 3. april 1848 med dens fordømmelse af oprøret og embedsmændenes påfølgende holdning til denne. Under våbenstilstanden lykkedes det den provisoriske regerings mænd at bevare kontrollen over det meste af hertugdømmet. Ind i nytåret 1849 brød krigen atter ud, men nogen tid efter våbenstilstanden, der nu sluttedes mellem Danmark og Preussen under engelsk medvirkning, indsattes der en særlig bestyrelseskommission. Den kom til at bestå af den danske slesviger F. F. Tillisch, født på Barsbøl ved Jels, preusseren grev Botho zu Eulenburg og englænderen George Lloyd Hodges.

En demarkationslinje skulle dele Slesvig, og den fulgte i hovedtrækkene den nuværende landegrænse, dog således, at Tønder var lagt til den sydlige, mens Flensborg med nærmeste omegn regnedes til den nordlige del af hertugdømmet. Her udgjorde svensk-norske tropper besættelsesstyrken, mens preusserne holdt

Sydslesvig besat. Bestyrelseskommissionen fik snart store vanskeligheder at arbejde under, ikke mindst, fordi det slesvig-holstenske statholderskab nægtede at anerkende dens myndighed. Adskillige embedsmænd undså sig derfor ikke for at negligere dens ordrer. Bedre blev det vel heller ikke af, at besættelsestropperne i de to dele af hertugdømmet tog mere eller mindre åbenlyst parti for hver sin part i striden. Navnlig blev forholdene derved ofte vanskelige for Hodges, af hvem bogen giver en gunstig bedømmelse. Men alt i alt var samarbejdet mellem kommissionens tre medlemmer godt. Grev Eulenburg krævede respekt for dens afgørelser og var derfor villig til at sanktionere indgriben over for slesvig-holstenere, som måtte finde på at sabotere dens beslutninger. Dette gav ofte et udmærket udspil for F. F. Tillisch.

»Sønderjylland under Treårskrigen« bør blive et værk, som alle historisk interesserede i vor landsdel har stående i deres reol, thi det bringer en mængde oplysninger også om rent lokale tilstande og om personer, der har haft betydning for et snævrere område. Ganske vist har forfatteren ikke ment at burde tage hensyn til den store, men spredte litteratur om emnet, der i forvejen fandtes. Var det sket, ville persontegningen i nogle tilfælde være blevet klarere, i andre tilfælde ville fremstillingen være blevet suppleret med flere værdifulde og for belysningen af tiden ikke uvæsentlige detaljer. Dette er nu ikke sket, og den kyndige læser skal også nok vide at supplere sin viden, hvor han skønner det nødvendigt. En forfatter må også hellere afgrænse sit emne end slet ikke at få noget fra hånden. Dr. Hjelholt har med det foreliggende værk præsteret et flittigt arbejde, der må aftvinge respekt. I den landsdel, der er værkets hovedemne, skal det nok blive flittigt benyttet ud i fremtiden.

H. V. Gregersen.

Svend Thorsen: Fyrrer år med Danmark.

Schultz. 1960. 184 sider.

Chr. Refslund: Liv og virke i vort grænseland.

Reitzel. 1961. 239 sider.

Der er gået fyrrer år, siden Nordslesvig blev en del af Danmark. To bøger fortæller om grænselandets vilkår i den tid. De er vidt forskellige, men indeholder hver for sig bidrag af interesse og værdi. *Svend Thorsens* bog er ikke en samlet skildring af, »hvorledes et søndret folk voksede sammen«, den indeholder kun nogle træk af den folkelige genforenings historie, og hovedvægten i skildringen ligger afgjort på den første tid efter 1920. Om besættelsen og årene efter er den næsten helt tavs. Det sidste kapitel hedder »Grænsedrageren H. V. Clausen til minde«, måske er titlen

lidt for krævende, Thorsen nævner selv, at Clausen henviste til, at A. D. Jørgensen i 1897, Gustav Johannsen i 1901 havde sagt, hvor den nye grænse skulle gå. Iøvrigt læser man dette afsnit som iøvrigt hele bogen med den største glæde, her er det ikke blot den erfarne skribent, der fortæller, men også en mand, der har en dyb kærlighed til Sønderjylland, en fortrolighed med mange af problemerne, vel ikke mindst erhvervet i de unge år, da han var medredaktør af Sønderjysk Dagblad i Haderslev. Her er mange kloge ord, dygtige vurderinger af begivenheder og mennesker — Thorsen har jo en ganske særlig evne til at portrættere de personer, der har fået roller tildelt på historiens og den store politik scene.

Et af de største — nok også det værdifuldeste — af de 11 kapitler i hans bog er det, der fortæller om »en krigsungsdoms saga«. Om Det unge Grænseværn, og hvordan dansk ungdom i det bevægede år 1933, da nazismens ufrø fæg ind over grænsen, da tysk tale lød udfordrende og truende som sjældent før, straks var rede til at tage kampen op, eller som Ernst Christensen fra Asserballe udtrykte det: »enigt og stærkt står vi som en mur til værn ved Danmarks, ja hele Nordens grænse mod syd«. Det er med interesse, man læser Svend Thorsens analyse af ungdommens stilling til det nationale i de første år efter 1920. De unge vendte sig bort fra nationalitetskampen, således som deres fædre havde ført den i de år, da den preussiske ørns mærke vajede til Kongeåen. For de unge var undertrykkelsens år blevet fjern historie — således som besættelsestiden er det for de unge af idag. Men da faren var der, mødte de, mand af huse.

Den af *Chr. Refslund* redigerede bog: Liv og virke i vort grænse-land 1920—60, er af en helt anden støbning end Svend Thorsens. Der har så sandelig været mange kokke om den tilretning, og retterne er ikke blot mange, men også mangfoldige, der er henimod 50 små afsnit, og hertil kommer endda en række hilsner »fra danske og nordiske brødre« med udenrigsminister Krag i spidsen. Det har været tanken gennem disse små artikler, hvoraf en del kun er på ganske få sider, enkelte endda mere har anekdotens præg, at give en fornemmelse af, hvad der i disse år er sket mellem Kongeå og Ejder. Vel er der mange sider af udviklingen, der kastes lys — som regel vel snarest strejflys — henover, der er også bidrag, man læser med glæde, men helhedsbilledet bliver alligevel underligt flimrende, det er en bog om Sønderjylland i tiden 1920—1940, men det er ikke bogen om den omkæmpede landsdel i disse bevægede år. Man får lidt at vide om meget, undertiden har man en fornemmelse af at læse en samling mere eller mindre tilfældige erindringsglimt, kun holdt sammen af stedets enhed. Men flere af forfatterne er gode fortællere, næsten alle har de selv levet hernede i disse år, ofte selv oplevet det, de fortæller om, og nogle af artiklerne bliver således små historiske

kildeskrifter, der også kan have sin betydning for eftertiden. Alt i alt er Chr. Refslunds bog et værk af meget forskellig kvalitet, men der kan ikke være tvivl om, at mange vil være glæde ved den, fordi den kan bruges som en lille, gennemgående letlæst introduktion i grænselandets liv og levevilkår i disse mærkelige år.

Johan Hvidtfeldt.

DANMARKS KIRKER.

Udg. af Nationalmuseet. *Sønderjylland* ved Erik Moltke og Elna Møller.

I storværket Danmarks Kirker er vi nu nået frem til side 2044! (jvf. Sønderjyske årbøger 1957, 288 ff. og 1959, 183 ff.). Tilbage står nu Sønderborg amt, som foreligger for Sundevedskirkernes vedkommende, og den hele værket omfattende kunsthistoriske oversigt.

Bindet her — formentlig det mindste af de fire — beskriver een købstads- og 19 landsbykirker samt 3 ikke mere eksisterende kirkebygninger (Årup, Bjerndrup og Egvad).

Strukturen er naturligvis ganske som de foregående binds, hvorfor det i så henseende vil være tilstrækkeligt at henvise til tidligere kritiske bemærkninger. Man hæfter sig ved den nøgternhed, værkets medarbejdere går til sagen på. Det må kræve megen selvbeherskelse ikke at måtte give sine følelser luft, sådan som vi andre gør det, når vi konfronteres med dette forunderlige historiske stof. Og anledninger nok til at begejstres — eller til at eksplodere (måske nok mest det sidste) er der faktisk, når man anskuer Åbenrå-kirkerne som en helhed. Men de flittige registratorer nøjes blot med at konstatere og overlader det til os læsere at fælde dommene.

Hverken i bygninger eller inventar er der i Åbenrå amts kirker den festivitas og rigdom, som kunne fastslås i Haderslev og i Tønder amts kirker. For bygningernes vedkommende rager vel kun Kliplev kirke frem som unikum, og inventaret er det gået ilde med i næsten alle kirkerne. Det er påfaldende så letsindigt, man har omgædet de middelalderlige træskærerarbejder i dette område. Hvor megen trøst det så giver, at meget af det kan anskues i museerne i Sønderborg, Flensborg og Slesvig, får stå hen. Det er overraskende lidt gammelt kirkesølv, de 20 kirker har tilbage. Og selv det ellers mest bestandige i vore kirker, døbefontene, er flere steder erstattet med nye.

Ud fra en helhedsbetragtning falder ejheller meget i øjnene, bortset fra altertavlerne i Løjt fra 1520 — Nordslesvigs største, og i Ø. Løgum, den sengotiske kalk i Rinkenæs, prædikestolen i Varnæs, klokken i Bedsted, spedalskhedsvinduet i Bov, sejerværket og kimermanden i Kliplev. Ahlefeldternes gravsten sst. og jordpåkastelsespaden i Asbøl. Man forliger sig vel med den dyg-

tige Åbenrå-maler Jes Jessens virksomhed i Bjolderup, Hjordkær, Løjt, Rise og Varnæs, men ikke med Wilckens ødelæggelse af de så sjældne kalkmalerier i Holbøl. Man kunne ønske Wilckens samme skæbne vederfaret som hin Claus Skolemester i Holbøl, der blev hængt, fordi han havde stjålet kirkens gamle kalk og disk. Den romanske alterbordsforside fra Egvad, predellaen og monstransskabet fra Rinkenæs, prædikestolen og altertavlen fra Rise og røgelseskarret fra Bedsted er markante genstande, som er havnet i museerne »diesseits und jenseits«. Prædikestolen i Felsted solgtes for 3 rdl. — og ikke engang til et museum! Og på præstegårdens loft i Kværs skal endnu ligge rare sager. Til gengæld er døbefonten fra Kværs at se i Flensborg Museum og et korbuekrucifiks fra o. 1250 i Sønderborg Museum!

Også for sociologerne er dette storartede inventarværk en værdifuld kilde. For hvad lader der sig ikke udlede om befolkningerne i de forskellige amter på basis af deres kirkers udstyr. Hvad siges der ikke her indirekte om levevilkår og indstilling? Men netop som her, hvor så meget ikke mere er, som det var, er det af uvurderlig betydning, at kirkeværket fastslår, hvad der *har* været og — som det sker i masser af tilfælde — hvor tingene nu er at finde.

DANMARKS KIRKER lader sig egentlig slet ikke anmelde. — Hvem har mod til at causere over telefonbogen, Kraks vejviser eller DSBs køreplan? Inventarværket er en ligeså nødvendig og selvfølgelig bog.

Blot med den forskel, at man ikke her bør overse den fortrinlige redaktion!

Sig. Schoubye.

Theodor Link: Flensburgs Überseehandel von 1755 bis 1807.

Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.
Bd. 38. 352 sider, 27 DM. (Karl Wachholtz Verlag, 1959).

I danske købstadshistorier får fart på fjerne lande vel ofte en fyldig omtale. Den dristighed og de betydelige kapitaler, der stod bag, er iøjnefaldende; den har også været det for den fjernere samtid, og derfor er vidnesbyrdene om sådanne ekspeditioner rigere end om den nærmere skibsfart og om handelen med omegn og andre danske byer. Dette forhold giver en skævhed i vurderingen og gør det sikkert også for Flensborgs vedkommende, hvor den oversøiske handel i tiårene før og efter 1800 har gjort et sådant indtryk på borgerne, at talen om den endnu lever blandt byens borgere. Alene dette gør det ønskeligt at undersøge det virkelige grundlag for denne tradition; måske ligger et sådant ønske også bag Theodor Links bog. Forfatteren siger dog i forordet, at bogen er tænkt som første del af et stort værk, hvis hensigt

skal være at klarlægge de økonomiske faktorerers indflydelse på de politisk-nationale forhold i Flensborg ved midten af det 19. århundrede. Den udmærkede bog er en noget omstændelig indledning til et sådant værk; men problemerne i den retning er, i hvert fald indtil videre, udelukkende forfatterens.

Bogens afgrænsning i kronologisk henseende fremgår af titlen. Begyndelsesåret 1755 er bestemt af, at sejladsen på Dansk Vestindien dette år blev givet fri; den havde hidtil været forbeholdt det vestindiske kompagni. Slutåret er bestemt af udbrudet af krigen med England. Den kronologiske afgrænsning synes næsten naturgiven, og i hvert fald er det rimeligt at slutte med det år, der griber så stærkt ind i monarkiets oversøiske handel, hvori- mod begyndelsesåret nok efter bogens titel er rigtigt, men efter indholdet mindre korrekt. Indholdet begrænser sig nemlig ikke til den oversøiske handel. Forfatteren har øjensynlig haft en oprindelig, men senere skrinlagt plan om i det hele at skrive den flensborgske storhandels historie i denne periode. Dette har medført, at bogen rummer et væld af oplysninger, som ikke nøje slutter sig til emnet; det skal indrømmes, at de i en vis udstrækning giver en målestok for den oversøiske handel, men i overvejende grad bevirker de, at selve emnet står noget uklart. Undertiden sker det ligefrem, at forfatteren ved at knytte et så mangesidigt stof til det egentlige emne forleder i hvert fald læseren til at tillægge den øversøiske handel større betydning end rimeligt er. Om han også selv er blevet forledt dertil, får stå hen.

Det fremgår tydeligt af bogen, at den oversøiske handel ikke spillede den rolle for byens økonomi, som man har været tilbøjelig til at mene. Denne slutning drager forfatteren imidlertid ikke. Theodor Link forstår udmærket at vurdere den flensborgske handel i forhold til København og andre af monarkiets byer, men en vurdering i forhold til byens andre indtægter udebliver ganske; det er meget vigtigt, at det vises, hvordan den christiansens'ske rederi- og raffinaderivirksomhed udviklede sig og afkastede stigende indtægter, men det er katastrofalt, at der intet siges om, at hele den virksomhed næsten intet betød for byens økonomi (jfr. Flensborg Bys historie, II, 68). Dette forhold forværres for så vidt derved, at fremstillingen er rent kronologisk; i lange passager fortælles om togter til Vestindien år for år, derved svækkes indtrykket af, at det i virkeligheden kun drejede sig om en brøkdelf af Flensborgs søfart. Retfærdigvis skal det siges, at dette forhold dog fremgår af de tabeller, der bringes som bilag, og som bl. a. viser, at der i de 52 år, bogen dækker, af Flensborgskibe blev foretaget i alt 122 rejser til Vestindien.

De statistiske tabeller er meget fyldige. Her er med stor omhu udført et kæmpearbejde, der bringer et ret betydeligt talmateriale

af værdi for sønderjysk historie i det hele taget. En lang række oplysninger af lige så almen interesse bringes også i teksten, men manglende registre, der dog kunne have været afbødet ved en fyldigere indholdsfortegnelse, gør det svært at oplede dem. Stor energi har forfatteren også udvist for at skaffe sig en videregående indsigt i europæisk økonomi i perioden. Her tænkes ikke blot på de økonomiske fakta, men også på den økonomiske teori. I mange tilfælde tjener det til at stille emnet i relief, men jævnlige virker denne forfatterens søgen efter en nødvendig baggrundsorientering noget påklistret, når den tages med i fremstillingen. I hvert fald medvirker den til at svække helhedsoverblikket hos læseren. Så meget mindre grund synes der at være til at bringe denne baggrund så fyldigt, som sket er, som det, der siges, alligevel kun er af sekundær karakter og ikke kan søge sin berettigelse i, at læseren har brug for det. Bogen henvender sig nemlig snævert til fagfolk; den har ikke noget populært sigte, selv om forfatterens betydelige skrivetalent sikkert vil lette tilegnelsen.

Ovenstående kritiske bemærkninger bør ikke tilsløre, at der ligger et dygtigt arbejde bag værket. Et stort og vanskelig tilgængeligt arkivstof er — efter alt at dømme — udnyttet til bunds. Den store energi lover også godt for en fortsættelse af det planlagte værk; man må håbe, at forfatterens forhold vil tillade en virkeliggørelse af planen.

Vagn Dybdahl.

Oswald Hauser: Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke.

(Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 42. (Karl Wachholtz Verlag, 1960).

Man kan af bogens titel være fristet til at antage, at man står overfor en teoretisk-filosofisk udredning af de to begreber — og bogen er også mere teoretisk end tilsvarende danske historiske arbejder — men den er dog først og fremmest en saglig historisk skildring af vigtige sider af den preussiske politik i Nordslesvig i tiden fra 1867 til 1920 og kunne, som det er bleven sagt, med god ret være kaldt »Germaniseringspolitikken i Nordslesvig 1867—1914«.

Forfatteren er professor i Kiel, og han har fået overdraget at skrive om denne periode i den store »Geschichte Schleswig-Holsteins«, der begyndte at udkomme i 1930'erne, men hvis udgivelse blev standset af krigen og først nu fortsættes. På vej til det større værk har professor Hauser så udsendt dette arbejde. Det er ikke den eneste frugt af hans forberedelser — i »Historische Zeitschrifts« april-hefte 1961 har han skrevet en større afhand-

ling om »Obrigkeitsstaat und demokratische Prinzip im Nationalitätenkampf. Preussen in Nordschleswig«, der har vakt en del opmærksomhed herhjemme ved dens afsløringer af kejser Wilhelm II's forhold til den nordslesvigske politik, især i Köllerperioden.

Der er af flere årsager grund til at følge professor Hausers arbejde med opmærksomhed. Det er første gang, der fra tysk side gives en sammenhængende videnskabelig fremstilling af vigtige dele af nationalitetskampen i Sønderjylland, og vi kan med anerkendelse notere, at det sker sagligt og forstående. Forfatteren har dertil haft adgang til kilder, som man fra dansk side ikke hidtil har kunnet benytte. I den foreliggende bog bygger han i høj grad på aktstykker fra provinsregeringens arkiv i Landsarkivet i Kiel, i afhandlingen har han yderligere kunnet benytte materiale fra det preussiske udenrigsministerium, hvis arkiv findes i østzonen. Han er dermed i stand til at meddele adskilligt nyt både om personer og begivenheder.

Professor Hausers Tese er, at der i denne periode er en spænding mellem den gamle »nøgttern lidenskabsløse« statsråson, der hidtil har præget den preussiske forvaltning, og den nye »følelsesmæssigt-uhæmmede« nationalitetsbevægelse, og at den sidste gradvis omdanner den første. Det var muligt, fordi den gamle preussiske tradition rummede forskellige elementer — på den ene side var den patriarkalsk velvillig overfor undersåtterne, hvis ønsker der skulle tages hensyn til, og som skulle behandles sagligt og ligeligt, på den anden side var den bureaukratisk-uniformerende. Nationalitetsbevægelsen er præget af magtbegær, og den kan knytte til ved statsråsonens centralistiske, autoritære side, således at dennes liberalt humane elementer trænges til side. Det er denne udvikling, vi bliver vidne til i Nordslesvig. Den nationale bevægelse var i disse årtier af stor og voksende styrke, så den var i stand til at præge også det liberale Tyskland, ikke alene de nationalliberale, der bliver Bismarcks nære medarbejdere under kulturkampen, men også efterhånden de venstreliberale kredse. Det former sig til tider så mærkeligt, at det nationale mådehold nærmest er at finde i konservative kredse.

Professor Hauser bruger to spørgsmål til belysning af sin these: Optantsagen og skolepolitikken. Da optantproblemet er temmelig forviklet, skal det kun lejlighedsvis berøres, mens skoleudviklingen skal følges nærmere, — idet jeg samler mig om 3 hovedpunkter, hvor hidtil kendt opfattelse revideres.

Allerede i 1867 kort efter indlemmelsen i Preussen blev spørgsmålet om skolens sprog drøftet af de forskellige embedsinstanser på foranledning af kultusministeriet. Der var en almindelig enighed om, at der skulle gås varsomt frem med indførelse af under-

visning i tysk — om undervisning på tysk var der til at begynde med slet ikke tale. Efter mange drøftelser nåede man til i 1871 at indføre undervisning i tysk fra det 3. skoleår.

En af de teorier, som prof. Hauser har, går ud på, at det nationale mådehold er at finde i overinstanserne, mens det er de lave re embedsmænd, der er de pågående. Selv om modsætningerne til at begynde med ikke er store, bekræftes teorien i alt fald her, idet overpræsidenten over Slesvig-Holsten holdt igen mod enhver germanisering. Denne vigtige posts indehaver var fra 1867 den også fra Danmarks historie kendte baron Carl Scheel-Plessen. Denne holstenske godsejer, der også ejede godser i Danmark, havde loyalt tjent den dansk-tyske helstat i vigtige stillinger i 1840'erne og op i 50'erne, men var fra da lederen af den holstenske opposition mod den danske regerings politik, idet han dog stadig ønskede helstaten bevaret under personalunionens form. Selv under krigen i 1864 bevarede han ønsket om en sådan ordning i forståelse med kong Christian IX, som han ved venskabsbånd var knyttet til. Men da helstaten ikke kunne bevares, stillede han sig til de nye herskeres rådighed i bestemt opposition mod Augustenborgernes krav om et selvstændigt Slesvig-Holsten. Bismarck gjorde ham straks efter krigsudbruddet i 1866 til overpræsident over hertugdømmerne, og i 13 år var han disses højeste embedsmand. Fra dansk side betragtedes han som renegat og forræder mod sit eget land, »en preussisk mandarin«, og han fik i den offentlige mening ansvaret for chikanerierne og hensynsløsheden mod de danske nordslesvigere.

Men der har været en følelse af, at der ikke var sket ham hans ret. Da professor Aage Friis skrev hans biografi i Dansk biografisk leksikon, indrømmer han dette, og han finder det lidet sandsynligt, at han har ansvaret for den hårde behandling af nordslesvigerne — »en sådan optræden stemmer ikke med Scheel-Plessens grandseigneur-personlighed, så lidt som den svarer til hans ønske om fortsat venskabeligt forhold til den danske kongefamilie eller til hans interesser som dansk storgodsbesidder«. Hans ansvar er i alt fald ikke dokumenteret.

Nu er professor Hauser i stand til at dokumentere, at den almindelige danske bedømmelse af hans gerning og personlighed savner berettigelse. Han var en repræsentant for den gamle europæiske adel, der uafhængig af landegrænser frivilligt tjente den øjeblikkelige landsherre — en brobygger fra førnational tid af Bernstorffernes type. De nationale bevægelser stod han fremmed overfor — han opnåede i de augustenburgske kredse at blive en lige så hadet mand som i danske.

For professor Hauser er han repræsentant for den upartiske og nøgterne statsråson — kuriøst nok: en ikke-preusser som en

af de mest udprægede repræsentanter for den preussiske statsråson — og han viste i sin administration et bevidst mådehold. Han var slet ikke de preussiske nationalister til behag. Allerede i vinteren 1866—67 kunne Treitschke skrive: »Landets Forbandede er Scheel-Plessen, han koketterer med Augustenborgerne og trækker tillige de gamle (helstatsdanske) Drabanter frem. — — Vi trænger til en preussisk Overpræsident«. Men han havde Bismarcks tillid, og som denne ønskede han ikke at gå for hurtigt frem med hertugdømmernes indføjelse i preussen, men at bevare noget af deres særpræg.

Hans stilling i optantspørgsmålet viser hans mådehold. I 1867 fik han standset udvisningerne af familierne — hvor en familie-fader opterede, udviste man også hustru og børn — og han opnåede, at gifte folk ikke måtte udvises. Senere fik han udvirket en almindelig ret for optanterne til tilbagevenden til deres hjemstavn, og det var hans indstilling, der kom til at præge Aabenraa-konventionen af 1872, der også gav dem, der havde opteret efter krigsudbruddet 1870, ret til tilbagevenden.

I skolespørgsmålet havde han helst set, at man lod denne sag hvile, til det nordslesvigske spørgsmål var endelig ordnet, og han var imod en obligatorisk tyskundervisning, da den let ville blive opfattet som indledning til en tvangsgermanisering af Nordslesvig og dermed på uheldig måde påkalde udlandets opmærksomhed. Men kunne man ikke vente, skulle det udtrykkelig betones, at der ikke var tale om nogen undertrykkelse af det danske sprog. Da forordningen er færdig 1870 — den indfører undervisning i tysk fra det 3. skoleår — forhalede Scheel-Plessen dens udstedelse under henvisning til krigen næsten et år.

Denne ordning tilfredsstillede ikke den voksende nationalisme, der hentede styrke fra udviklingen i Preussens polske provinser, hvor under kulturkampen skolen næsten helt fortykkedes. Da i 1872 en mand, der havde haft sin virksomhed i disse områder, v. Bitter, udnævntes til regeringspræsident i Slesvig, prøvede man at nå videre, og typisk for udviklingen kunne der nu handles med støtte fra en større kreds af embedsmænd. I 1877 var man nået til at udarbejde et forslag, der gjorde skolen tvesproget, således at der i visse fag undervistes på tysk, i andre på dansk. Scheel-Plessen gik bestemt imod. Han gik ind for, at der i underklasserne kun skulle være dansk sprog, og imod, at tyskundervisningen udvidedes. Det ville svække modersmålsundervisningen, »hvilket dog er det væsentligste middel til erhvervelse af dannelsen«. Han gik imod, at provinsregeringen kunne indføre ren tysk undervisning uden om forældrekredsens ønske. Skulle dette være ønskeligt, hvor særlige forhold gjorde sig gældende, skulle det være overpræsidenten eller ministeren, der afgjorde dette. Men

han fik kun ringe følge. Han var ved at blive en ensom mand. »Men han besad endnu den uafhængige, upartiske aristokrats mod til at være upopulær«.

Kultusministeren — den fra kulturkampen kendte minister Falk — fulgte kun på eet punkt Scheel-Plessen, nemlig i spørgsmålet om indførelse af ren tysk undervisning, hvor afgørelsen blev lagt i overpræsidentens hånd.

Det stod nu klart, hvor udviklingen ville bære hen. Vejen beredtes, da Scheel-Plessen i 1879 trak sig tilbage og afløstes af Steinmann, der oprindeligt havde samme indstilling overfor problemerne som sin forgænger, men ikke var nær så stærk en personlighed, så han med årene mere og mere lod sig påvirke af den nationalistiske bevægelse og af ønsket om ensartethed i administrationen.

Noget af det, der bringer mest nyt i Hausers bog, er udredningen af, hvad der gik forud for skoleanordningen af 1888, der gjorde skolen rent tysk undtagen i 6 religionstimer i underskolen og 4 i de senere klasser. Væsentligt på grundlag af biskop Kaftans erindringer har man hidtil regnet med, at forordningen er et produkt af en blodløs og stiv preussisk bureaukratisme. Men sagen synes at ligge noget anderledes. Der er arbejdet med problemet gennem år, og regeringen i Slesvig, hvor Kaftan selv sad som skoleråd fra 1880—1885, samt de lokale embedsmænd har været aktivt med i forberedelsen.

Hauser mener, at anledningen til det nye fremstød ikke alene var at søge i de voksende germaniseringsønsker, men også i den stærkere aktivitet, der udfoldedes fra dansk side efter § 5's ophævelse, og som også gav sig udslag i, at den ene danske landdagsmand, Hans Lassen, aflagde landdagseden og mødte i landdagen, hvor han i 1883 indbragte et andragende om ophævelsen af skoleordningen af 1871. En adresse fra Nordslesvig med 8500 underskrifter understøttede hans aktion. Denne danske udfordring fik ministeriet til at lade landråderne indberette om stillingen med det resultat, at landråderne fra de to mest udprægede danske amter, Haderslev og Sønderborg, foreslog skolens fuldstændige germanisering, mens deres kolleger i Åbenrå og Tønder frarådede nye tvangsforholdsregler med den begrundelse, at fortyskningen skred ganske jævnt fremad.

Kaftan, der var en nordslesvigsk præstesøn, og som selv havde været præst nogle år i Nordslesvig, inden han i 1880 blev kaldet til en central plads i landsdelens skoleadministration, havde før landråderne afgav deres votum, selv udtalt sig om sagen i en længere skrivelse, som Hauser aftrykker. I betragtning af Kaftans senere kritik af forordningen af 1888 er den ikke uden interesse. Han vender sig først mod den danske påstand om, at skolen er

blevet forringet ved tvesprogetheden, og dernæst går han ind for, at tysk bliver undervisningssprog i samtlige nordslesvigske skoler med undtagelse af religionsundervisningen og nogle danske sprog-timer. Da han ser landrådernes udtalelser, slutter han sig nærmest til de yderligtgående. Han er enig i, at der skal gennemføres en ændring, der på een gang og for alle tider grundigt og varigt gennemfører fortyskningen med den nævnte indskrænkning. Den ophidselse, reformen ville fremkalde hos den danske befolkning, ville snart lægge sig. En kommission af sagkyndige, hvor Kaftan repræsenterede regeringen i Slesvig, men som ellers mest bestod af kredsskoleinspektører, skulle undersøge, hvor mange timer dansk der ville være fornøden til at gøre eleverne i stand til at læse en på dansk skreven jævn bog og til at udtrykke sig skriftligt på sproget. Man var enig om, at 2 timers undervisning i dansk om ugen var tilstrækkelig ved siden af den danske religionsundervisning.

På grundlag af kommissionens udtalelse affattede regeringen — d. v. s. Kaftan — en indstilling til overpræsidenten, hvor det åbent siges, at målet må være et kraftigt og virkningsfuldt fremme af tysk sprogkundskab og tysk sindelag. Derfor måtte den overgangsordning, som den tvesprogede skole betød, vige for en skole, der var rent tysk bortset fra de to sprogtimer og religionsundervisningen. Om befolkningens ønsker spurgtes der ikke mere. Mens Scheel-Plessen endnu havde hævdet modersmålets nødvendighed for den almene dannelses skyld, var der nu ikke mere tale om dannelse som skolens mål, men om skolen som et middel i den nationale omskoling. Overpræsident Steinmann lod sig foreløbig ikke overbevise, men et par år efter i 1886, da udviklingen i de polske områder havde givet anledning til en strammere skolepolitik der med Bismarcks billigelse og til, at pressen anbefalede en fastere politik i Nordslesvig, svingede han og anbefalede nu den ordning, som Kaftan først og derefter kommissionen havde foreslået. Men dette var ikke mere i overensstemmelse med Berlin, hvor man denne gang under indflydelse af udviklingen i øst var radikalere end de lokale embedsmænd. Der skulle ikke gives nogen direkte undervisning i noget fremmed sprog — selv om religionsundervisningen skulle være dansk.

Denne linje blev fulgt ved udformningen af den endelige forordning. Der blev ikke tale om nogen undervisning i dansk. En lille indrømmelse m. h. t. problemets eksistens var det, at religionstimmernes tal forøgedes fra 4 til 6 i underklassen, således at der blev 6 timer på dansk, i de ældre klasser blev der 4 danske og 2 tyske. Så kunne der formentlig blive tid til lidt sprogligt med de små, og hos de større kunne de to timer på tysk bidrage til formidling på religionens område mellem dansk og tysk.

Kaftan, der i 1886, var trådt tilbage som skoleråd for at blive præst i Tønder, og som i 1886 var bleven biskop i Slesvig, havde ikke været med ved udformningen af forordningen, og han følte det som en grov forbigåelse. Han har i skarpe ord fordømt forordningen, fordi den strøg al undervisning i dansk: det svækkede religionsundervisningen ikke at have en sådan sprogundervisning at støtte sig til, det var næsten grusomt at ordne det sådan, at et barn, der forlader hjemmet, ikke er i stand til at skrive et brev hjem, som dets moder kan læse uden fremmed hjælp. Det var politisk en dumhed. Efter Kaftans opfattelse var danskerne ved at affinde sig med forholdene — nu krænkedes deres retsfølelse, og den danske bevægelse fik ny kraft. Han kunne til kultusministeren sige, at vi må være glade, hvis vi i løbet af 20 år kan overvinde de uheldige følger af denne ordning. I sine erindringer erkender han, at Nordslesvig i 1914 var mere dansk end nogensinde, og siger, at det ikke var helt ved siden af, når han engang har sagt, at ophavsmanden til denne skoleforordning skulle have en mindsten på Skamling.

Hauser gør med rette opmærksom på, at Kaftan selv var gået ind for den forandring, der dog var den afgørende, nemlig overgangen til tysk undervisningssprog og det var det egentlige syndefald. De to danske sprogtimer kunne her ikke være det afgørende — virkningerne på den danske befolkning var sikkert bleven væsentlig de samme, selv om de var kommen med. Men det blev om disse to timer striden i de kommende år kom til at stå, idet de nordslesvigske præster i ret stort tal sluttede op bag Kaftan. Der blev gennem en årrække gennem denne spænding mellem kirke og stat tale om en kulturkamp i det små, siger Hauser.

Staten var nu helt gennemtrængt af germaniseringstendenserne, og bag skolens fortyskning lå udtalt eller ikke udtalt det ønske også at fortyske kirken — de tyske religionstimer kunne forberede tysk konfirmationsundervisning, og derfra kunne man så nå til tysk gudstjeneste. Når gejstligheden nu med støtte af den danske befolkning gik ind for de danske sprogtimer, opfattedes det som en tilslutning til den danske agitation — ikke mindst når også kravet om fjernelsen af de tyske religionstimer kom til.

For den yderligtgående tyskhed var den danske religionsundervisning en torn i øjet, og man fandt vej til at undergrave den, idet der fra midt i 90'erne åbnedes adgang for tyske forældre til at få givet deres børn tysk religionsundervisning. Oprindeligt var der vist kun tale om børn fra tysktalende hjem, det blev hurtigt til børn fra tysksindede hjem og til sidst til børn fra alle hjem, der ønskede det. Allerede 1900 var man nået så vidt, at der i 1/3 af alle nordslesvigske skoler gaves tysk religionsundervisning ved siden af den danske, og i 1911 fik 10.824 børn af godt 20.000 tysk religionsundervisning. — Det er 53 %.

Man har i danske fremstillinger af denne periode ikke været tilstrækkelig opmærksom på denne udvikling, og man forbløffes over tallene. Ved rolig eftertanke er de måske ikke så overraskende endda. Ved rigsdagsvalget 1912 afgaves der i det nuværende Nordslesvig kun ca. 58 % af stemmerne på de danske kandidater, mens tyskerne samlede 34 og et nærmest tysk-orienteret socialdemokrati 8 %. Man kunne vel hente 40 % af de 53 % fra disse to grupper. Dertil kom så børn fra hjem, der holdt sig udenfor den nationale kamp og ikke stemte, og som var tilbøjelige til at bøje sig for øvrighedens ønsker. Mange helt eller delvis afhængige småfolk kunne stemme dansk ved valgene, der var hemmelige, men hvad de ønskede for deres børn, var ikke skjult, og de ville have svært ved at hævde sig mod tryk. Hauser nævner yderligere, at børnene flere steder for at undgå to undervisningsprog selv ønskede den tyske undervisning, og hvor hjemmene ikke var altfor rodfæstede i det danske, fik de deres vilje.

Danskheden voksede i disse år i indre styrke, men tyskheden fik en ydre fremgang, der ikke var ufarlig. Det er forståeligt, at man i 1920 kunne møde to helt forskellige opfattelser af forholdene: Vi danske har aldrig stået stærkere end nu — og modsat: Genforeningen kom i den 11. time.

Det vil forhåbentligt af det foregående fremgå, hvor meget nyt prof. Hausers bog giver, og der er grund til med forventning af imødesee den samlede fremstilling af hele perioden, som inden så længe vil se lyset.

Hans Lund.

Hans Lunds anmeldelse er oprindeligt givet som anmeldelse i Danmarks radio.

Bognyt

**Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1956-60.
Udgivet af rigsarkivet 1961, 215 s.**

For de historikere, der vil følge med i, hvad der sker inden for arkivvæsenet, er disse meddelelser såre nyttige. Der gives oplysninger om foretagne ordnings- og registreringsarbejder i det forløbne 5-år, ligesom der i et tillæg gives summariske fortegnelser over afleveringer fra centraladministrationen til rigsarkivet og af privatarkiver til samtlige 5 arkiver. Det er igen interessant at bemærke, at fortegnelsen over afleveringer fra private til det sønderjyske landsarkiv fylder omtrent lige så meget som fortegnelserne over afleveringerne til de tre øvrige landsarkiver tilsammen. De vigtigste af afleveringerne til landsarkivet i Åbenrå er tidligere nævnt her i årbøgerne under »Noter og Nyt«.

P. K. I.

**M. B. Ottsen: Hostrup - Dansk. I. Lydlære.
Udg. af Ella Jensen. 62 sider. København 1961.**

I rækken af Universitets-Jubilæets Danske Samfunds Skrifter har mag. art. Ella Jensen udgivet afdøde lærer M. B. Ottsens lydlære over dialekter i Hostrup sogn, Slogs herred. I Udvalg for Folkemåls manuskriptsamling opbevarer man herudover Ottsens store ordbogsarbejde omfattende 30 kollegiehæfter, som man håber at kunne udgive senere.

Mathias Bendix Ottsen er født i Hostrup sogn, hvor også begge hans forældre var født og levede deres liv, så man forstår, at denne optegner har haft det nødvendige kendskab til den dialekt, han har beskrevet. Han fik sin læreruddannelse i Tønder og virkede derefter på Haderslevengen, indtil han efter sin afsked med skolen flyttede til Haderslev, hvor hans dialektoptegnelser er blevet til.

Det er forståeligt, at det har kostet slid og hovedbrud med den nødtørftigste vejledning — nogle tilsendte tryksager fra Udvalg for Folkemål — i en fremrykket alder at præstere et så omfattende arbejde. I et brev til dr. Poul Andersen gør han rede for sine planer og problemer, og det fremgår da også heraf, at navnlig lydskriften har voldt vanskeligheder. »Da jeg læste Marius Kristensens Vejledning var det ved at svimle for mig«, skriver han. »Nej, gamle Mand, giv hellere op, det går over din Forstand«.

Men heldigvis lod Ottsen sig ikke afskrække af vanskelighederne, men gav sig i kast med problemerne med en beundringsværdig energi.

Udgiveren kan nu karakterisere hans arbejde »som intet mindre end en Bedrift. Den Evne for Systematik, lærer Ottsen lægger for Dagen ved Udarbejdelsen af en Lydskrift, der passer for hans Dialekt, er ikke enhver given, og den Konsekvens, hvormed han siden gennemfører denne Lydskrift på sit Materiale, er beundringsværdig«.

Arbejdet er da også udgivet i Ottsens lydskrift, selv om den på visse punkter afviger fra den almindeligt anvendte. Det er karakteristisk, at tre fænomener har voldt ham særlige vanskeligheder, nemlig betegnelsen for palataliserede n- og l-lyd, for det såkaldte klusilspring og for stød. Ved de to første træk adskiller dialekten sig fra købstadsdialekten i Tønder; groft lydskrevet hedder det i Tønder: van (vand), hol op (hold op) overfor Hostrups: vanj og holj op; Tønder: is og hus overfor Hostrups: idjes og hugges. Her går Hostrup med det øvrige Vestslesvig som i øvrigt i de fleste træk. Men med hensyn til accent- og kvantitetsforhold danner Hostrup, som Ella Jensen påviser det, et interessant overgangsområde mellem øst- og vestsønderjysk.

Udgiverens drøftelser af visse mærkværdigheder i Ottsens anvendelse af stødtegn, f. eks. i forbindelse med klusilspring og på ustemt konsonant i ord som Ax'er (Ager) og Bøx'er (Bøger) ville jeg anse for overforsigtige og simpelthen ud fra mit kendskab til omegnsdialekten bestemme som udslag af Ottsens usikkerhed på dette punkt.

Ella Jensen har i sin indledning anlagt et strukturelt synspunkt på dialekten; men det sker: »ikke for at forklejne Ottsens Arbejde — men for at gøre dette værdifulde Materiale sammenligneligt med Optegnelser fra andre Dialekter«.

P. J.

A. Iversen: Bennicksgård i Rinkeæs. Sønderjylland 800—1800.

Slægten Bennick, hvis mandslinie gennem århundreder har siddet på Bennicksgård ved Rinkeæs, og hvis medlemmer er nået frem til betydningsfulde positioner både i Sønderjylland og i kongeriget, har fået sin historie anskueliggjort gennem et historisk skuespil, som forfatteren selv kalder sin slægtshistorie. Forfatteren er overingeniør A. Iversen, Charlottenlund, der på mødrene side nedstammer fra en Bennick. I sit 150 sider store værk lader han tæppet gå op for en serie dramatiske fortællinger, hvor man møder slægtens medlemmer i tiden fra 1397 til 1889. Overingeniør Iversen skildrer levende og med megen fantasi personerne, og selv om man ikke altid er enig med ham, som f. ex. når han tillægger sine personer nationalpolitiske synspunkter, der først hører en senere tid til, må man indrømme, at hvis man inden læsningen har lagt sig forfatterens indledende ord på sinde om at følge ham uden pedantiske tanker og læser bogen som en slags historisk roman, er læsningen både medrivende og inciterende.

I slægtens historie er flere dunkle og omdiskuterede problemer, af hvilke især traditionen om det tabte adelskab har givet anledning til

debat. Teorien om adelskabet støttes bl. a. af omtalen af en »her Benicke« i dronning Christines hofholdningsregnskab fra nov. 1523, men det vil føre for vidt her at debattere sagen. Nok er at anføre, at forfatteren lader Erik af Pommerns udsendinge overbringe Hans Bennick et adelsbrev ved dennes bryllup i 1425, idet den tidligere teori om et adelskab fra 1488 ikke har kunnet holde stik.

Meget værdifuldt er det, at forfatteren ind mellem de fortællende afsnit har anbragt klare og overskuelige uddrag af Sønderjyllands historie, som giver baggrund og forudsætninger for slægtens medlemmers optræden. Ved en slægt som denne, der har spillet en fremtrædende rolle, er det berettiget at lade landsdelens historie danne baggrund. Ved beskrivelser af slægter, hvis virke ikke er gået ud over den snævrere hjemstavn, tror jeg, at man med held kunne bringe tilsvarende afsnit om de skiftende tiders økonomiske og sociale vilkår og om sognets forhold og betydende mænd. Det ville jo kræve en del arbejde extra af den, der skriver en slægtshistorie, men bogen ville vinde mindst tilsvarende derved, at personerne såes i deres miljø. På dette punkt kan og bør bogen om Bennickslægten danne skole.

Forfatteren har sendt eksemplarer af sin bog — samt tilføjelser efter Niels Black Hansens »Gamle papirer fra Rinkenæs« — til større biblioteker og landsarkivet i Åbenrå, så bogen, der ikke fåes i boghandelen, er tilgængelig for enhver.

H. W.

Boy Jessen: Living under three flags, New York 1959, 212 s.

Boy Jessen har sendt os et anmeldereksemplar af sin bog med en hjertelig hilsen til Historisk samfund for Sønderjylland. Hilsenen slutter med ordene: »Hjemlandet Slesvig er meget i mine tanker«. Dette fremgår klart af bogen, som i meget er blevet en kærlighedserklæring til Sønderjylland.

Boy Jessen er født 1891 i et dansksindet og dansktalende hjem i Boversted i Ladelund sogn, altså syd for Skelbæk. Han mindes sin herlige drengetid her og dvæler især ved den gammeldags, festlige højbjergning og det smukke korthornskvæg, som andre og mere givtige racer nu næsten har fortrængt. Som i andre sønderjyders erindringsbøger får soldatertiden og krigsdeltagelsen en udførlig omtale. Allerede 1916 gik Jessen dog »over åen« i sin flotte garderuniform, og han begyndte nu at uddanne sig til landbrugskandidat. Han afbrød imidlertid studierne for at kunne være med i forberedelserne til afstemningen hjemme i Sønderjylland. Her kom han til at indtage en ret fremtrædende plads som medlem af Vælgerforeningens Flensborg-gruppe og var med i agitationen i Mellemslesvig. Han beretter om valgmoderne der, om tyske overgreb, især fra præsters og læreres side og om den store skuffelse, det var for ham, at de mellemslesvigske sogne og Flensborg ikke kunne genforenes med moderlandet.

Men Sønderjylland havde fanget ham helt igen, han vendte ikke, som det vel oprindeligt havde været meningen, tilbage til landbohøjskolen; han købte gård i Frøslev og stiftede hjem her. Trods hårdt arbejde og slid fra tidlig morgen til sen aften lykkedes det ham ikke at klare efterkrigstidens landbrugskrise. Han måtte 1926 afstå gården med tab, da et prioritetslån blev opsagt. I disse Frøslev-år var han med i meget politisk og nationalt arbejde og trods det personlige nederlag, det var for ham, at han måtte afhænde gården, står disse år for ham som hans lykkeligste. Han faldt sjældent godt til i det lille landsbysamfund og vandt sig venner for livet her.

Efter denne skuffelse følte han, at han ikke kunne tage en ny opgave op i sit hjemland og med tungt hjerte udvandrede han da til Nebraska, fast besluttet på at skabe en ny fremtid for sig og sin familie der. Men havde arbejdet været hårdt i Frøslev, blev det det ikke mindre i USA. Det var heller ikke gode tider for landbruget i Amerika, og først efter 8 vanskelige år kunne han købe en forfalden farm i nærheden af Lexington. Store og bekostelige jordforbedringsarbejder gennemførtes, og han skabte efterhånden en mønsterbedrift, især slog han sig på kalve- og studedefodning.

Det er sjældent, man ser en så udførlig og ædruelig beretning om udvandrerens kår som Boy Jessens. Han bekender sig som loyal statsborger i sit nye hjemland, men han kan ikke glemme sit fædreland og den landsdel, hvor hans vugge stod, omend skuffelserne her var store. Vel nok derfor bliver beretningerne om de besøgt, han på sine gamle dage har aflagt herhjemme, lidt for omfattende.

P. K. I.

Dansk folkesang gennem 150 år, af Karl Clausen. (Fremad 1958).

I serien af Statsradiofoniens grundbøger har lektor Karl Clausen forfattet et bind om dansk folkesang gennem 150 år. Bogen er skrevet som grundbog til en radioserie, men ikke som kommentar til de enkelte udsendelser. Den er tænkt som en vejledning for sang- og musikinteresserede, der søger oplysning om folkesangens skiftende kår i Danmark. Sådanne oplysninger finder man også i rigt mål i den — og blandt disse indtager skildringen af den sønderjyske sang en væsentlig plads. Bogen spænder over perioden fra ca. 1780 til det 20. århs. første halvdel med følgende hovedopdeling: oplysningstiden, almue og akademier 1820—40, romantik og folkelighed i 1840erne, »Den levende folkesang«, revision og fornyelse og sluttelig forskellige tværsnit, hvoraf skal nævnes et kapitel om Sønderjylland.

Radioserien afsluttedes med 8 udsendelser om sangen i Sønderjylland, hvortil lektor Clausen foruden stof fra trykte og håndskrevne kilder anvendte båndoptagelser, han selv sammen med kommunelærer Asly Nielsen havde optaget på lange rejser nord og syd for grænsen. Efterhånden som lektor Clausen arbejdede med stoffet, dukkede nye problemer op såsom folkesangens stabilitet i områder med sprogskitte,

forskellen mellem sangen om og sangen i Sønderjylland og mange andre. Stofindsamlingen fortsættes forøvrigt stadig, og måske har man lov til efter den foreliggende indførelse i dansk folkesang engang ad åre at håbe på et specielt værk om den folkelige sang i Sønderjylland af samme forfatter.

H. W.

**Chr. Petersen: Haderslev Amts Landboforening gennem 100 år.
Haderslev 1961, 135 sider, ill.**

Haderslev Amts Landboforening har i anledning af 100-året for stiftelsen den 14. oktober 1961 ladet redaktionssekretær Christian Petersen udarbejde foreningens historie. Allerede ved 50 års jubilæet i 1911 udsendte foreningen et jubilæumsskrift forfattet af redaktør Anders Lebeck og atter ved 75 års jubilæet i 1936 skrevet af foreningens daværende konsulent Frederik Nielsen.

Christian Petersen bygger sit arbejde på forgængerne, men har dog også inddraget andre kilder, nemlig foreningens protokoller samt avisreferater og forskellige andre trykte.

Forfatteren skildrer i indledningen baggrunden for landboforeningens oprettelse, og vi får her at vide, at der omkring 1850 allerede eksisterede 20 sådanne foreninger i Danmark, men at kun én — Den nordslesvigske Landboforening med hovedsæde i Rødding — hørte hjemme i Sønderjylland. Denne vor landsdels ældste landboforenings historie er skildret i 100-året for stiftelsen i 1946 i et større værk, og da også andre af vore landboforeninger gennem de senere år har udsendt jubilæumsskrifter, foreligger der nu en ret betydelig litteratur om sønderjyske landboforhold gennem de sidste 100 år.

Christian Petersens bog bringer ikke væsentligt nyt stof frem, men hans journalistiske fortælleevne gør bogen let læselig, og man får et godt indtryk af de vanskelige forhold, hvorunder foreningen arbejdede i de første 60 år. I 1900 blev foreningen stemplet som politisk, og bestyrelsen fandt sig derfor tvunget til at opfordre medlemmerne til at udmelde sig, hvilket havde til følge, at medlemstallet faldt fra 650 i 1898 til 166 i sommeren 1901. Først i 1903 lykkedes det atter at komme på talefod med landråden, så der atter kunne arrangeres dyrskuer og efterhånden også arbejdes på andre områder. De første 10 år efter genforeningen bragte også mange vanskeligheder, men nu var det af økonomisk art, men arbejdet blev dog hurtigt udbygget, og foreningen står i dag som en betydelig faktor inden for grænselandets landbrugsfaglige virke.

Forfatteren har fået bistand i arbejdet af foreningens sekretær, Erik Boesen, der har udarbejdet afsnittene om regnskabsføring og domæner, medens konsulent P. R. Madsen har bidraget til oplysningerne om planteavl- og konsulentarbejdet efter 1920.

Bogen, der desværre som så mange lignende skrifter savner et navne-

register, er ret rigt illustreret, men alle billederne er ikke lige gode. Forfatteren har ikke i alle tilfælde kunnet fremskaffe nye fotografier, hvorfor der er anvendt klicheer fra de ældre jubilæumsskrifter.

O. C.

K. M. Hermansen: Børnenes Helsehjem ved Sdr. Vilstrup Strand. 40 års virke for sønderjyske børn. Haderslev 1961. 38 sider ill.

Børnenes Helsehjem kunne i 1960 fejre 40 året for sin oprettelse, og i det af lærer K. M. Hermansen i den anledning udarbejdede jubilæumsskrift fremdrages påny mindet om de mennesker, som efter den første verdenskrig ved hjælp fra Den sønderjyske Fond fik startet det hjem, hvor mange tusinde sønderjyske børn har fundet sundhed og helse. Her virkede Maren Sørensen i 27 år om sommeren, medens hun om vinteren havde sin gerning i Valsbøl i Sydslesvig, hvor hun øvede en betydelig kulturel og kirkelig indsats.

Ved oprettelsen var Marie Skau Petersen fra Sommersted sammen med sin ægtefælle, sognefoged Jørgen Petersen, den drivende kraft, medens fru Else Fink Nielsen, Haderslev, gennem en lang årrække var hjemmets kasserer og sekretær.

Hjemmet har i de sidste år gennemgået en betydelig modernisering, selv om der endnu er meget at ændre. Det står i dag som et af børneforsorgen anerkendt plejehjem, der opfylder de krav, som et moderne samfund må stille til et hjem, der tager børn i pleje; men da hjemmet stadig modtager sydslesvigske børn i stort tal, røgter det fremdeles en særlig opgave.

O. C.

Ole Bech: Grænselandet — Nord og syd. Sirius 1961. 161 sider, ill.

Journalist Ole Bech har i den lille bog i en letlæselig og underholdende form på god måde gjort rede for de rejsemuligheder, Sønderjylland rummer fra Kongeå til Ejder. Overalt knytter han vel fortalt de enkelte lokaliteters historiske stof ind i fremstillingen, og det er lykkedes ham at undgå egentlige fejl i fremstillingen. Man kan jo så altid diskutere, hvad der bør medtages. Også gode historier berettes af og til. Det er en bog, som mange, der bor i Sønderjylland, vil læse med glæde. Vore børn og unge kan have gavn af den, og den kan stå på vore reoler som en introduktion i natur og historie for de gæster, vi vil føre ud i det sønderjyske landskab. H. V. Clausens rejsehåndbog afløser den ikke og prætenderer det ikke heller, men den er værdifuldere end andre, der har set dagens lys, og også for lejrskoler vil den være anvendelig. Bogen er smukt illustreret med Bechs egne fotografier og tegninger af Ingeborg Strange og Erik Herman.

I listen over kilder og litteraturhenvisninger savner man hjemstavnsbogen for Haderslev by og amt »Fra Gelsbro til Lillebælt«.

K. F.

Wolfgang Prange: Siedlungsgeschichte des Landes Lauenburg im Mittelalter. (Quellen und Forschungen bd. 41).

Det er en lang og værdifuld række af videnskabelige værker, som i de senere år er udkommet i den skriftrække, Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, som udgives af det slesvig-holstenske historiske selskab. Det sidste bind, nr. 41 i rækken, indeholder en omfattende studie over *Siedlungsgeschichte des Landes Lauenburg im Mittelalter*, skrevet af den unge arkivmand Wolfgang Prange. Lauenburgs historie har jo ingen direkte interesse for sønderjysk og dansk historie, det var kun i et kort åremål og ved tidernes ugunst, at landet blev en del af det danske monarki. Men når man beskæftiger sig med historie, er det nu engang af værdi at kigge lidt ud ad sine egne vinduer, at lære om forholdene i de lande, der ligger i nærheden af vort eget. Udviklingen i Danmark og i Sønderjylland er ikke noget enestående i verdenshistorien, på mange områder har den fulgt de samme linier som f. eks. i det øvrige Skandinavien eller i Nordtyskland. Wolfgang Prange behandler indgående spørgsmålet om den tyske og slaviske bebyggelse i Lauenborg, vor historie er nu engang så nær knyttet til det slaviske — eller vendiske — problem, at enhver undersøgelse heraf har interesse for os. Kirkernes opståen og den kirkelige organisations tilblivelse og udformning er ligeledes skildret udførligt, og redegørelsen giver en god mulighed for at sammenligne med forholdene i den ældste kristelige tid i Danmark. Den udførlige behandling af landbrugsforholdene vil være af værdi for enhver, der beskæftiger sig med middelalderligt landbrug. Ødegårdsproblemet (die Wüstung), der hang sammen med den store landbrugskrise i tiden ca. 1350—1450, var aktuelt i Danmark såvelsom i Lauenborg og i mange andre europæiske lande. Landsbyernes organisationsform og markens inddeling er heller ikke noget særligt dansk spørgsmål. Man vil ikke kunne forstå vore ældre landbrugsforhold uden at kende den agrarhistoriske forskning i de andre germansktalende lande. Wolfgang Pranges undersøgelse vil have interesse for enhver, der beskæftiger sig med sådanne problemer nord eller syd for Kongeåen.

J. Hv.

Henning Landgraf: Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert. 1959.

I denne tid havde byen Kiel måske lidt over 3000 indbyggere og havde som handelsby kun ren lokal betydning. Dens handel blev ikke bedre af, at den holstenske adel selv var ivrige købmænd, men uden om byen. På den anden side fik adelen større betydning for byen end for andre stæder, fordi den havde sine gårde der og ved adelens pengemarked Kieler Umschlag, som også i høj grad blev søgt af deres danske standsfæller. I den sammenhæng kan nævnes, at domprovsten i Slesvig Enwald Sovenbroder, hvis navn findes på talrige skriftstykker om penge-

handel, hørte til i byen. Bogens hovedøjemed er byens sociale og økonomiske struktur, og resultatet kan vel i nogen grad overføres på andre af tidens byer, så meget mere som der er talrige oplysninger om f. eks. Slesvig.

P. K.

Noter og nyt

Landsarkivar Frode Gribsvad.

12. jan. 1890 — 16. jan. 1961.

Den 16. januar 1961 døde landsarkivar Frode Gribsvad, kort tid efter at han på grund af alder havde taget sin afsked som leder af det sønderjyske landsarkiv i Åbenrå, hvor han i over 35 år havde sit virke.

Han var født i Højby sogn på Sjælland, hvor hans fader var friskolelærer og sparekassebestyrer. Til sin død bevarede Frode Gribsvad visse sprogejendommeligheder, som uden tvivl måtte føres tilbage til barndommen og ungdommen ude i den sjællandske landbygd. Han blev student allerede i 1909, men da faderen døde i 1915, overtog sønnen i fire år bestyrelsen af sparekassen i sit hjemsohn. Først 1922 kunne han afslutte sin magisterkonferens i historie. Allerede et par år før var han dog blevet underarkivar ved det sjællandske landsarkiv.

Efter genforeningen stod det klart, at der måtte tages fat på at sikre det værdifulde arkivstof, der fandtes ved de nordslesvigske embeder.

Det var kun en mindre del heraf, der var blevet indsendt til Det preussiske statsarkiv i Slesvig. En undersøgelse, foretaget af arkivar Hans Knudsen, havde vist, at det historiske kildestof rundt om hos præster og andre embedsmænd var af meget stor værdi, og i 1923 oprettedes det midlertidige arkivdepot i Åbenrå, og det blev Frode Gribsvad, som blev udpeget til at foretage indsamlingen af arkivmaterialet og at opbygge et statsarkiv for Sønderjylland. Han blev hurtigt grebet af opgaven, og som så mange andre af de embedsmænd, der i disse år kom til Sønderjylland nordfra, blev grænselandet hans skæbne. Ikke blot blev han bundet af tilværelsen her, drømte vist aldrig om at forlade landet, men sønderjysk historie blev hans store interesse; det var naturligt, at han — fra 1929 — blev medlem af Historisk samfunds styrelse, og at han blev medredaktør af Sønderjyske årbøger. Sit store kendskab til den historiske litteratur om Slesvig gjorde han her andre delagtig i gennem forskellige værdifulde oversigter over den nyere historieskrivning.

Desværre blev det aldrig nogen omfattende produktion, der kom fra hans pen, det hang vel dels sammen med, at hans tjenstlige arbejde lagde så stærkt beslag på hans evner og kræfter, den nazistiske ariergalskab blev en hård belastning for arkivet, dels vel også med, at han nok ikke var den fødte skribent. Hans fremstilling var altid klar og præcis, men man havde dog en fornemmelse af, at han kunne have svært ved at gøre sig fri af den daglige embedsdags mere formelle skriveform. Foruden oversigterne i Sønderjyske årbøger har han skrevet gode og solide artikler om Åbenrå og Sønderborg, Gråsten, Augustenborg og Nordborg i Traps Danmark. Hans betydeligste selvstændige arbejde som forsker er afhandlingen om Åbenrå 1864—1871, der er publiceret i Festskrift til H. P. Hanssen. Den bygger på indgående studier og vil altid danne et solidt grundlag for enhver beskæftigelse med Åbenrå historie i disse år. Da den nye bog om denne by skulle planlægges, var det en selvfølge, at man bad ham om at behandle tiden under fremmedherredømmet, ingen havde bedre forudsætninger herfor end han. Det er trist, at hans otium skulle blive så kort, at han ikke fik denne opgave løst.

Der var i 1920'erne en del diskussion om, hvor det kommende landsarkiv for Sønderjylland skulle ligge, og hvilket område det skulle omfatte. Den ordning, der blev truffet ved oprettelsen af landsarkivet i 1933, var uden tvivl den rigtige. Det var en selvfølge, at det blev arkivdepotets dygtige leder, som blev den første sønderjyske landsarkivar. Han havde i det foregående tiår udført et meget stort og dygtigt arbejde med at få indsamlet det omfattende materiale, der lå ved embederne, iøvrigt også en del arkivstof af mere privat karakter, og med stor flid havde han fået en betydelig del heraf bragt i orden og registreret, så det kunne benyttes af forskningen. Uden hans grundlæggende arbejde ville det have været umuligt i 1944 at udgive den trykte oversigt »Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele«, som han udarbejdede sammen med arkivar Johan Hvidtfeldt.

Frode Gribsvad var politisk radikal, og med stor iver, nu og da også med en ikke ringe ilterhed, forfægtede han sine politiske synspunkter. Som arkivmand var han derimod konservativ, i København var han opvokset i den Secher'ske skole, og dens principper var hele grundlaget for hans virke. Han havde alle de dyder, som kendetegnede arkivmænd af den ældre skole, han var nøjagtig og præcis i sin registrering og i hele sit virke, og han havde en dyb kærlighed til sit arbejde. Som sønderjysk historieskriver kom han vel ikke til at yde den store indsats, men gennem sin mangeårige virksomhed som arkivmand blev det muligt for ham at skabe et godt og solidt grundlag for alt arbejde med nordslesvigsk historie. Som så mange arkivfolk blev han mere en templetjener i historiens tjeneste end en aktiv arbejder i dens vingård.

Frode Gribsvad kunne ikke blot være ilter, nu og da kunne han også virke lidt brysk, når man ikke kendte ham. Men man skulle ikke have arbejdet længe sammen med ham, før man blev klar over, at dette intet betød, at der i ham var en forståelse af mennesker, en medfølelse med dem, en naturlig hjælpsomhed, som var langt ud over det sædvanlige. Frode Gribsvad var et værdifuldt menneske, og jeg tror, at alle vi, der har arbejdet under ham, har lært og forstået dette, og vil mindes ham med glæde både som arkivmand og som menneske.

Johan Hvidtfeldt.

Museumsdirektør, dr. Frits Fuglsang.

15. febr. 1897 — 16. maj 1961.

Da Frits Fuglsang i 1927 i en alder af kun 30 år blev leder af Flensborg museum, kunne det synes at være lidt af et vovestykke både for museet og for ham selv. For dette museum var allerede stort og havde i mange år været centrum for et alsidigt kulturarbejde. Flensborg museum var fra starten ikke blot en antikvitetsamling, men grundlæggeren, snedker Heinrich Sauermann, der ville gøre et arbejde for at hæve sit håndværk til det niveau, som han syntes, de gamle møbler og billedskærerarbejder var udtryk for, havde anlagt en privat samling som illustrationsmateriale for sine elever. Det var et rigtigt udtryk for Sauermanns idé, når museet og kunstindustriskolen fik til huse i samme bygning og blev stillet under samme ledelse.

Selv om rammerne senere var udvidet og nye arbejdsområder taget med, var Flensborg museum stadig præget af at ville være et redskab i et aktuelt kulturarbejde.

Frits Fuglsang, der var udgået fra en anset Haderslevfamilie, havde studeret i München og Freiburg, blev så knyttet til Thaulow-museet i Kiel, for et årstid efter at få den stilling i Flensborg, som skulle blive den endelige. I denne hurtige og såre enkle karriere er der noget karakteristisk for Frits Fuglsang. Han var ved sin oprindelse og ved stabile interesser knyttet til et bestemt milieu og en bestemt kultur; den som

stillingen i Flensborg netop var skabt til at skulle tjene. Derfor var Fuglsang også trods sin unge alder godt rustet til den krævende opgave.

Det, der varigst og vistnok varmest interesserede ham, var de middelalderlige træskulpturer i vore kirker. Efter nogle ungdomsarbejder fortsatte han sine undersøgelser i flere store afhandlinger i tidsskriftet »Nordelbingen«, i hvis redaktion han fik sæde, og så sent som i 1953 udgjorde de hovedbestanddelen af jubilæumsudstillingen: Gotische Kunst im Herzogtum Schleswig. Sikkert har det glædet ham, som kendte disse kunstværker bedre end de fleste, at se dem samlet, og det har også glædet ham, »den uforbederlige helstatsmand« som han kaldte sig, at det var muligt at låne udstillingen sammen fra talrige kirker og museer på begge sider af grænsen.

Udstillingsvirksomheden var et vigtigt led i museets arbejde, og i årenes løb gennemførtes en lang række udstillinger af kunst- og kulturhistorisk art. De fleste havde vel sønderjyske emner, men ikke alle, og tilsammen gav de indtryk af, hvor meget museet spændte over. Mange af disse udstillinger fik et stort dansk publikum.

Denne virksomhed, hvortil også føjedes meget andet arbejde i form af rådgivning eller undervisning, var som nævnt ikke ny for Flensborg museum, men Fuglsang har videreført den med energi og interesse. Allerede i 1928 skrev han i en jubilæumsartikel om museets opgave, at den var »at delagtiggøre så vide kredse som muligt i de kulturelle værdier, som det har i varetægt« og om »offentlighedens berettigede krav

på en nyttiggørelse af samlingen og på et kulturelt oplysningsarbejde fra museets side«.

Denne helt moderne opfattelse røber sikkert Frits Fuglsangs hjemstavnsinteresse, og det har vel heller ikke været uden betydning for ham, at han havde lært hos Ernst Sauermann i Kiel.

Hans historiske viden var stor. En vilje til at huske har gjort sig gældende. »Hvorfor vil du dog ulejlige din hukommelse med alt det«? sagde en slægtning til ham, da han under et besøg i Haderslev ville genkalde lange ordrette citater fra skoletiden. Denne viden, der vel var koncentreret om hjemstavn, men omfattede meget mere, har været ham til stor nytte under hans studier og i andre forhold, og den har glædet mange, som han på sin stilfærdige måde, og med stor hjælpsomhed kom i berøring med.

Med Frits Fuglsang er en af grænselandets »zweiströmige« personligheder gået bort, dansk statsborger og tysk kulturarbejder, som han var. På den måde var han et godt udtryk for hjemstavnsens historie, og et eksempel på, at denne dobbelthed ikke behøver at føre til uklarhed eller splittelse.

For Frits Fuglsang havde vundet sig mange venner på begge sider af grænsen.

Hans Neumann.

Landsarkivet.

Antallet af besøgende har i de senere år været jævnt stigende og nåede i 1960 op på 1709, det højeste tal siden 1938, da arierattestuvæsenet var på sit højeste. I 1961 tegner besøgstallet til at blive af nogenlunde samme højde som 1960.

Landsarkivet har også i år modtaget mange og meget værdifulde gaver fra private. Især skal nævnes kreditforeningsdirektør P. A. Calløs, landsarkivar Frode Gribsvads, landdagsmand Nis Nissens, forstander Kr. Nørgaards og gårdejer M. Refslund Poulsens efterladte papirer. Endvidere har landsarkivet bl. a. modtaget sager fra rentier Th. Kauffmann, Bovrup, lærer Chr. Maibøll, Jejsing, gårdejer Andreas Hejsel, Kassøgård (Hjordkær forsamlingshus' arkiv) og gårdejer Hans J. Hansen, Lysabildskov (forhandlingsprotokol for Danske Samfunds Sønderborg kreds 1934—54).

Fra offentlige institutioner er i årets løb modtaget Sønderborg byarkiv fra tiden 1864—1920, sager fra en række nordslesvigske landkommuner fra tiden før 1920 og Hjerpsted præstearkiv. Plads til disse afleveringer har kunnet skaffes ved kassation af ca. 30 m værdiløst arkivmateriale.

P. K. I.

Haderslev Amts Museum.

Ved hjælp af større tilskud kunne Ejsbøl gravningen i år få samme omfang som i 1960. Ca. 600 m² nåede vi at undersøge i de to år, hvilket betød mere end en fordobling af udgravningens omfang. Vi synes nu at

være nået til ende med udgravningen af det store våbenoffer, vi begyndte med i 1955. Med mere end 2100 genstande er Ejsbøl I-fundet et af de største i sin art og ligger på en stor vifteformet plads ud for det sted på søbredden, hvor undersøgelsen begyndte, og hvor oldsagerne lå tættest.

Men Ejsbøludgravningerne er ikke afsluttet, for et nyt offerfund, Ejsbøl II, har begyndt at vise sig. Efterhånden som udgravningen skred frem langs søbredden mod syd, og fundene tog af, viste sig genstande, der er godt og vel 100 år yngre end de hidtil fundne. Det er sager af samme art som de øvrige, mest sværdskelebeslag, men præget af germansk jernalders karvsnit- og dyreornamentik. Dermed er udgravningen kommet ind i en helt ny situation, og kun en fortsættelse af undersøgelsen kan måske klare de problemer, der endnu knytter sig til dette fund.

Haderslev museum har i de forløbne seks år sat en væsentlig del af sin arbejdskraft ind på Ejsbøludgravningen. Andre større opgaver har måttet sættes til side. Når vi har kunnet gøre det, så er det, fordi aftalen med Nationalmuseet går ud på, at Nationalmuseet sørger for den videnskabelige bearbejdelse af fundet, Haderslev for dets udstilling, og fordi vi dermed har mulighed for en forøgelse, som netop i museets nuværende situation kan blive af væsentlig betydning for dets udvikling. Forudsat at den nødvendige ramme skabes, vil det værelse, som rummer Ejsbøl, i lange tider blive det, som sætter sit præg på museet.

Et højdepunkt i udgravningen såvel som i museets historie var det kongelige besøg på udgravningens næstsidste dag den 11. aug. Hendes Majestæt Dronningen og Hendes Kongelige Højhed Tronfølgeren aflagde besøg ved udgravningen og fik dens hidtidige forløb og resultater og dens metoder forklaret, ligesom de med interesse betragtede en lille udstilling af fundet.

Dronning Ingrid's historiske interesse og prinsesse Margrethes arkæologiske indsigt er velkendt. Besøget var ikke fra Dronningens side lagt op i et officielt plan, men var helt igennem præget af saglig interesse og blev netop derfor for alle en stor oplevelse og en festlig afslutning på gravningen i år.

I oktober måned 1960 foretog Nationalmuseet, ved arkitekt Hertz, en undersøgelse af en kælder under den nedrevne ejendom Apotekergade 11.

Bevaret var her et rum, der indvendigt målte ca. 6x4,5 meter og var overdækket med to krydshvælvinger. Højden var nu 2,25 meter, men det nuværende gulv er ikke det oprindelige.

Bygningen kan arkæologisk dateres til 1375—1475, i hvilket tidsrum kapitelskolen havde til huse på grunden.

Fra arbejdsmand Peter Lepik, Sommersted, har museet modtaget en guldfingerring, som var samlet op ved Tovskov voldsted ved Mølby. Den har ligget i pløjejorden over den inderste voldgrav. Den spinkle

ring, som vejer 1,75 gr, viser to hænder, som griber ind i hinanden, og menes fremstillet i begyndelsen af 1500-tallet.

Ringen er som danefæ indsendt til Nationalmuseet, som formodentlig i overensstemmelse med senere års praksis vil deponere den i Haderslev museum.

I tiden 12.—26. marts 1961 afholdtes en maleriudstilling på museet. Kunstmaler Kai E. Christiansen, Hohøj, udstillede 9 malerier og 2 lithografier, og som sædvanlig var også denne udstilling inddraget i båndoptagerens vejledning for de besøgende.

Museumsinspektør Neumann foretog fra 14. sept. — 23. okt. 1961 en studierejse på museets vegne til Italien. Rejsen omfattede et længere ophold i Rom og strakte sig sydpå til Paestum i Syditalien.

Finansministeriet har godkendt museet som berettiget til at modtage gaver med den virkning, at gaverne kan fradrage disse ved opgørelsen af deres skattepligtige indkomst.

H. N.

Åbenrå Museum.

Restaureringen af museets udstillingsforhold er fortsat i det forløbne år og forventes afsluttet i 1962.

Efter en foretagen nyopstilling af søfartsafdelingens smukke samling er denne nu anbragt således, at skibsbillederne er ordnet i rederi- og værftsorden. Samtidig er de udstillede genstande blevet nummereret, og kartotek over samlingen er udarbejdet. I det kommende år vil der blive udfærdiget katalog over samlingen, indeholdende data for de enkelte skibe m. v.

De kulturhistoriske samlinger er forøget med mange smukke gaver fra forskellige mennesker i Aabenraa by og amt.

Ved indkøb har museet suppleret sin sølvtojssamling med flere værdifulde genstande, hvoraf skal fremhæves: 1 flødekande, fremstillet af åbenråsølvsmeden Fridrich Christopher Hansen, 1 hovedvandsæg i form af en leddet fisk, fremstillet af åbenråsølvsmeden Hans Petersen Halck, og 1 hovedvandsæg, fremstillet af åbenråsølvsmeden Thomas Jensen.

Den etnografiske samling har atter i år modtaget smukke gaver fra en af museets venner, vicekonsul Hans Callesen, Windhoek, Sydvest-Afrika.

Et smukt standur med spilleværk, tidligere tilhørende fhv. minister H. P. Hanssen, som museet erhvervede for nogle år siden, har man ladet restaurere, og det er nu opstillet i museets forhal.

I 1960 modtog museets kunstafdeling fra Ny Carlsbergfondet som gave: Agnete Madsens bronzeskulptur: Siddende Pige, 1957, og Holger Jensens oliemaleri: selvportræt fra 1924.

Kunstafdelingens udstillingslokaler har været stillet til rådighed for Kunstforeningen i Aabenraa for 3 kunstudstillinger, ligesom Foreningen til Håndarbejdets Fremme har benyttet lokalerne til en udstilling.

Besøgstallet er glædeligvis i stigning og har for 1960-61 udgjort ca. 2200.

F. S.

Museet på Sønderborg Slot.

For museet på Sønderborg slot har året 1960-61 været et godt år med den hidtil største entreindtægt, med adskillige gode og værdifulde nyerehvervelser og med god fremgang for arbejdet med at forberede en restaurering af slottet.

Entreindtægten nåede op på 42.116,25 kr., hvilket svarer til et besøgstal på omkring 60.000 gæster. Det stadig øgede skolebesøg har betydet en kraftig stigning i antallet af rundvisninger. Heldigvis er »skolesæsonen« blevet udstrakt, således at lejrskolerne begynder at komme allerede i maj og vedbliver helt til slutningen af september. Herved bliver det stadig muligt at give skolerne den omvisning, som museet meget gerne vil, men i højsæsonen dog kun i det omfang, skolerne selv husker at melde sig til i forvejen. Da museet lægger stor vægt på fortsat at kunne stille skole-omvisere til rådighed i størst muligt omfang, har man de sidste par år ansat ekstra opsyn i højsæsonen for at aflaste de to faste kustoder.

Blandt museets mange nyerehvervelser er et stort antal meget værdifulde gaver. Først og fremmest må her nævnes et originaleksemplar af en bibel fra 1550, der er blevet deponeret på museet. Den bibel, der blev udgivet af Chr. III og forsynet med et stort kobberstik af kongen, er den ældste danske helbibel, d. v. s. en bibel, der omfattede hele det Gamle og hele det nye Testamente. Tidligere var på dansk udkommet det nye Testamente under Chr. II, Hans Tausen havde i 1535 udgivet en oversættelse af de fem Mosebøger, og Christian Pedersen var gået i gang med en samlet bibeloversættelse. Chr. III havde nedsat en større kommission under forsæde af Sjællands biskop, Peder Palladius, og efter en kraftig revision lod kommissionen i 1550 bibelen trykke i et oplag på 3.000 eksemplarer. Museets eksemplar er komplet og indeholder altså også alle de originale træsnit, men er ret beskadiget, ligesom hele bindet er nyere. Det kommer derfor til at gennemgå en større restaurering, før det bliver muligt at udstille den fornemme nyerehvervelse.

Blandt en række fine tekstiler, som i årets løb er skænket museet, må fremhæves en meget smuk, quiltet silkenederdel med silkebroderi i mange farver og en fornem hel silkekjole med indvævede blomster. Også fra andre sider har museet modtaget dragtdele, således en dåbskjole fra Als og forskellige bluser, sjal, kraver, en skjorte og et par nederdele. Af andre tekstiler kan nævnes et par duge, et par mindre stykker hjemmenvævet olmerdug og drejl og nogle lyseduge.

Af værktøj har museet modtaget enkeltstykker fra forskellige håndværk og adskillige redskaber fra en række alsiske gårde, herunder landbrugsredskaber, som museet hidtil har måttet savne. Til folkemindesamlingen er desuden skænket en morsomt udformet fiskeske i sølv samt en række mindre brugsgenstande både fra land og by.

Museet har endelig modtaget en meget stor og værdifuld gave, først

og fremmest omfattende billeder og fotografier fra den karbergske familiekreds i Sønderborg. Blandt disse må fremhæves nogle gamle portrætter, bl. a. et par såkaldte »kineser-billeder« af købmand Peter Karberg og hustru. Foruden de indrammede billeder rummer samlingen flere store albums, forskelligt legetøj og spil og forskellige tekstiler.

Til de historiske samlinger er givet enkelte våben, en del billeder, bl. a. fra de slesvigske krige, forskellige papirer og en uniformsjakke. Her til er også skænket en smuk, lav krystalskål, der har været anvendt til dansk hjemmedåb i en slesvigsk præstegård i årene efter 1864. Til disse samlinger hører endelig en omfattende og meget værdifuld billedsamling, der er skænket af Sønderjysk fond. På fornem vis supplerer den tidligere gave fra fonden.

Museet har ved køb især forøget sin samling af bondemøbler. En umalet egetræskiste, tre maledे kister med jernbeslag og en kistebænk fra 1796 er erhvervet i det forløbne år. Desuden er købt to maledе skabe, et par stole, et fyrretræsbord og en tallerkenhylde, hertil kommer forskelligt mindre inventar. Af lokalt sølv tøj er købt en ske, nogle theskeer, et bogspænde og en puncheske. Til samlingen fra Treårskrigen er købt en porcelænskop fra 1848 med det slesvig-holstenske våben, flankeret af to soldater.

Til kunstafdelingen er indkøbt et lille portræt af Poul Ipsen og et teglværksbillede af Viggo Kragh Hansen. Af maleren C. A. Lorentzen er købt tre billeder. Det ene »Lars Dyrskøtte« er museets største Lorentzen-maleri, et meget fint og klart billede med motiver fra svenskekrigene. Også det andet, »Ryttere«, er meget klart i farverne, og det tredie, et portræt af en mor med sin pige og hendes dukke, må siges at høre blandt de bedste af Lorentzens malerier.

Museet har i det forløbne år arrangeret en fotoudstilling, der åbnedes i tilknytning til hjemstavnsugen i februar. Her vistes henved 500 fotografier fra det gamle Sønderborg. Til udstillingen havde museet lånt Sønderborg kommunes værdifulde fotosamling fra rådhuset og derudover kom alle billederne fra museets fotoarkiv. I hjemstavnsugen assisterede museet endvidere ved flere sogneudstillinger, dels ved udlån af monrer og genstande, dels ved opstillingerne.

1960-61 har således været et godt og travlt år for museet. Dets kontakter udadtil har været livlige og kontorarbejdet har været voksende, bl. a. på grund af et stigende antal skriftlige forespørgsler. Indadtil har museet ved ordning af kartoteker og ved fortsatte konserveringsarbejder søgt at forberede sig på den nyordning, der skal følge den kommende store restaurering af slottet.

J. S.

Tønder Museum.

Kunstsamlingen forøgedes i 1960 med en barnebuste af Mogens Bøggild og et oliemaleri, »I haven«, af Flemming Bergsø, begge gaver fra Ny Carlsberg-fondet. Den kulturhistoriske afdelings betydeligste nyerhvervelser er en lille rokokko-sølvkande af Tønder-guldsmiden Andreas

Nissen, fra ca. 1760, erhvervet med tilskud fra Ny Carlsbergfondet, og Markmandshuset i Mithusum, som museet købte for fremtidig at sikre en kulturhistorisk yderst interessant bygning, som gang på gang på grund af privateje har været udsat for at gå til. Ved samarbejde med Skærbæk sogneråd skulle en betydningsfuld turistattraktion for vester-egnen nu være sikret i tiden fremover. Museets sølvsamling er forøget med godt 30 numre, deriblandt 4 hovedvandsæg. Ydermere fik man foræret en udmærket samling arbejdstegninger fra det bödewadske værksted, ligesom betydelige ny erhvervelser inden for gruppen fajance (fliser) og møbler kan anføres, herunder et stort empire-klædeskab fra Møgeltønder.

Museets kniplinger er bragt i orden af magister Ebba Busch og fru Mohr, og biblioteket har modtaget et tilskud på 5.000 kr. fra Jorcks fond til anskaffelse af håndbøger.

Museets fortræffelige kustode, fru Anna Hansen, som siden 1939 har været en fortrinlig medarbejder og vundet sig mange venner over hele landet på grund af hendes elskværdige måde at behandle museets gæster på, trak sig med udgangen af oktober 1961 tilbage til et fortjent otium, og fru Ingrid Petersen fra Rudbøl vandrehjem tiltrådte stillingen fra 1. november.

Besøgstallet var i denne sæson det største der til nu har været i museets historie. Forklaringen er måske sommerens dårlige vejr, som tvang mange turister til at søge ly i museet. Men der synes at være voksende interesse for museer i almindelighed, måske en følge af de bedrede forhold den nye museumslov har skabt for provinsens museer. Dette viste sig også ved en aften-åbning i forbindelse med hjemstavnsugen den 24. februar, hvor henved 300 af byens borgere mødte op.

Nationalmuseets udgravninger på Trøjborg har været fortsat i det forløbne år, og adskillige spændende genstande, som siden vil blive indlemmet i Tønder museums samlinger, er kommet frem af voldgraven. Prøvegravninger på Tønder slotsbanke gav derimod ikke bonus.

Mest præget har året været af drøftelser om en udvidelse af museet, og der foreligger nu et af bestyrelsen endelig godkendt projekt af arkitekt Johs. Hertz, København. Det sendes i nær fremtid til de kommunale råd, som så skal afgøre dets videre skæbne. Projektet som fuldt gennemført forudsætter, at slotsbanken frigøres, udvider museet mod vest i form af et langt galleri til museets kunstsamling, en mindre og en større sal, den sidste til udstillinger, samt en bygning for magasinrum og kontor. Ydermere er det hensigten med buksbom at markere slottets grundrids og indrette hele slotsbanken som offentlig park. Dermed skulle Tønder by blive en stor attraktion rigere, og fortidige synder — den barbariske bebyggelse på minderig grund — sonede!

Det forventes, at en del af dette projekt kan stå færdigt til museets 40-års jubilæum i 1963.

S. S.

Den store egnsvandring den 3. sept. 1961.

Atter i år gik den store egnsvandring til egne inden for landsdelens gamle grænser, efter man sidste år havde forsøgt sig med en tur til Fyn. Og atter i år var interessen stor, idet ca. 275 personer havde anmeldt deltagelse. Turen foregik udelukkende i busser; disse startede om morgenen fra de forskellige købstæder og havde Husum som første fælles mødested for alle deltagerne. Desværre blev man lidt forsinket, idet den ene Åbenråbus ikke havde sine papirer i orden og derfor fik et temmeligt langt ophold ved grænsen — men ellers overholdtes programmet dagen igennem.

I Husum mødtes deltagerne på torvet foran kirken, hvor overlærer Chr. Stenz gav en kort redegørelse, hvorefter man vandrede hen til slottet. Derefter var der lejlighed for deltagerne til en spadseretur i den smukke park, inden busserne kørte ud til hotel »Friesenheim« i nærheden af Nordstranddæmningen. Det havde nemlig vist sig, at hverken Husum eller turens anden større by, Frederiksstad, rådede over et lokale, hvor der kunne serveres varm mad for 275 personer på en gang. Man var derfor henvist til at køre den lille omvej ud til Friesenheim for at spise middag. Efter denne gik turen videre til gården »Rote Hauberg«, som nu ejes af Husum by, og hvor museumsinsp. Neumann fortalte gårdens historie og om haubergens konstruktion. Der var derefter lejlighed til at bese gården indvendig med dens imponerende bærende tømmerkonstruktioner.

Efter at deltagerne her havde indtaget en forfriskning, kørte busserne videre til turens hovedmål: Frederiksstad, hvor der på sommerrestauranten »Grosser Garten« serveredes kaffe. Under kaffebordet var der lejlighed til at høre tre korte foredrag. Først fortalte pastor Urban Schröder om Frederiksstads ganske specielle kirkelige forhold. Derefter gennemgik oberst O. Olsen, Åbenrå, ud fra et krigshistorisk synspunkt begivenhederne i Frederiksstad under treårskrigen, og til sidst fortalte dr. Teuchert fra Landesdenkmalpflege i Kiel om byens grundlæggelse, byplanen og de gamle huse. Dr. Teucherts foredrag var på tysk, men deltagerne havde i busserne fået udleveret et særtryk af Sønderjysk Månedsskrift med oversættelse af foredraget og tegning af et typisk Frederiksstad borgerhus. Et sådant hus var der lejlighed til at komme ind at se under den efterfølgende byvandring med dr. Teuchert. Under turen rundt i den gamle by var der også mulighed for at komme ind at se Remonstranserkirken, hvor stedets hollandske præst holdt et kort foredrag om denne specielle menighed.

Hele turen havde været begunstiget af et behageligt vejr, som var med til at gøre arrangementet vellykket. Klokkeren nærmede sig 18, inden dagens program var nået igennem, og busserne kunne starte hjemad igen.

H. W.

Rettelser til navnene under orkesterbilledet, årg. 1960, s. 111.

Stående: Th. Johannsen, Fr. Sach, J. Matzen, R. Tams, J. Tiedje, J. Hansen, J. Neiling, J. Thomsen, H. Tiedje, C. Petersen.

Siddende: O. Riis (Pamhule), læge i Tinglev, død 10. 8. 1914 i Aachen, G. Castens, direktør for musikkonservatoriet i Hamburg, M. Jebe (Bredsted), læge i Heddesheim, Baden.

Liggende: E. Huth (Oksbøl), musiklærer, Andersen (lærer), C. v. Brincken.

Jens Holdt.

Tilbud til vore medlemmer.

FORTID OG NUTID.

Udgives af Dansk historisk Fællesforening under redaktion af museumsinspektør, cand. mag. Peter Michelsen, Nationalmuseets 3. afd. København K. og under medvirken af Kristian Hald, Johan Hvidtfeldt og Knud Klem. Tidsskriftet udkommer normalt to gange årligt. Ved henvendelse til foreningens ekspedition, Landsarkivet, Viborg, kan alle medlemmer af foreninger under Dansk historisk Fællesforening få Fortid og Nutid til en favørpris af 12,00 kr. plus porto (bogladepris 20,00 kr.) pr. årgang. Bidrag til tidsskriftet samt bøger, der ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Endvidere kan medlemmer af foreninger under Dansk historisk Fællesforening til favørpris (ekskl. porto) erhverve:

E. Kroman: Skriftens Historie i Danmark fra	
Reformationen til Nutiden	4,50 (boglade 6,00)
Holger Hjelholt: Skriftprøver	6,80 (boglade 8,50)
Helge Søgård: Litteraturvejledning for kulturhistoriske	
Provinsmuseer	3,00 (boglade 4,50)
Nationalmuseet og den lokalhistoriske forskning	0,75
Register til Fortid og Nutid, bd. I—XVII	1,00
Knud Prange: Heraldisk Nøgle til Nyt Dansk	
Adelsleksikon	16,00 (boglade 27,00)

Desuden kan De få Fortid og Nutid til følgende reducerede pris (enkelte af de ældre hefter mangler dog):

Fortid og Nutid 1914—1930, kun enkelte hefter til rest	
Fortid og Nutid 1931—1942, bd. IX—XIV	6,80 pr. bd.
Fortid og Nutid 1943—1949, bd. XV—XVII	8,00 pr. bd.
Fortid og Nutid 1950—1953, bd. XVIII	15,00
Fortid og Nutid 1954—1956, bd. XIX	20,00
Fortid og Nutid 1957—1959, bd. XX	30,00

Den af Dansk Historisk Fællesforening under redaktion af Johan Hvidtfeldt udgivne Håndbog for danske lokalhistorikere er udsolgt.

ARV OG EJE.

Årbog udgivet af Dansk kulturhistorisk Museumsforening. I abonnement 9,75 kr. pr. årgang (bogladepr. kr. 13,00). Fortsættelse af Danske Museer, I—IV. Heraf bd. I—III a 4,00 kr., bd. IV 4,75 kr. Abonnement tegnes hos foreningens sekretær, museumskonsulent P. Halkjær Kristensen, Nationalmuseet, København K.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Amtsudvalget havde indkaldt til *generalforsamling* lørdag den 22. april 1961. Man mødtes ved Hertug Hans' hospital og gik herfra på en byvandring under ledelse af Hans Neumann og Olav Christensen. Det var den gamle bydel, vi blev ført ind i: Badstuegade-Naffet-Slotsgrunden-Slotsgade-St. Klingbjerg. Turen gik ud og ind ad gamle porte og gårde, hvor der endnu gemmer sig så meget af det gamle Haderslev. Vi standsede ved domkirken, som blev beset og forklaret udvendig fra. Herfra gik turen ad Præstegade til den gamle kirkegård.

Alt i alt en interessant tur i kyndigt selskab.

Desværre havde alt for få fulgt vor indbydelse, men det havde så den fordel, at vi for en gangs skyld havde en udflugt, hvor alle kunne både se og høre, hvad der foregik!

Næste gang vi var samlet, var den 2. august, da vi igen besøgte udgravningen ved *Ejsbøl*. Det var 4. gang og 4. år i træk, at vi her fik lejlighed til at følge arkæologernes arbejde i mosen. Men interessen viste sig usvækket. 200 til 250 mennesker havde fulgt indbydelsen og hørte museumsinspektør Ørsnes' forklaring. Særlig spændende var det jo i år, da man lige havde fremdraget nogle meget smukt ornamenterede spænder fra den del af fundet, som arkæologerne betegner som *Ejsbøl II*. Vi samledes siden om kaffebordene på hotel NORDEN, hvor vi gennem foredrag og lysbilleder fik et glimrende indblik i dette store mosefunds betydning for tolkningen af tidligere mosefund. Foruden medlemmer af de indbydende foreninger deltog også et hold studenter fra Berlins universitet.

Mærkeligt nok gik alle Historisk samfunds udflugter i år til vesteregnen, uden at det tilsyneladende har bevirket nedgang i deltagerantal. Vores udflugt fandt sted søndag den 13. august og var begunstiget af dejligt sommervejr. Vi samledes kl. 14 ved Trøjborg, hvor arkitekt Hertz fortalte om borgens bygningshistorie, dens nedbrydning og restaurering. Der var arrangeret en lille udstilling af billeder af slottet og af forskellige genstande, fundet under restaureringen. Vi nød endvidere godt af, at Sønderjysk månedsskrift i sit julinumner havde bragt kyndige artikler af Hertz og H. V. Gregersen. Ikke mindst Gregersens arkivfund i Rigsarkivet med den morsomme beskrivelse af slottet rum for rum før

nedbrydelsen i 1854 var en værdifuld hjælp for deltagerne, så det blev muligt at se Rantzaus gamle borg og ikke blot en ruin.

Fra Trøjborg gik turen over Gallehus, forbi guldhornstenene til Møgeltønder, hvor vi fyldte slotskroen til trængsel. Der var over 200 deltagere. Det kneb at skaffe den sædvanlige samling ved kaffebordene, men vi fik da lejlighed til at synge Carsten Petersens Gallehussang, som Andreas Petersen, Rangstrup, havde skaffet afskrifter af.

Sidste station på vejen var Kristkirken i Tønder, som museumsinspektør Schoubye viste os rundt i, idet han fortalte om nogle af de borger- og embedsmandsslægter i Tønder, der har sat deres præg på kirkens pragtfulde inventar.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Til Åbenrå amtskreds generalforsamling, der afholdtes på ungdomshjemmet i Åbenrå den 18. april 1961, var det lykkedes at få magister Sigurd Schoubye fra Tønder til at tale om sønderjysk guldsmedekunst. Man havde allieret sig med Åbenrå Byhistorisk forening. Det blev en storartet aften; magisterens foredrag var ledsaget af de dejligste farvebilleder.

Tirsdag den 27. juni havde amtskredsens Varnæsafdeling under ledelse af pastor Urban Schrøder og i forbindelse med Varnæs Ungdomsforening arrangeret en fest i forbindelse med afsløring af en mindesten i anledning af 250 års dagen for den store udskiftning i Varnæs. Flere hundrede mennesker samledes i Flybjerggårds dejlige have, hvor pastor Urban Schrøder holdt et foredrag om det gamle Varnæs. Man gik derefter ned til Varnæs by, hvor afsløringen af den smukke sten fandt sted. Indskriften på stenen lyder. »minde om udskiftningen i Varnæs 1711. Fællesvirke er adelsværk, det gør bonde og borger stærk. 1961«. Der blev sunget af Varnæs sangkor, og den store forsamling gik så til Varnæs kro, hvor generalkonsul, professor Troels Fink, holdt foredrag om den store revolution, som udskiftningen var for Varnæs. I kroen var der desuden lavet en fin hjemstavnsudstilling. Denne vellykkede aften viste, at det er klogt, hvis man kan alliere sig med andre foreninger. På den måde når man endnu længere ud.

Torsdag, den 29. 6. 1961 arrangerede Åbenrå amtskreds en aftenvandring, der gik til Ensted kirke. Ca. 150 deltagere fra Åbenrå og fra Ensted sogn samledes i det skønneste vejr ved kirken, som pastor Fenger derefter viste, idet han fortalte en del, både om kirkens historie, og dens inventar. Som det er blevet en god skik ved disse kirkevandringer, blev der også sunget salmer og holdt en lille andagt.

Søndag, den 27. august holdtes den store amtskredsudflugt. Af pastor Urban Schrøder havde man lært alliancepolitik og havde slået sig sammen med Folkeligt samfund. Fællesudflugten gik til vesteregnet og blev en stor succes. Ca. 75 medlemmer tog først til Løgumkloster, hvor

kirken blev fremvist af magister Schoubye. Refugiet blev også beset under ledelse af pastor Bork Hansen. Der blev drukket kaffe på Sognkro i Nr. Løgum, og man kørte til Trøjborg, hvis skæbne magister Schoubye gjorde udmærket rede for. Hjørpsted kirke blev fremvist af billedskærer Brodersen, der lod deltagerne nyde det store privilegium at se den dejlige samling af gamle ting, som hr. Brodersen opbevarer i sit hjem. Der fortalte hr. Brodersen også lidt om sønderjyske billedskærere. Den medbragte aftensmad blev indtaget i Møgeltønder Vesterkro, hvor magister Schoubye afsluttede med et spirituelt foredrag om Vestslesvigs landsogne, idet han stærkt opfordrede til også at stifte bekendtskab med købstaden Tønder, en opfordring, der vandt stærk genklang hos amtskredsens formand såvel som hos Folkeligt samfunds formand, fru Hahnemann.

H. J.

Sønderborg amtskreds.

Den forløbne periode har overvejende været præget af hjemstavnsugen. Efter en lidt treven begyndelse blev der indledt samarbejde med Historisk samfund for Als og Sundeved, og dette samarbejde gik derefter til vor fulde tilfredshed. Efter at have indbudt De danske ungdomsforeninger, Sønderjysk idrætsforening og de kristelige ungdomsforeningers formænd, afholdtes 3 forberedende møder, og derefter blev tillidsmændene fra de historiske samfund samt form. for de nævnte foreninger indbudt til et orienterende møde, hvor de to formænd for de historiske samfund redegjorde for hjemstavnsugens formål og kom med forslag til mødernes tilrettelæggelse. Fra alle amtets sogne blev der udtalt stor interesse for sagen, og efter mødet gik man i gang med at udnævne kontaktudvalg, der inden den fastsatte frist kunne meddele formændene deres planer om mødernes forløb i sognene. 2 møder blev afholdt udenfor selve hjemstavnsugen.

I alt blev der afholdt 16 møder, alle med overvældende stor tilslutning, 150—350 deltagere. I 4 sogne havde man 2 arrangementer, 1 kirkeaften og et almindeligt møde.

I Asserballe, Svenstrup, Nordborg og V. Sottrup var der desuden udstillinger af arkivalier og gamle brugsting, billeder o. s. v. fra selve sognet. I V. Sottrup havde man lånt en del ting fra Sønderborg museum, og denne udstilling var meget velordnet og havde meget stort besøg, (ca. 800).

Overalt fra udtaltes stor glæde over disse hjemstavns møder. De har kunnet samlet *alle* i sognet, og der har været en hyggelig og munter stemning allevegne. De alsiske spillemænd og folkedansere var mange steder med til at skabe fest og farver over møderne.

Amtskredsens udgifter har ikke været store, fordi de fleste historiske arrangementer her i amtet har været afholdt af Historisk samfund for Als og Sundeved, som har 7—800 medl. og som vi ikke kan konkurrere

med, og da heller ikke vil. Hjemstavnsugen gav ikke store udgifter, 71,00 kr., da alle møder bar sig selv.

E. C.

Tønder amtskreds.

Årets første måneder var især præget af arbejdet med hjemstavnsugen. Så at sige overalt i amtet blev der holdt hjemstavnsaftener med god til overvældende tilslutning.

Generalforsamling holdtes på »Tønderhus« fredag den 24. marts. Valgene var genvalg af P. Lagoni, Sofiedal og S. N. Christensen, Ravsted. Under eventuelt drøftedes sommerturen, og lærer Leick slog til lyd for, at man fra Historisk samfund skulle tage initiativet til, at der rundt om i sognene blev lavet lysbilledserier af gamle huse, historiske minder o. l. til brug i hjemstavnsundervisningen i skoler og foreninger. Seminarieadjunkt H. V. Gregersen holdt efter kaffebordet foredrag om Niels Heldvad.

Den årlige egnsvandring holdtes den 26. august med 90 deltagere. Mødested var Døstrup, og turen gik gennem Lovrup statsskov over Vestergård, Hjelpolde, Hønninggård til Spandet krat, videre over Spandet og Arnum, forbi Stensbæklejren til Gjelsbro og til Sankt Thøgers kapel for at slutte i Roager. Ved Fårmandshøj fortalte gårdejer Kjær om det ejendommelige landskab, der er gennemkrydset af utallige vejspor fra fortiden. Førstelærer Nielsen, Endrupskov redegjorde for Sankt Thøgers kapellets historie og ved Endrup aftægt fortalte han om sagnet, der har givet stedet navn. Ved kaffebordet i Roager forsamlingshus fortalte gårdejer Laurids Lund træk af Roager og Hviding herreds historie.

Torsdag den 23. november holdtes amtskredsens efterårsmøde på Rens efterskole. Lærer Leick holdt her lysbilledforedrag: »En tur nord og syd for grænsen«.

C. S.

Sydslesvigs amtskreds.

Vort arbejde har haft den glæde at blive omtalt og værdsat i en bredere offentlighed end hidtil. Det mærkedes bl. a. ved vort store møde den 17. febr. med dr. phil. Vilh. la Cour som taler. Mødet afholdtes sammen med bogsamlingen og foredragsklubben. Emnet var »Den historiske baggrund for slagordet Up ewig ungedeelt«. Der var henvend 200 tilhørere, og pressen, ikke mindst den største tyske avis, bragte udførlige referater. Foredraget blev først trykt i Flensborg Avis og derefter udgivet som særtryk.

Samtidig kan nævnes, at amtskredsen efter opfordring er repræsenteret i kommissionen for fredningen af historisk værdifulde huse i Flensborg ved formanden.

Ved generalforsamlingen den 9. maj fortalte fru Gertrud Uldall levende og morsomt om sin opvækst i Flensborg. Forsamlingen lyttede

spændt til hendes oplevelser fra det daglige og offentlige liv på den tid, bl. a. om afstemningsdagens massehysteri. Formanden, pastor H. F. Petersen, Satrup, og sekretæren, kontorchef Lars Schubert, Flensborg, genvalgtes.

Et påtænkt besøg ved udgravningerne i Hedeby, byvandringerne og udflugten måtte opsættes af forskellige årsager, bl. a. den store udflugt til Husum og Frederikstad samt forbundsdaysvalget.

En indsamling af gamle fotografier førte desværre ikke til noget stort resultat. Vi har — for at få lodigere stykker til dilettantforestillinger frem — opfordret til at indsende gode historiske sketcher og skuespil fra hjemstavnen.

Der har i foreningerne rundt omkring været stor interesse for vore foredrag om sydslesvigske emner.

H. F. P.

Årsberetning og regnskab 1960-61

Historisk samfund for Sønderjylland's årsmøde afholdtes søndag den 28. maj 1961 kl. 14 på Teaterhotellet i Sønderborg.

Formanden, landsarkivar Peter Kr. Iversen, bød velkommen og efter afsyngelsen af »Som dybest brønd« blev red. Morten Kamphövener valgt til dirigent. Dirigenten konstaterede, at mødet var indkaldt i overensstemmelse med lovene, oplæste dagsordenen og gav ordet til formanden. Denne indledte med at udtale mindeord over afdøde landsarkivar Frode Gribsvad, der i en halv snes år havde siddet i styrelsen for Historisk samfund og redaktionen af årbøgerne, hvor han havde gjort en god indsats især ved udgivelsen af »Festskrift til H. P. Hanssen«. Mange ville med tak mindes ham som en indsigtfuld og hjælpsom vejleder. Formanden sluttede med et »Ære være hans minde«, hvorefter forsamlingen rejste sig.

Formanden aflagde derefter følgende beretning:

Når man ser tilbage på det år, der nu er gået, er der een ting blandt de mange, som Historisk samfund for Sønderjylland i årets løb har beskæftiget sig med, der især falder i øjnene, nemlig arrangementerne i forbindelse med den landsomfattende *hjemstavnsuge*, hvis afholdelse Dansk historisk Fællesforening tog initiativet til. Hjemstavnsugen arrangeredes her i Sønderjylland gennem et nært samarbejde mellem De danske Ungdomsforeninger, Sønderjysk Idrætsforening, de kristelige ungdomsforeninger, Historisk samfund for Als og Sundeved, de byhistoriske foreninger og Historisk samfund for Sønderjylland, og jeg vil gerne på dette sted benytte lejligheden til at sige disse organisationer tak for godt samarbejde ved dette store arrangement. Allerede i november måned nedsattes amtskontaktudvalg, som gjorde det grundlæggende arbejde og sørgede for kontakterne med sognene, og det viste sig hurtigt, at der næsten overalt var meget stor interesse for afholdelsen af disse hjemstavnsaftner. De lokale foreningsformænd og Historisk samfunds tillidsmænd har her udført en værdifuld indsats for udbredelsen af interessen for det folkeligt historiske arbejde, og jeg føler også trang til her at bringe foreningsformænd og tillidsmænd en varm tak. I en del sogne er der tradition for afholdelse af aftener med hjemstavnspræg på afstemningsdagen, og i disse sogne blev de to

arrangementer naturligt slået sammen. Ellers fandt hjemstavnsaftnerne sted i ugen 19.—25. februar. Programmerne har været meget forskellige og har omfattet historiske foredrag, minder fortalt af gamle folk, spillemandsmusik og folkedans, et rigtigt gammeldags kaffebord og meget mere. Mange steder har der desuden været arrangeret udstillinger; jeg skal ikke her komme ind på enkeltheder, men henviser interesserede til februarnummeret af Sønderjysk Månedsskrift, hvor hjemstavnsugen fyldigt omtales. Som kuriosum kan jeg dog nævne, at i et sogn, hvor der ikke på anden måde arrangeredes en hjemstavnsaften, tog en folkepensionistforening sagen i egen hånd og foranstaltede en aften. Med ialt 65 møder med op imod 10.000 deltagere og 31 udstillinger med utalte besøgende mener jeg, at vi har al mulig grund til at være tilfredse, og vi håber, at man i mange sogne ad åre vil føle trang til igen at arrangere hjemstavnsaftener.

Gennem en årrække har Historisk samfunds *medlemstal* været kraftigt stigende, men allerede sidste år kunne man mærke, at medlems-tilgangen var gået ind i roligere baner. Denne udvikling er fortsat, således at medlemstallet nu ligger på godt 1800. Sidste år nævntes et lidt højere tal, hvilket imidlertid skyldtes en fejl i nummereringen i medlemskartoteket, der er kommet for dagen ved indførelsen af den nye adresseringsordning, som medlemmerne vil have bemærket ved udsendelsen af forårshæftet. Den reelle medlemsstigning har i årets løb været ca. 30.

Vi håber imidlertid, at den rolige fremgang vil fortsætte, og at hjemstavnsaftenerne eventuelt vil give den lidt mere fart, så at vi inden for en overskuelig årrække kan nå det foreløbige mål, de 2000 medlemmer.

Foruden de godt 1800 medlemmer har foreningen et antal købere af *Sønderjyske årbøger* i boghandelen, og årbogens oplag er nu 2200. Årbogens omfang 1960 (290 sider) var måske lidt mindre end sædvanligt, men til gengæld har denne årbog udmærket sig ved nogle særdeles gode afhandlinger. Jeg skal blot nævne magister Schoubyes rigt illustrerede afhandling om Mads Michelsens sølvsamling og provst Holdts afhandling om Johannes Tiedje, en afhandling, der har givet anledning til en meget udførlig avisomtale, ikke mindst i tyske aviser. Også det nylig udsendte forårshæfte af Sønderjyske årbøger bringer en god afhandling af provst Holdt om pastor Carsten Petersen, og vi regner med også i efterårshæftet at kunne bringe afhandlinger, som vore medlemmer og læsere vil synes om. De vil have bemærket, at vi i de senere år, og navnlig i 1960, har bragt betydeligt flere billeder end tidligere. Det er dyrt, men vi synes selv, at det pynter på årbogen, og vi ved, at dette livligere og mere moderne udseende er med til at skaffe os flere læsere.

Med hensyn til arbejdet inden for samfundets *skriftrække* kan nævnes, at der også på dette felt er grøde i det historiske arbejde. I sid-

ste årsberetning nævntes udsendelsen af A. Svenssons 3. bind om redaktør Jens Jessen i skriftrækken og i den lille serie bogen om »Skrumsager«. I det svundne år er dertil udsendt Knud Kretzschmer: »Den sønderjyske Fond« og H. V. Gregersen: »Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier« som nr. 20 og 21 i skriftrækken. I de nærmeste dage vil også skriftrækkens nr. 22, Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: »Personalhistoriske oplysninger om borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550—1848« kunne udsendes. Trykkeriet er ved at lægge sidste hånd på dette værk, som vi har tilbudt til favørpris ikke alene til vore egne medlemmer, men også til medlemmer af Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie, af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, af Norsk Slekthistorisk Selskab og af Trondhjems historiske Forening.

Men dertil kommer, at to store værker allerede i nogen tid har været under opsætning, nemlig 1. bind af »Åbenrå Bys Historie« og Gottlieb Japsen: »Den nationale udvikling i Åbenrå 1800—1850«. Da Åbenrå by har ydet stor støtte til udgivelsen af byens historie, vil bogen blive tilbudt samtlige Åbenrås borgere til favørpris.

Også den *lille serie* vil forhåbentlig i løbet af nogle måneder blive forøget med endnu en bog, nemlig sognefoged Johan Meyers erindringer fra det gamle Frøslev, og de vil sikkert kunne påkalde sig interesse i en større kreds uden for den sydligste landsby ved vor grænse.

Med det anførte vil vi i løbet af indeværende år komme op på en udgivervirksomhed, der beløber sig til ialt 6 værker, og det vil på baggrund heraf forstås, hvorfor det har været nødvendigt at udvide redaktionen med en redaktionssekretær, der tager sig af de løbende forretninger, som er forbundet med en så betydelig udgivervirksomhed. Den nye redaktionssekretær er seminarieadjunkt H. V. Gregersen, Haderslev.

Men der er også planlagt udgivelse af bøger for de nærmest kommende år. Til udgivelse i 100-året for H. P. Hanssens fødsel i 1962 er manuskriptet til: »Brevvekslingen mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen« fuldt udarbejdet, men det bliver en meget dyr publikation, og den økonomiske side af sagen er ikke i orden endnu.

Arkivar Worsøe har påbegyndt afskrivningen af Åbenrås ældste kirkebog, der indeholder en lang række oplysninger af kulturhistorisk interesse. Vi håber, at udsendelsen af denne udgave kan afholdes ved lokal støtte.

Arbejdet med flækkehistorierne og en herredsbeskrivelse er der indtil nu ikke rigtigt kommet skred i, men vi håber med det første at kunne arbejde videre med denne sag.

Redaktionen af Historisk samfund for Sønderjyllands skriftrække har modtaget en del forskellige manuskripter til gennemsyn. Med hensyn til nogle af dem er spørgsmålet om en optagelse i skriftrækken udskudt indtil videre, mens der med hensyn til andre er blevet fore-

slået en anden form for udgivelse. Yderligere har vi endda nogle trumfer i hånden, som vi regner med at kunne lægge på bordet ved næste årsmøde.

I tilslutning til denne omtale af Historisk samfunds publikationer, skal der nævnes, at *ekspeditionen* af dem nu er flyttet til landsarkivet i Åbenrå, hvor den henviste kontorist sørger for bøgernes forsendelse under tilsyn af den nye hjælpesekretær, arkivar H. Worsøe. Formålet med flytningen af ekspeditionen har i første række været at lette kassereren, fuldmægtig Olav Christensen, i hans arbejde, som på grund af det stigende antal publikationer er vokset fra år til år. Det er meningen i løbet af efteråret at udsende en brochure med fortegnelse over, hvilke af vore publikationer der endnu kan fås, og vi håber på denne måde at kunne forøge salget væsentligt. Ældre årgange af årbøgerne er jo ret efterspurgte, men jeg tror ikke, at ret mange er klar over, at de fleste årgange endnu kan fås ved henvendelse til ekspeditionen. En fortegnelse over, hvilke årgange der kan fås, vil blive medtaget i omtalte brochure.

For *Sønderjysk månedsskrifts* vedkommende vil der blive aflagt særskilt beretning. Jeg skal derfor her nøjes med at oplyse, at holder-tallet trods den forhøjede pris stadig er jævnt stigende og nu har passeret 750. Men mange flere burde holde dette tidsskrift, der indeholder et væld af letlæste artikler vedrørende sønderjyske forhold.

Foruden at passe ekspeditionen af vore skrifter har kontoristen be-sørget udsendelse af cirkulærer i forbindelse med hjemstavnsugen, har renskrevet manuskripter, afskrevet gamle visebøger til brug for lektor Karl Clausen og foretaget ordnings- og registreringsarbejde af vor efterhånden ret betydelige *klichésamling*.

I de enkelte amtskredse, hvor der ialt har været afholdt 15 møder og udflugter — foruden hjemstavsafstnerne —, har tilslutningen til *egnsvandringerne* været særdeles god, medens vi må konstatere, at den »store« egnsvandring i år undtagelsesvis kun samlede ca. 100 deltagere. Turen gik i tog til Odense og derfra i busser ud på Nordfyn. I Odense besøs den fynske landsby og derfra tog vi videre til Fraugdegård, Skovsbo og Ladbykibet, hvorfra turen gik hjem via Odense. Endvidere vil jeg gerne nævne, at vi har været med til at arrangere de nationale foreningers *kursus på Hoptrup højskole* i okt. sidste efterår. Der var her bl. a. gode historiske foredrag af biskop Beyer og provst Holdt om Tiedje-røret og dets mænd 1907—14, men desværre var deltagelsen ved dette kursus ikke så stor, som den burde have været. Også ved det kommende efterårskursus er det tanken at indlægge et historiske foredrag.

Sidste år omtalte jeg den mulige afholdelse af et vejledende *kursus for lærere i aftenhøjskoler* med lokalhistorie som emne. Det lykkedes desværre ikke at gennemføre kursus sidste vinter, da vi ikke fik de fornødne tilskud, men vi nærer godt håb om, at det vil lykkes for os

til vinter. Vi har sendt et rundspørge ud til førstelærerne, og af de indkomne svar fremgår, at der landsdelen over er betydelig interesse for et sådant kursus. Foreløbig har der meldt sig ca. 50 deltagere. Det vil dog ikke blive helt let at arrangere et sådant kursus, idet en del af øvelserne nødvendigvis må holdes på landsarkivet, og her kan det maksimale deltagerantal kun være 15. Ved øvelserne på landsarkivet må deltagerne derfor deles i tre eller flere hold. Leder af kursus bliver seminaricadjunkt H. V. Gregersen.

I sidste årsberetning omtalte jeg nogle planer om oprettelse af en sønderjysk *studiesamling* i forbindelse med restaureringen af Sønderborg slot. Desværre har disse planer ikke kunnet indgå i selve udvalgsbetænkningen, der i marts er afgivet til boligministeren, men der arbejdes stadig videre med dem. Det er vigtigt at indsamlingen af *traditionsstoffet* begynder snarest, og styrelsen har derfor i sit ordinære novembermøde, som ved stor imødekommenhed fra Århus universitets side kunne afholdes under særdeles behagelige og hyggelige omgivelser på Sandbjerg, besluttet at påbegynde arbejdet. Lærer Jens Kristensen, Hovslund, har sammen med arkivar Worsøe begyndt indsamlingen af traditionsstof i Øster Løgum sogn og i Åbenrå, og endvidere er grunden lagt til en *billedsamling* på landsarkivet. I denne forbindelse vil jeg gerne nævne, at Historisk samfund har stået i nær kontakt med lektor Karl Clausen under hans indsamling af sønderjyske remser, viser og sange og med stor interesse har fulgt indsamlingen af det meget omfattende traditionsstof, som lektor Clausen er kommet i besiddelse af. Det er vort håb engang, når indsamlingsarbejde er afsluttet, at få taget kopier af nogle af håndene, således at i hvert fald den vigtigste del af materialet vil være tilgængeligt her i Sønderjylland.

Som det vil fremgå af kassererens regnskabsaflæggelse, må vi i år konstatere et lille *underskud*. Der er imidlertid ikke af den årsag grund til større pessimisme, idet vi i restoplagnene af skrifterne ligger inde med ret store værdier, hvoraf vi som nævnt venter at kunne indløse en del i det kommende år. Også i år har Historisk samfund fra myndigheder, institutioner og fonds modtaget store *tilskud*, der har muliggjort det omfattende arbejde, og især har det store udgiverarbejde kun været muligt takket være disse betydelige understøttelser. Jeg vil derfor gerne på Historisk samfund for Sønderjyllands vegne rette en ærbødig tak til stat, amts-, by- og sogneråd, Dansk Kultursamfund, Fonden af 1936, Brdr. Brousts legat, Den Sønderjyske Fond, Berlingske Tidende, Jydske Tidende, Carlsbergfondet og Statens almindelige Videnskabsfond for modtaget eller lovet støtte.

Jeg synes egentlig, at vi har grund til at være lidt stolte over arbejdet i det forløbne år. Ingen sinde før har Historisk samfund udsendt så mange sider på tryk som i beretningsåret 1960/61, og ingen sinde før har det folkeligt historiske arbejde udfoldet sig så rigt og varier-

rende i vor landsdel som i hjemstavnsugen i februar. Der er lagt store arbejdsbyrder på Historisk samfunds sekretærer, vore amsudvalgsmedlemmer og de mange tillidsmænd rundt omkring i sognene. Jeg takker alle for godt samarbejde. Sluttelig vil jeg også gerne takke den sønderjyske presse for god støtte i vort arbejde. Uden dens fyldige omtale af forberedelserne til hjemstavnsugen ville denne ikke have kunnet gennemføres med så stor tilslutning, som tilfældet blev, og den venlige omtale, vort arbejde iøvrigt får i dagbladene, bidrager utvivlsomt til, at den historiske interesse øges i brede befolkningslag.

Det er først og fremmest Historisk samfunds opgave at søge denne historiske interesse øget, men det er opmuntrende og glædeligt, når også andre vil være med i dette arbejde, således som tilfældet har været i vinter.

Kassereren, fuldmægtig *Olav Christensen*, fik derefter ordet til aflæggelse af regnskabet og oplæste revisorernes bemærkninger (jvf. omstående). Kassereren mente ikke, at det ville være praktisk gennemførligt at optælle og opgøre foreningens bogbestand med den forhåndenværende frivillige arbejdskraft.

Werner Christiansen aflagde beretning og regnskab for Sønderjysk månedsskrift og takkede Sprogforeningen for modtaget støtte. Der havde været en stigning på ca. 40 abonnenter i årets løb. De fleste fra Tønder amt, fra Sønderborg by kun 2, men fra Als iøvrigt 0, og dog bragte månedsskriftet meget godt stof — også fra Als.

Ordet var derefter frit, og dirigenten opfordrede til spørgsmål og drøftelse. *Lektor Clausen*, København, takkede Historisk samfund for værdifuld assistance ved indsamlingsarbejdet af traditionsstof vedrørende sangen i Sønderjylland. Frøken *Gudrun Gregersen*, Sønderborg, foreslog at sende frieksemplarer af månedsskriftet til præster og tillidsmænd på Als for at skaffe flere holdere, og fra anden side ønskede man et specielt Als-hæfte udsendt som propaganda. Bibliotekar *Kürstein*, Slesvig, ønskede flere frieksemplarer til forfatterne i månedsskriftet, og *W. Christiansen* svarede, at forfatterne kunne få frieksemplarer, så langt oplaget strakte.

Frk. *Gregersen* foreslog, at Historisk samfund skulle tage sig af afmærkningen af hærvejen og evt. gennem månedsskriftet udsende en brochure om Hærvejen. Formanden mente, at afmærkningen henhørte under turistforeningen, som han ville underrette om ønsket. Til revisorernes bemærkning til regnskabet ville formanden gerne bemærke, at det store optællingsarbejde næppe var gennemførligt eller kunne svare sig. Det var formanden en glæde at kunne meddele, at mag. *Schoubys* disputats om Tønder guldsmede til efteråret udkom i skriftrækken. Den ene af revisorerne, mag. *Schouby*, Tønder, svarede, at revisorernes bemærkning ikke

var ment egentlig kritisk, men man ville blot gøre opmærksom på, at foreningen var mere velhavende, end det umiddelbart fremgik af regnskabet. Foreningen lå inde med en betydelig bestand af værdifulde skrifter, som fortjente at udbredes, og mere effektive salgsmetoder efterlystes. Gårdejer *Jepsen*, Strågård, spurgte, om der var kontakt nok med boghandlerne. Han ville gerne takke for hjemstavnsugen, der havde været et værdifuldt fremstød for at få et større publikum i tale, bl. a. hjemmetyskerne, hvilket senere også fremhævedes fra anden side. Iøvrigt efterlyste gårdejer *Jepsen* en lysbilledserie om udgravninger og fund i Sønderjylland. På det sidste spørgsmål svarede museumsinspektør *Neumann*, Haderslev, at der var ved at blive nedsat et museumsråd for Nordslesvig, og her ville der blive fremsat forslag om en lysbilledserie til udlånsbrug, som f. eks. til hjemstavnsaftener og aftenhøjskoler; de forskellige museer var selv i gang med optagelser af deres bedste ting. På spørgsmålet om kontakten med boghandlerne svarede formanden, at boghandleravancen var 45 pct., hvorfor de fleste foretrak at blive medlemmer og købe bøgerne direkte, men samtlige bøger var i kommission hos Danske Boghandlers Kommissionsanstalt.

Forsamlingen godkendte beretninger og regnskab.

Der afholdtes derefter valg. *Olav Christensen*, *Troels Fink* og *Peter Kr. Iversen* afgik efter tur, men genvalgte alle enstemmigt. Også revisorerne mag. Schouby og overassistent *Sehrt* genvalgte. Formanden foreslog derefter de nye hjælpesekretærer seminarieadjunkt *H. V. Gregersen*, Haderslev, og arkivar *H. H. Worsøe*, Åbenrå, indvalgt i styrelsen. Dirigenten spurgte forsamlingen, om der var indvendinger eller andre forslag. Da dette ikke var tilfældet, betragtes begge som valgt.

Under evt. meddelte formanden, at næste årsmøde efter tur ville blive afholdt i Tønder amt. Styrelsen foreslog Løgumkloster. Egnsvandringen ville i år gå til det sydlige Vestslesvig: Frederiksstad, Ejdersted, Nordstrand. Formanden sluttede med at opfordre til medlemstegning og øget bogkøb. Pastor *N. P. Nielsen* henstillede, at egnsvandringen fandt sted første søndag i september, da andre efterårsmøder begynder 2. søndag i september.

Efter kaffebordet holdt lektor *Karl Clausen*, København, foredrag med demonstrationer ved koncertsangeren, kommunelærer *Asly Nielsen* og forskellige nord- og sydslesvigske sangere optaget på bånd, om: »Sangen i Sønderjylland. Forholdet mellem de literære kilder og den nutidige folketradition«. Foredraget varede 2 timer og 10 min. Mødet havde samlet godt 100 deltagere og sluttede kl. 18.00.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i 1955, 1956, 1957, 1959 og 1960 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk samfund for Sønderjylland er af økonomiske grunde ikke så udførlig som i tidligere år. Afgangslisten omfatter således kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til redaktionens kendskab, medens tilgangslisten ikke som tidligere er opdelt topografisk, idet de nye medlemmer i år kun er opført i alfabetisk orden. Det bemærkes, at det er kassereren, som har ansvaret for udarbejdelsen af tillægget.

Historisk samfund har siden årsopgørelsen i 1960 haft en nettotilgang af 46 medlemmer, idet der foruden 18 døde er slettet 91 på grund af udmeldelse eller restance, medens tilgangen er på 205 medlemmer. Uoverensstemmelsen med tallet i 1959 skyldes, at der ved omnummereringen i forbindelse med ændring af ekspeditionen er konstateret huller i den tidligere nummerering. Medlemstallet pr. medio 1961 var derefter 1886, der fordeler sig på landets enkelte dele som følger:

Åbenrå by	220	Andresen, Ingwer, sparekassefunktionær, Nibøl
Åbenrå amt	210	Autzen Jørgensen, H., arkivbetjent.
Haderslev by	125	Åbenrå
Haderslev amt	292	Arnov, Jørgen, lærer, Haderslev
Sønderborg by	47	Barsballe, Jens, rentier, København
Sønderborg amt	107	Balthzersen, Bent S., typograf,
Tønder by	104	Flensborg
Tønder amt	227	Beck, Christian H., gårdejer, Søndernæs pr. Brøns
Sydsøvig	160	Beck, Hans F., boghandler, Åbenrå
Stor-København	163	Behrens, Holger, forpagter, Grøngård.
Det øvrige Danmark	222	Jejsing
Udlandet	9	Bitsch-Larsen, Johs., direktør, Århus

Afgang ved død:

Ahring, Hermann, forretningsfører, Haderslev
Andersen, Holger, præsident, Hellerup
Boesen, P., pens. lærer, København
Christensen, Johannes C., direktør, Åbenrå
Hemmersam, Bothilde, frue, Åbenrå
Hollesen, Jørgen, sognerådsformand, Skodborg
Jensen, Gerhard, dommer, Gråsten
Jensen, Vagn Anker, læge, Hals
Johansen, Hans, landsretssagfører, Åbenrå
Kauffmann, toldforvalter, Skælskør
Lyng, Johan, pens. kontorchef, København N.
Nørgaard, Kr., forstander, Årsbjerg
Poulsen, T. R., stationsmester, Vester Sottrup
Rasmussen, Asger, dommer, Kolding
Riis Jepsen, lærer, Østerby, Kegnæs
Simonsen, Chr. postassistent, Brønshøj
Toft, Helene, frue, Tønder
Tolstrup, E. A., fhv. postkontrollør, Åbenrå
Andresen, Ingwer, sparekassefunktionær, Nibøl
Autzen Jørgensen, H., arkivbetjent.
Åbenrå
Arnov, Jørgen, lærer, Haderslev
Barsballe, Jens, rentier, København
Balthzersen, Bent S., typograf, Flensborg
Beck, Christian H., gårdejer, Søndernæs pr. Brøns
Beck, Hans F., boghandler, Åbenrå
Behrens, Holger, forpagter, Grøngård.
Jejsing
Bitsch-Larsen, Johs., direktør, Århus
Bjerre, Chr. Larsen, statsskovfoged, Fårhus
Bjerre, Knud, tegner, København NV., Birkedommervej 22 I.
Bjerregaard, Johannes, distriktsbest., Tønder
Bohlbro, Jens K., disponent, Bov
Boldt, Holger, købmand, Skærbæk
Boller, Willy, gartner, Rinkenæs
Bossen, H. Th., slagteridirektør, Gråsten
Rothmann, Vilhelm, uddeler, Bylderup-Bov
Bramsnes, fhv. nationalbankdirektør, Kronprinsensvej 22, København F.
Brandt, Torben M., skoleinspektør, Rødding.
Brockenhuus-Schack, Jens, greve, Gram
Brødersen, Helmuth Søpohus, lærer, Kappel
Brose, Karl Peter, landmand, Ø. Terp
Bruhn, Magda, lærerinde, Åbenrå.
Buchreitz, Georg, rektor, Åbenrå
Buhl, Henry, ungdomskonulent, Husum
Bundgård, N., kordegn, Enghavevej 57 I, København V.
Bøgelund-Jensen, Karen, frue, Solbakkevej 23, Gentofte

Tilgangsliste:

Andersen, Kaj, overbetjent, Åbenrå

Callesen, Hans, konsul, Wiendhoeck,
South West Afrika
Caspersen, Karen, børnehavelærerinde,
Åbenrå
Christensen, Andreas, sadelmager,
Sdr. Hygum
Christensen, Ingemann, pastor,
Eckernförde
Christensen, John, kommunelærer,
Åbenrå
Christensen, Lorenz, dr., Åbenrå
Christensen, Werner, prokurist,
Åbenrå
Christiansen, Frederik, sen., Kollund-
bjerg
Christiansen, Niels P., lektor, Roskilde
Christiansen, Peter, arbejdsmand,
Tønder
Christophersen, H. E. Strøyer, læge,
Åbenrå
Clasen, Gynther, lærer, Hatsted, kreds
Husum
Dahl, journalist, Haderslev
Dahl, Chr. Ebbesen, rentier, Hoptrup
Dalsager, Kaj, bogholder, Haderslev
Dinitzen, P. Bak, sognepræst, Agerskov
Døring, Friedel, frue, Åbenrå
Enderlein, L., direktør, Bylderup Bov
Engelsen, Carl, gymnasielærer, Maribo
Fedders, Ulla, lærerinde, Slesvig
Frank, Ellif, lærer, Højer
Fransen, Søren, sognepræst, Lysabild
Friederichsen, Adolf, landmand,
Rørkær
Fritsche, W., provisor, Tinglev
Geisler, Henry, premierløjtnant,
Padborglejren
Gødert, Henrik, Trunnewangen 9,
Charlottenlund
Hansen, C. Lindhardt, lektor, Fugle-
bakkevej 14, København F.
Hansen, Jørgen, kontorfuldmægtig,
Åbenrå
Hansen, Laust, Haderslev
Hansen, Ole Boubjerg, snedker,
Åbenrå
Hansen, P. H. Nørrekjær, civilingeniør,
Åbenrå
Hardt, Ove, vandre lærer, Svabsted,
kreds Husum
Haslev folkebibliotek
Hastrup, fru dommerfuldmægtig,
Løgumkloster
Have, Ferdinand, bankdirektør, Åbenrå
Heide-Jørgensen, A., lærer, Padborg
Hein, Jens, overlæge, Tønder
Henriksen, K. K., stationsleder,
Fruens Bøge
Hinrichsen, Peter, arbejder, Åbenrå
Huusmann, H., Åbenrå
Hviid, Christian, revisor, Åbenrå

Hviid, St., skovrider, Åbenrå
Hørbo, Johs. W., pastor, Bov
Jacobsen, Erik, provisor, Ærenprisvej 5,
st., Gentofte
Jacobsen, Eva Nygaard, frue, Tønder
Jacobsen, Jens P., gårdejer, Drenghsted
Midtgård
Jacobsen, Oscar, rutebilchauffør,
Padborg
Jacobsen, Svend, købmand, Frøslev
Jacobsen, Willy, funktionær, Flensborg
Jansen, Chr., skoleelev, Sønderborg
Jegsen, Bent, tandlæge, Haderslev
Jensen, Chr. Lund, Kjellerup
Jensen, Frode Kjær, lærer, Skelde
Jensen, Harald W., kommunelærer,
Åbenrå
Jensen, Kurt E., tekstilhandler, Vojens
Jensen, O. Thade, forvalter, Padborg
Jensen, Peter, gårdejer, Vojens
Jensen-Schmidt, Jørgen, lærer, Søgård
skole
Jessen, Boy, farmer, Nebraska
Johannsen, Christina, husbestyrerinde,
Sønderborg
Johannsen, Hans aftægtsmand,
Frøslev Mark
Johansen, Jørgen, maskinmester,
Åbenrå
Johannsen, W., advokat, Flensborg
Johnsen, Arne, landmand, Jejsing
Jørgensen, toldkontrollør, Padborg
Jørgensen, C., lærer, Skast
Kjer, Jes, sognefoged, Fogderup,
Rabsted
Kjær, Jes, plantagejer, Spandet
Kjeller, H., amtskontorchef, Tønder
Knudsen, Anna M., kollektor, Åbenrå
Knudsen, Holger, vicekonsul, Flensborg
Knudsen, Knud, skoleinspektør,
Hansted, Egebjerg
Knudsen, O., købmand, Padborg
Koføed, M., pastor, Åbenrå
Kristensen, J. Thygesen, læge, Gråsten
Kruze, Johs. Tiedemann, konstruktør,
Knudshøvej 31, Rødovre
Krøger, Karla, lærerinde, Nibøl
Larsen, Frode, Åbenrå
Larsen, Louis, arrestforvarer, Tønder
Lauritzen, G., organist, Åbenrå
Lauridsen, H., lærer, Flensborg
Lauritzen, Inger-Lise, frue, Åbenrå
Lauridsen, Aage, pedel, Kibæk
Levsen, Chr. M., gårdejer, Skovby,
kreds Slesvig
Lorenzen, mejeribestyrer, Stubhæk
Lorenzen, Erik, læge, Gesten
Lorenzen, John Nis, overlæge, dr. med.,
Esbjerg
Lund, Marie, frue, Københoved
Lund, Svend Aage, kontrollør, Kruså

Lund-Jacobsen, Johannes, sognepræst,
 Vardegade 14 I., København Ø.
 Luth, Gerhard, landbrugskonsulent,
 Husum
 Lærum, Erik, kaptajn, forfatter,
 Schlegels Alle 6, København V.
 Madsen, Agengust, bankbestyrer, Kruså
 Madsen, Poul, snedkermester, Padborg
 Madsen, Tage, kommunaldirektør,
 Haderslev
 Maltbek, J., lektor, Åbenrå
 Marcher, Henry, vejformand, Tønder
 Mathiesen, Ida, frue, Frøslev
 Matthiesen, L. Fredensborg, lærer,
 Rinkenæs
 Melbye, Mogens, organist, Tønder
 Meyer, Johan, sognefoged, Frøslev
 Miang, Bent, landsretssagfører,
 Sønderborg
 Michelsen, Ina, seminarieelev, Tønder
 Mielke, Anders, seminarieelev, Tønder
 Mikkelsen, Andr., overpostassistent,
 Haderslev
 Mortensen, Knud, ungdomskonsulent,
 Flensborg
 Møller, konsulent, Sønder Brarup
 Møller, Erik, generallojtnant, Hylstrup
 pr. Fjenneslev
 Møller, Hans-Albert, cand. mag.,
 Slesvig
 Mågård, Jørgen, bibliotekar, Padborg
 Neumann, Ejnar, Åbenrå
 Neumann, Peter, stud. jur., Århus
 Nielsen, Joh. A., amtsfuldmægtig,
 Haderslev
 Nielsen, Johs., højskolelærer, Gerlev
 Nissen, Chr., konstruktør, Åbenrå
 Nissen, Johannes, lærer, Tinningsted,
 Sydtønder kreds
 Nordentoft, Benedikt, lektor, Randers
 Nybroe, Maren, frue, Vojens
 Nyhold Hansen, kommunesekretær,
 Asserballe
 Nørberg, Niels Orla, generalmajor,
 Åbenrå
 Nørre Nissum Seminarium
 Olesen, Axel, overbetjent, Kollund
 Olsen, Jens, skråddermester, Åbenrå
 Olsen, Villy Weinreich, revisor, Åbenrå
 Olseth, Erna, kontorfuldmægtig,
 Bergen, Norge
 Paulsen, Peter, sognefoged, Skærbæk
 Petersen, Christian, kirketjener,
 Døstrup Sdj.
 Petersen, E. Bjørn, direktør, Hostrup-
 skov
 Petersen, Eskild, Branderup
 Petersen, J. Oluf, kontorchef, Hans
 Jensensvej 4, Hellerup
 Petersen, Jørgen Diemer, højskolelærer,
 Bornholms højskole, Almindingen
 Philippsen, Kurt, seminarieelev,
 Haderslev
 Poulsen, A. G., øjenlæge, Haderslev
 Præst, L., assistent, Åbenrå
 Ramsing, Svend, landsretssagfører,
 Vester Voldgade 96, København V.
 Rasmussen, B., overtoldassistent, Jølby-
 vej 14 A, Vanløse
 Rasmussen, M. G., overlærer, Åbenrå
 Rasmussen, Vang F., lærer, Fynshav
 Refslund, Chr., redaktør, Sønderborg
 Reppien, Olga, forstanderinde, Gråsten
 Riggelsen, H. M., direktør, Tønder
 Rosenbergs, Ingeborg, frue, Åbenrå
 Roskilde museum
 Ruwald, H. P., dyrlæge, Hokkerup
 Schlesinger, Jørgen B., tandtekniker,
 Åbenrå
 Schmidt, Bendt, adjunkt, Tønder
 Schmidt, Carl, kriminalassistent, Sir-
 græsvej 29, Kastrup
 Schmidt, Hans Hansen, forfatter,
 Åbenrå
 Schmidt, P., tømremester, O. Jerstal
 Schou, Mogens, assistent, Gl. Konge-
 vej 140, København V.
 Schultz, I. C., rentier, Haderslev
 Sig Kristensen, Kaja, forstanderinde,
 Flensborg
 Simonsen, Thomas Schultz, gårdejer,
 Fæsted
 Skjærbæk, Halfdan, landmand, Haved
 pr. Rejsby
 Skovenborg, Marinus, lærer, Skovby pr.
 Hovslund
 Sloth, H., antikvitethandler,
 Margrethevej 1, Hellerup
 Smith, Gertrud, forstanderinde, Åbenrå
 Strand, Gustav, kgl. translator, St.
 Pederstræde 47, København K.
 Sundbo, Arne, overretssagfører, Skou-
 bogade 1, København K.
 Svenstrup, Else, lærerinde, Flensborg
 Sørensen, H. P., pens. overlærer, Gram
 Sørensen, Povl, fotohandler, Padborg
 Thomsen, Niels Fr., Åbenrå
 Toft, M. C., landbrugskandidat,
 Brændstrup
 Tralau, Hans, intendant, dr., Stockholm
 Trige, Jens J. lærer, St. Jyndeved
 Tychsen, Knud Eigel, seminarieelev,
 Kolding
 Tyroll, Chr., assistent, Åbenrå
 Tønnesen, Hans, lærer, Flensborg
 Wamberg, A., amtmand, Vejle
 Wienholtz, Fr., speditør, Kruså
 Wortmann, Henrik, extraarbejder,
 Padborg
 Værgø, S. Ruth, Åbenrå
 Zeuthen, Mogens, pastor, Ordrup
 Aalling, L., konsulent, Bylderup-Bov.